

ՓՈՐՁ

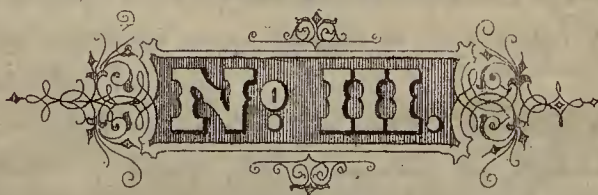
ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ

ՄԻԱՄՍԵԱՅ ՀԱՇՎԷՍ

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ.

ՄԱՐՏ

ՏՓԽԻՍ

1881

ΕΛΛΗΝΙΚΗ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

Շ Ա Հ Ե Ն

(Շարունակութիւն և վերջ *).

ՃԿԷ

Ճիշդ Արմաւիրի դէպքին նման իրողութիւն էլ յառաջ եկաւ Նիժուս, վարդաշէնում և Սուլթան-Նուխում:

Զերբեկահայերին գուցէ վատթար հետեանք յառաջ գար, եթէ Մկրտչի շնորհիւ և Պատկանեան քահանայի աշխատութեամբ օգնութիւն Հասնէր հայոց բարձր հոգևորականութիւնը՝ Ներսիսի անձնաւորութեան մէջ, իսկ այստեղ ոչ ոք խորհուրդ չտուեց սկզբներումը ուտիացիներին դիմել հայոց հոգևորականութեանը:

Վրացի քահանայքը լինելով ռուսաց բանակի մէջ, սկսան իւրեանց քարոզութիւնները:

Ուտիացիք լսելով քրիստոնէութեան անունը՝ առանց խորութեան դիմեցին նրանց գիրկը: Ժամանակ չկար իւրեանց մէջ սուրբ աւանդ պահած ծէսերը յիշելու, ուտիացիք այդ մասին զաղափար անգամ չէին կազմել, դարերով մահմետականութեան մէջ սխմուած՝ այսօր իւրեանց նախնեանց սուրբ կրօնքին են հանդիպել: Էլ ո՞վ կը խնայէր մկրտել իւր երեխային և մկրտուիլ:

Զերբեկահայերի նման գոնէ մէկը չունէին իւրեանց մէջ վարդապետ անունով, որ կարող լինէր հասկանալ նոր ընդունած կրօնի և իւրեանց նախկին քրիստոնէութեան մէջ եղած զանազանութիւնը: Նրկու գիրք միայն պահել էին իւրեանց մէջ իբրեւ սրբութիւն և այն ուտիերէն էին, իսկ նրանց կարդացող և ոչ ոք կար:

Մեր Մեսրոպիւրի աշխատասիրութեան վերջին մնացորդն՝ ուտիացւոց դրականութիւնից՝ այդ երկու գիրքը միայն մնացել են: Ի հարկէ աւետարան կամ սուրբ գիրք կը լինին:

*) Տես «Փորձի» 1880, № № 6—7, 8—9, 10, 11—12, և 1881 № № 1, 2.

Այս դէպքից օգուտ քաղելով վրացի հոգևորականներն՝ ազատ քարոզում և մկրտում էին:

ՃԿԸ.

— Մթթէ:

— Այո, այսպէս ենք մենք խաչակնքում:

— Նախ ձախ և ապա աջ կողմը դնելով ձեռքը:

Ճեղդ այդպէս:

Եւ անծանօթը ուսիներէնից թուրքերէնի թարգմանելով՝ «Յանունն Հօրն» կնքեց իւր երեսը հայ եկեղեցու ծխին համանման:

— Ինչ ինչ պահեցողութիւն ունէիք դուք, հարցրեց խօսակիցը:

— Ինչպէս չէ, տարին երկու մեծ տօն ունէինք, որ ծածուկ կատարում էինք, մինը դարնանը և միւսը ձմռանը. այդ երկու հանդիսաւոր տօնակատարութիւնները մենք անում էինք 50 օր դարնանը և ութն օր ձմռանը պահք պահելուց յետոյ: Մենք մեծ ուրախութեամբ և հանդիսով կատարում ենք այդ երկու նշանաւոր երեկոները. կարմիր ձուով և ձկնեղէններով էինք բաւականանում, այդ երեկոները միս ուտել անհնարին է:

— Ուրեմն դուք հայեր էք, այսինքն հայոց եկեղեցու անդամ, պատմութիւնը ցոյց է տալիս, որ ուսիացիք հայոց եկեղեցուն են պատկանել, իսկ դուք այսօր ապացուցանում էք այդ ձեր խօսքերով:

— Ուրեմն այն քահանայքը որ մեր մէջ մկրտում և հովուում են:

— Դրանցից և ոչ մինը հայ չէ, դրանք վրացիք են և յունական կրօնին են պատկանում:

— Եթէ այդպէս է, ես կը պնդեմ և մեր կրօնականները հայից կը խնդրեմ:

— Շատ լաւ էլ կ'անես. ես այդ բանումը քեզ կ'օգնեմ՝ միայն ծածուկ, ոռոսաց կառավարութիւնը թէև հալածանք չունի կրօնների դէմ, թէև ոռոսաց մէջ ամէն ազդ ազատ է իւր կրօնը պաշտելու, բայց երկրորդական պաշտօնեաների մէջ պատահում են ֆանատիկոսներ, որոնք խիստ կրօնամոլութիւնից զործում են հակառակ ոռոսական քաղաքականութեան նպատակների:

Այդ բանի համար ահա ես մի զիշերուայ մէջ ջրօրհնեաց պարզեկայ ցրտերին ենթարկուեցայ հալածանքի և ստիպուեցայ մի օր ձիւնի բուլքի տակին մնալ: Գուգավորի սարումը ձիւնի ամբարտակը բլեց մեր վերայ և մենք ծածկուեցանք խաւարի մէջ:

Բարեբաղդարար այդ ժամանակը մենք իջած էինք պահապանների համար շինուած տանը՝ երեխայիս ցրտատար ոտները տաքացնելու, ձիւնի ահագին կոյտը բարձր լեռան կառարիցը ծածկեց տունը մինչև լուսամտների գլուխը. իսկ եթէ մենք ճանապարհին լինէինք, մեզ ևս պիտի հանդիպէր մի քանի ճանապարհորդների ցաւալի վախճանը. տասը հոգի փակեցին Գուդափուրի լեռնաձորումն իւրեանց աչքերը՝ այն կեանքումը հոգու աչքերը բանալու աղագաւ:

— Ի՞նչպէս թէ դու կրօնի պատճառաւ հալածուեցար:

— Այո՛, ճիշդ ձեզ նման էին չերբեզահայերը Կուբան գետի ափումը. նրանց իւրեանց հայրենի կրօնի մէջ պահպանել ուզելուս համար՝ ես այսօր աքսորուած եմ՝ Կովկասի այս կողմերը:

— Վնաս չունի՞, ինձ Սիլիկեան Յարութիւն բէգ կ'ասեն, դու ճանապարհները ծածուկ ցոյց տուր, ես կը գիմեմ. ուր հարկն է, մինչև ողորմած կայսրը կ'երթամ և իմ նախնիքների կրօնից չեմ հրաժարուիլ:

Այդ օրը մի քանի նամակներ Յարութիւն բէգի անունով գնացին ուր հարկն էր:

Ընթերցողն իմացաւ, որ Սիլիկեանի խորհրդատուն և նամակադիրը մեր անհանգիստ Մկրտիչն էր:

Նա ինքն իւր բերանով ասաց, որ աքսորուած է եղել Նուխաւոյ կողմերը: Նա իւր պաշտօնով միշտ կարեւոր էր զօրանոցներում. Կուբանի կողմերը կառավարող զօրապետ չէր համարձակուիլ մեր Մկրտչին պաշտօնից բոլորովին զրկել. տեղափոխութեան պատրուակաւ աքսորեց:

ՃԿԹ.

Նիժը) վարդաշէնն ու Սուլթան Նուխին մի օրուայ մէջ փոխուեցան, վրաց քահանայքն ամենայն տեղ արգելքների հանդիպեցան, ոչ ոք չի կամենում նրանց ընդունել, ամէնքը միեւնոյն պատասխանն են տալիս. — մենք հայեր ենք, շուտով հայ քահանայ կ'ունենանք, որտեղից եկել ես, այն կողմը գնա՛:

Շատ համոզելին քահանայքը, շտապեցին հասկացնել, որ քրիստոնէութեան մէջ զանազանութիւն չկայ, որ հայերը և իւրեանք միեւնոյն քրիստոսի հետևողներն են, որ քան թէ առանց հոգեւոր մերթափրիչի մնան, ինքեանք նոյն պաշտօնն են կատարում, որ վերջապէս իւրեանցն է առաջին նախապատիւ եկեղեցին, որ իւրեանք

մեծ բարիքներ կարող են անել. այդ ամէնն ունայն խօսքեր են, մեծամասնութիւնը լսել անդամ չի ցանկանում:

Խեղճ քահանայից խոփը քարին առաւ, երբ յանկարծ մի օր էլ Նուխուայ հոգևոր կառավարութիւնից հայ քահանայքը գաւազանները քարշ տալով՝ բունան այդ գիւղերումը:

Բաժան բաժնութիւն, խռովութիւն, երկպառակութիւն մտան ուտիացիներին մէջ. սուր չկար, ուր վրաց քահանայքը պաշտօն վարած չլինէին, մարդ չկար, որի տունը գէթ մի անգամ օրհնուած չլինէր, այժմ վրաց հոգևորականներն օրինաւոր կերպիւ սրահանջում են իւրեանց մկրտած — հաղորդածներին, տէրութիւն անել են ցանկանում, օրհնքի զօրութեամբ նոքա թոյլ չեն տալիս հայ քահանային ոտք դնել, ուր մի անգամ ինքեանք ներս են մտել:

Օրինաց հնազանդութիւնը պարտք է, բայց ուտիացիք էլ իւրեանց ասածի են. նոյն բառի պոչիցն են բռնել. — մե նք հայ ենք:

Գանուեցան նրանց միջից այնպէսներն էլ, որոնք երկուսի սիրտն էլ չկամեցան կոտրել, վրաց կրօնի մէջ մկրտուածներին նոյն դաւանութեան մէջ թողուլ խոստացան, այսուհետեւ եղածներին հայ տէրտէրներին բաշխել յանձն առին, այդպէսները շատ չէին, բազմութիւնն իսպառ կամակորուեցաւ և հայութեան տո ար բաց չթողեց:

Վերջիններին էլ մեղադրել չէր պէտք, երկուսից մէկին ընդունել հարկ էր, կարելի չէր միևնոյն ժամանակ երկու այլևայլ դաւանութեանց հոգևորականներին տուն հրաւիրել՝ մէկը հօրը հաղորդելու, միւսը որդւոյն կամ կնոջը խոստովանեցնելու, թաղելու:

Մեծ դժուարութիւն էր այս, բայց տարաբաղդաբար եղաւ. իսկ սորանից դուրս եկան ամենամեծ թշուառութիւնների, շատ տան հացը հարամուեցաւ, մարդը կնոջից զգուանօք յետ քաշուեց իբրեւ հերետիկոսից, կինը մարդի երեսը տեսնել չցանկացաւ մահմետականից անելի վատթար համարելով, եղբայրները, որոնք ըստ տեղական սովորութեան մինչև խորին ծերութիւն միասին կ'ապրէին և տան հիմքը հաստատ ու անդրդուելի կը սրահպանէին, ամէն մէկը մի երկու երեխայ, կատուի նման բերանն առած՝ մի մի ծակի մէջ մտան. քանդուեցան, աղքատացան, սնանկացան, զործերն երեսի վերայ ընկած մնաց ապրօւստ հայթայթելը դժուարացաւ, անգործութիւնը, ծուլութիւնը մէջ մտաւ և միայն կրօնական վիճաբանութիւնները տեղի ունեցան:

Քաջանաներին էլ այսքանն էր պէտք, կրօնական վիճաբանութիւնը, կրօնը մեկնելն իւրեանց խելքիցն էլ դուրս բան էր, ներկայումս մենք ձեռնուռնայն ենք մնում հասկացող քահանայ որոնելիս, թող թէ այն ժամանակը: Այս մասին թող մեր երկու հարեան աղդերից—հայեր և վրացիք—ոչ մինն ուրախանայ և ոչ միւսը տրտմի, վաղի առածին պէս—առաւօտը մերոնք մեռնին, ճաշին նրանցը, կամ ընդհակառակն:

Բացառութիւններն օրէնք չեն:

Այսպիսի քահանաների շնորհիւն էր, որ արիւնհեղութեան ծայրը մինչև այսօր էլ տեսնուէ ուտիացիների մէջ:

ՃՀ.

Յարութիւն բէգը կրակ էր կտրուել, նա ձիու վերայ նստած ուտիական զիւղերն է չարունակ թափառում, դռում, ճշում և երդում: Եւ չարաչար իւր սեղահան զաւակին էլ չնայելով, եթէ նա դաւաճանելու լինի իւր նախնեաց դաւանութիւնը, ընդունելու լինի իւր տանը վրաց քահանաներին:

Քնած չէին և վերջիններս, ակն ընդ ական և ասամն ընդ ասաման, այնպիսի անհասներ յառաջ բերին, որոնք իւրեանց պապերի չարածը գործեցին: Ո՞վ էր լաճ ի նախնեաց անտի, որ Սիւրիկեան տան վոքրիկ երեսային անգամ ընդգլմագրութիւն լինէր, ով կը մտածէր, թէ նահապետական այդ տունը իւր որեւէ անդամի ձեռքով անարգութիւն Սիւրիկեանները, երեւի, ուտիական նախնին նախարարական ցեղի շառաւիղներ՝ մշտապէս վայելէն իւրեանց ազգակիցներից յարգանք և համակրութիւն, բայց այսօր այդ տան զխաւոր անդամի երեսին սառը խօսքեր ասողներ եղան, իսկ առաջին վերաւորիչ բառը խթանի նման ծակեց Յարութիւն բէգի սիրտը:

— Այդ բառը լսելու օրից սկսած՝ ականջներս բամբակ եմ դնում, սիրտս ապակու նման փշուր փշուր է եղել, այն օրն ընկաւ ճակատիս առաջին խորշումը, այն օրն իմ մազերիս մէջ սպիտակներ երևեցան, ասում էր միշտ Յարութիւն բէգն և սրտանց մի խոր անքաշում:

Կաթսան լցուել էր ուրեմն, տանիլ չէր կարելի, Յարութիւն բէգը վերաւորած արջի նման իւր որսորդների վերայ յարձակուեց, ուխտեց հաստատապէս վրաց քահանաների հետքը կտրել:

— Ի դուր ոյժ մի՛ դործ դնիլ, արիւնդ մի՛ պղտորիլ, ականջը քաշեց մինը, որին մենք իսկոյն ճանաչեցինք, խօսքս Մկրտչի մասին է, եթէ կարողանաս քո գերդաստանիդ և ազգականներիդ մէջ չընդունել, այդ չափն էլ սակաւ քաջութիւն չէ, էլի երեք զիւղերի մեծ բաժինը շահած կը լինիս այդպիսով, միայն յաջողեցնէիր այսուհետեւ եղածներին չմերտել տալ, անցածների հետ ընկնելն աւելորդ է, օրէնքին հակառակելը ոչ հնարաւոր է և ոչ պէտք, օրէնքն ամէն ազգի և աշխարհի մէջ անողոք է:

— Թոյլ տուր, թէ Աստուածդ կը սիրես, վրդովուած դուրս գնաց Մկրտչի մօտից Յարութիւն բէգ, և ուղղակի յայտնեց վրաց քահանաներին, որ ոչ մի գիւղում իւր ազգակիցների տները չհամարձակին ոտք դնել:

— Անհնարին և անտեղի պահանջ է, պարոն, հեղինօրէն ասացին նրան օրէնքի այդ կէտին շատ լաւ տեղեակ հոգեւորականները, քո հարազատ զաւակիդ չես կարող մեր ձեռքիցն առնել, եթէ նա մեր եկեղեցական ծէսով մկրտուած է:

— Ի՞նչպէս թէ իրաւունք չեմ ունենալ իմ զաւակի վերայ, զոչեց աներկիւղ հսկայն, եթէ այդպէս լինի, Սիլիկեան տոհմը կորած է, այդ մեծ գերդաստանի անդամներից շատերը ձեզանից մկրտուած են:

— Նրանցից ձեռքերդ լուսւ:

— Լաւ է՝ ասացէք, ողջ ողջ գերեզման մտիր: Օ...օ...օ... բարկութիւնից իրեն կտրատում էր Յարութիւն բէգը, վնայ նրան, որ իմ ազգակիցների մէջ էլ երկպառակութիւն ձգեց, թող չլինի սոյն օրն Յարութիւն բէգը, եթէ նա կուրծքը դէմ առած պաշտպան չհանդիսանայ Սիլիկեան մեծ յեղին:

Այս անձնատրտանութեամբն էր, որ նա դիմեց իրաւաբաններին դուռը, կամ ստոյգն ասենք, իրաւունքն իւր ոտքով նրան հրաւիրակ եկաւ:

Այժմ հասկացուեցաւ վրացի քահանայից Յարութիւն բէգի կատաղութեանը դառն ժպիտով տուած անխօս պատասխանը: Նրանք էին բողբոքել Սիլիկեանի դէմ, նրանց խօսքովը սա տտեան կ'ըլուեցաւ:

Ամէն տեղ օրէնքի խիստ կէտերը Յարութիւն բէգի առաջը դրին, մկրտուածին դարձ չկար, պատասխանատուութիւնը ստատիկ էր:

Նամակներն ու խնդիրներն այս ու այն կողմը տարածուեցան, զրօղը տանու էր, վճարելու կարիք չկար, բայց ամէն տեղից նոյն և մի պատասխանն էր գալիս -- օրէնքն անհնար է քակտել:

ՃՀԱ.

— Ուղարկիր այս անգ Յարութիւն բէգին, նամակ է ստանում Մկրտիչը Թիֆլիսի իւր օրէնսդէտ ընկերների միկից, թող էլի այս մի թղթաւ մարդու օգնութեանն ապաւինի, ծերունին այստեղ է:

Մասնացոյց էր ընում ուղղակի Ներսիսին, որ այն ժամանակները կողքին էր ընկել ու Թիֆլիսից չէր հեռանում: Քանի անգամ օրէնքի զօրութեամբ հողաթափներն առաջը դրուեցաւ ծերունու, ասուեցաւ որ Հայոց կաթուղիկսը չորս ամսից անել իրանունը չունի բացակայել իւր աթոռից — Նժմածնից, բայց նա միշտ յարգելի պատճառներ էր գտնում օրէնքի այդ կէտն իւր օրինազանցութեան դէմ քաղցրացնելու:

— Ժողովրդիս մեծ մասն այստեղ է, սոքա անելի կարիք ունին իմ հոգևոր մխիթարութիւններին, ասում էր նա և կողքը դէմ տալիս, Թիֆլիսումը նստում:

Ներսէսն էլ չկարողացաւ զգալի օգնութիւն անել Սիւրեանին, օրէնքը շատ պարզ էր, վրաց քահանայից մկրտածները ընդ միշտ վրացի կոչուելու և ընկելու են:

ՃՀԲ.

— Կարող ես մի հնարքով Թիֆլիս գալ, նստած գրում էր Մկրտչին իւր բարեկամներից մէկը, Սիւրեանների խնդրի մասին լռելու մտօրէն կը խորհէինք միասին, Ներսիսի խօսքովն եմ քեզ կանչում.....

— Լաւ չէի կարող գալ, եթէ գլխիւ տալով դուրս չանէին, պատասխանեց այդ թերատ տողերին նամակագրի ուսից նորա շքութուններին դրոշմուած մի համբոյր:

Համբուրողը Մկրտիչն ինքն էր, որ լռելեայն մանեկով իւր բարեկամի սենեակը, ոտքերի մատների վերայ յառաջ էր եկել և գլխով վերելը կանգնած՝ կարգացել իրան ուղղած նամակի սկզբնաւորութիւնը:

— Ի՞նչպէս, դու սատանայ էիր, որ քամին պտտեց: բնական

— Եստ հաւարակ կերպիւ: Արմաւիրի փորձանքը Նոյնումն էլ ինձ հասաւ, իմ մեծաւորներիս կողմից իբրեւ խռովարար և

դրդուիլ էթէ ոչ իբրեւ աքսոր, դէթ որպէս փոխադրութիւն՝ վեճակ ստացայ. ինձ ուղարկում են Վաղօղեխ:

— Ի հարկէ քո համար միևնոյն է:

— Ի՞նչ կարծիք:

— Կ'ենդ, երեխայի:

— Առողջ, ուրախ և զուարթ: Արրահամիկս շատ կայտառ և կենդանի երևիսայ է, նա է մեր միակ մխիթարանքը, երբ կարող կը լինէինք տանել առանց նրան այսքան նեղութիւնները:

Երկու բարեկամները Ներսիսի խորհրդով խելք խելքի տուին և Յարութիւն, բեզի համար մի խնդիր գրեցին, իրեն յանձնեցին ու ճանապարհ դրին դէպի Մոսկուայ: Այս էր Մկրտչի Վաղօղեխ դնալուց երեք տարի յետոյ, այդ երեք տարումը ոչինչ չեղաւ այս կողմերումը գործել:

ՃՀԳ.

Ուտիական աննշան ժողովուրդից այսօր երկու տարր է գոյացել. նորա լեզուով, բնաւորութեամբ, տեղական ծէսերով և սովորութիւններով ուտիացիք են, իսկ նրանցից մի մասը, վրացի և միւսը հայ կոչումն է ստացել:

Սակաւ առ սակաւ մայրենի ուտիական լեզուն անհետանում և տեղը վրացերէնն ու հայերէնն են անց կենում:

Հայ խօսքի յառաջ զնալուն օգնեց Ներսէսը. նրա հրամանաւ հինգ երեխայ սովորում էին ուտիացիներին Թիֆլիսի Ներսիսեան դպրոցումը, քահանայք և ուսուցիչներ պատրաստուելու նպատակաւ:

ՃՀԳ.

— Չեմ ուզում քեզ մոլորեցնել, տեսնում եմ, որ շատ մտածմանց մէջ ես մեր Մկրտչի անձնաւորութեան մասին, քեզ խնայելով այս անգամ միայն նորա ինչ պաշտօնի տէր լինելը կ'ասեմ, այդքանով ախտի բուականանաս, դարձաւ ինձ բժիշկս:

— Չեր կամքն է:

— Մկրտչը զինուորական բժիշկ էր:

Բժիշկ Մկրտչը նշանակուեցաւ Վաղօղեխումն և բնակուում էր այն տեղ:

Նորա օրովը ծաղեցաւ ուս — տաճկական պատերազմը 50 թուականներին:

Աշխարհն արիւնը տանում էր: Արեւելեան կնճռոտ խնդիրը, որ գուցէ դեռ շատ ժամանակ պիտի եւրոպական քաղաքագէտների քունը կտրի, այդ թուականների սկզբներումը նորից զարթնեցաւ:

Եւրոպական առաջնակարգ տէրութիւնները բաւական չէ, որ դաշնակցել էին տաճկի հետ՝ միսմիտ տաճկի ոյժը սպառելու և Ռուսաստանի ընդլայնուելուն արգելք լինելու խորամիտ նպատակաւ, մի կողմից էլ կովկասեան լեռնականներին էին դրդուել:

Դաղստանի մէջ միայն գլխաւոր ճանապարհները կտրելու համար պօրք մնաց և այն շատ սակաւ: Վերին Դաղստանումը, կամ Կախեթիայի հիւսիսային կողմը՝ Զաքաթալից մինչև Կուարել մի գունդ միայն կար, որոց գլխաւոր բանակատեղին թէպէտ Լազոզե-խուսն էր, բայց իրանք ցրուած էին: Վրաստանի մայրաքաղաք Թիֆլիսն էլ շատ ապահով չէր, երկու հարիւրի չափ զինուոր միայն մնացել էին՝ տեղական իրաւարաններում և գանձարանում պահապան լինելու, մնացածը բուն բանակի մէջ էր: Շատ էլ կարիք չկար Թիֆլիսում զինուորական ոյժը բռնելու, ամէն օր զինուորի հրացանն ու սուլինը տանուում էր, մեծամեծ վաշտեր Ռուսաստանից Թիֆլիսի միջով Ադեքսանդրապօլ էին դնում: Թիֆլիսի հիւրասէր ժողովուրդը համեղ ճաշերով մինչև քաղաքադուռն էր նրանց ուղեկցում:

ՃՀԵ.

Գնդապետ իշխան Օ-ն. վերին Դաղստանում թողած գնդի մէջ նշանաւոր դիրք ունէր և բժիշկ Մկրտչի շատ մտերիմ բարեկամն էր: Իշխանն իւր անձը երախտապարտ էր համարում բժշկին. վերջինս մահի ճանդից խլել էր իշխանի սիրելի և սիրուն ամուսնին, որին մի քանի անգամ մեծամեծ փողեր մխկնելով՝ Եւրոպա տարաւ, բայց ճար չկարողացաւ անել առաջ. բոլոր բժշկաց ասութեան համաձայն տիկին իշխանուհին թոքախտ ունէր և պիտի շուտ մեռնէր: Մկրտչից հերքեց և առողջացրեց:

ՃՀԶ.

— Շտապիւր վերցնել բժիշկ Մկրտչին և գալ, դիր ստացաւ Օ. իշխանն իւր կնոջից, եղբայրդ մերձ 'ի մահ է, բժշկաց յոյսը կորուել է, ողջ Թիֆլիսը սգի մէջ է:

Բայց կինս, բայց երեխայս, ինչպէս թողում այս խառը
ժամանակը, ուղում էր չզնալ բժիշկը: Սակայն իշխանը չէր դադարում
աղաչելուց:

— Իրաւ, լաւ միտքս եկաւ, ձալճալաձէննց ընտանիքը Ծինան-
դալունն են, ամենաապահով տեղն է, գլխների վերայ կը պահեն,
նրանց մօտ թողունք, այնքեց Օ:

Մկրտիչը խօսք չգտաւ հակառակելու:

ՃՀԵ

Շամիլը, Շամիլն Ալագան դեռի այս կողմն անցաւ, Ծինանդալ
գիւղն աւերեց, թելաւի դռանը թողի եւ և շտապեցի լուր բերել,
հասաւ սուրհանդակը Թիֆլիս, այս մահադոյժ համբաւը տալու:

— Շամիլը թելաւումը, Թիֆլիսից մի օրուան ճանապարհի վե-
րայ, վաղն այստեղ կը լինի, շփոթն ընկաւ քաղաքի մէջ:

— Մախաթի սարի վերայ լեզվու ձիաւորներ են երևում, քա-
ղաքը լրտեսում են, դողալով պատմում են միմեանց ամէն ոք:

— Ասում են Շամիլն իւր ամէն մի նայիբին (ղօրապետ) տասը
հատ Թիֆլիսի գեղեցիկուհի է խոստացել, իսկ հասարակ զինուոր-
ներին երկ' երկու հատ:

— Բաս չգիտես այդ ճանապարհներն ո՞վ է սովորեցրել, ասում
են՝ Հաջի—Մուրատն ինքն է:

— Ի՞նչ Հաջի—Մուրատ:

— Նա, որ անցեալ տարի իբր թէ Շամիլից ապստամբուած՝
եկաւ Թիֆլիս կացաւ մի քանի ամիս, տեսա՞ր ինչ պատիւներ էին
տալիս. էլ տեղ չթողեց՝ շրջեց, Կախեթու կողմերը, Զաքաթալայ,
Նուխի՝ բոլորը պարտեց, մինչև անգամ հաւատացին՝ վառօդատունն
էլ ցոյց տուին, որ բաղնիսների սարի գլխին է. ասում են, երբ որ
մտիկ է տուել վառօդատանը, ասել է. եթէ ես իմացած լինէի իմ
թշնամի ժամանակս ձեր վառօղի շտեմարանի այս տեղը, վաղուց Թիֆ-
լիսը կրակ տուած կը լինէի:

— Ի՞նչ ես խօսում, եղբայր, երազումդ եմ, Հաջի—Մուրատի
գլուխը չէ՞ր, որ անցեալ տարի Նուխու կողմից փախչելիս Արզու-
թենց Մովսէս իշխանը կորել տուեց և ուղարկեց Վօրոնցովին, չտե-
սա՞ր, որ սեղանի վերայ բազմացրել էին, ամէն մարդ իրաւունք ունէր
մտնել տեսնելու:

— Ստումեն՝ սուռ է՝ եղել է՝ այն ուրիշ՝ դուրս էր։

— Սուռը սուռ խօսողն է, ես նրան կենդանի էլ անտայ ու կտրած էլ։

— Կարելի է կենդանացել է, կարելի է անտանայ էր, ապա թէ ոչ բացի Հաջի — Մուրադից մեր քաղաքի ճանապարհներն ուղղվաէր։

— Ուրեմն վայ մեր օրին։

— Մայրիկ, վախում եմ։

— Սիրադ սինդ պահի, Կեկէլ ջան, Աստուած ողորմած է, թելթը մեզ կը պահի։

— Լեզուն ինձ կը տանէ։

— Եօվանու, գլուխը միթէ մեռած է, Կեկէլ ջան, երկու տարի էր գլխեր ցրեկ քեզ համար քունա կտրել էի, օրը տասը մոցլեքու էի ղրկում, քո մօր սիրտը հազիւ կակղացրի, հիմի ես հեշտութիւնով քեզ լեզու ձեռքը կը տամ, խանչալս տեսնում ես, տասնի փորը մի խփելով կը թափեմ, սրտապնդում էր օրիորդին իւր նշանածը։

— Հա, քո ցաւն ինձ, Եօվանէ ջան, թէ որ լեզուն գալու լինի, դու Կեկէլիս փախցրու տար Մմինդա Բարբարէ, այստեղ ժամի մէջը պահիր, երեսս նորա ոտքի տակը, նա չի թողնի, որ սրա մի մազին դիպնի, նա ու թելթը սրան սիրում են, փեսացուն գրկեց ու համբուրեց գոքանջը, իսկ Եօվանէն էլ Կեկէլի արտասուքառն աչքերն էր լպտտում։

Այսպիսի խօսակցութիւններն անհանգիստ էին արել ամբողջ թիֆլիսը։

ՃՀԸ.

Գնդակի նման ծակեց բժիշկ Մկրտչի սիրտը Յինանդալն առնելու և թելթը պաշարելու լուրը, աշխարհը գլխին մթնեցաւ, սիրելիների հոգսն իրեն մօրեցրեց, նա կամենում էր նոյն րոպէին դուրս ընկնել և գնալ։

Անկարելի է բժիշկի յայտնեց նրան Օ. իշխանը, ես ոչ թէ հիւանդին չթողնելու համար եմ անում, արդէն նա առողջանալու վերայ է, բայց ճանապարհները փակուած են, անում են լեզուքը խումբ խումբ հինգ, տասը ձիաւորով բոլոր կողմերը շրջում են, ասում են թիֆլիս շրջակայքն էլ համարձակ ոսնատակ են քայլում։

— Ինչ կուզէ, թող լինի, փոստի տայլակին ոչ ոք չի մօտենալ։

— Դէպի թերաւ երթեկեղութիւնը դադարեցրած է, ձեզ փոստի ձիանք չեն տալ :

— Մի ձի, ուրեմն, տուէ՛ք ինձ և այլ ոչ ոք :

— Այդ էլ անկարելի է, քո կեանքդ վստանդի տակ չենք թողել զնեւում, սուտ լուրեր կը լինին իշխանուհի ձալճալաճէներին յափշտակութիւնը, մարդիկ են ու շարկուած՝ վաղը կը վերադառնան, ճիշդ լուր կը բերեն :

— Տաք վիճաբանելու ժամանակ շատ կը գտնիք, դուրս եկէ՛ք պատշգամբի վերայ, նկատեցէ՛ք հեռադիտակով Մախաթի սարի ստորոտումը պարտող լեզգիներին, տուն մտաւ իշխան Օ. ի եղբայրը :

— Այ՛ յանդգնութիւն, ես լազոզեխումը պիտի լինէի, որ դրանց ծանապարհ ցոյց տայի ոչ դէպի թիֆլիսի, այլ Մահմետի արքայութիւնը, պարծեցաւ Օ. իշխանը :

Բայց դու տես, թէ ի՞նչպէս աներկիւղ մօտենում են զննուորական վրաններին :

— Ես և դու նոյնպէս կը մօտենանք, քանի որ զիտնք, թէ դատարկ են, լեզգին խելք չունի :

— Ի՞նչ անենք, եղբայր, մեղադրելու տեղիք չունինք, եկած զօրքին հաշիւ ու համար չկայ, բայց Աղէքսանդրապօլու բանակումը մի կաթիլ ջրի նման կուլ է գնում, դեռ Բէհբուդովը մի կողմից պահանջում է :

— Եւ արդարեւ, ի՞նչ պէտք է անենք, եթէ այդ անպիտան Շամիլի երեւին ստոյգ լինի և մի օր էլ թիֆլիսը պաշարի, 500 ձիաւորով թիֆլիսի զլխին Աղայ—Մահմատ—խանի փորձանքը կը բերի, ամբողջ քաղաքումը 150-ի չափ զննուոր հազիւ կան՝ իբրեւ պահապաններ թողած. նոքա էլ օրն ի բուն հրացանն ուսին թիֆլիսի շրջակայքումը զննախաղութիւն են անում, մէկ վրանախմբից միւսի մօտ տեղափոխուելով : Դորա պատճառն է, իբր թէ, լեզգիներին աչքերը կապելը, որպէս թէ քաղաքը պաշտպանուած է մեծ զօրքով, բայց այդ ստահակներն ահա իբրեւ իւրեանց տունն են մտնում ու դուրս գալիս վրանների մէջ :

— Ի հարկէ մի տնօրէնութիւն կը լինի, իշխան Ղևոնդ վաղուց գնացել է, նա կարծեմ կոչուած է այս մասին խորհրդակցելու, շուտով կը գայ :

— Շտապեցէ՛ք, եղբարք, զննուորուելու, ներս եկաւ իշխան Ղևոնդ, իսկոյն բոլոր քաղաքացիք, ազնուական, վաճառական, ար-

հետաւոր, պարասորդ թափառականներ, ամէնքը զինավառած՝ դուրս կը գան Մալաթի սարի տակը՝ կուկիու ընդարձակ դաշտումը զինավարժութիւն անելու, արդէն հրացանների, վառօդ ու զնդակ չունեցողներին բաժանում են, բոլոր խանութները, պաշտօնատեղերն և ուսումնարանները վաճակեցան, 18 տարեկանից վեր ամէն ոք զէնք է կրելու:

— Այդ ուժ խելքն էր:

— Կեցցէ համբարը, կեցցեն ուստաբաշները, նրանց քաջասրտութեան պտուղն է. մենք ի հարկէ, ինչպէս և միշտ, նրանց հրաւիրելը մտքներովս էլ չէինք անցկացրել, ով են տգէտ համբարի մարդիկը, կամ մեզ վայելէ միթէ նրանց հետ նստել խօսելու, երկար խորհրդակցելից յետոյ ոչինչ եղբակացութեան չհասանք: Վառապաններից խորհրդի հրաւիրուած երկու զխաւորները փող էին առանջարկում, բայց ընչի՞ և ուժ համար, մեզ մարդիկ էին հարկաւոր, կանոնաւոր զօրք էր պէտք. մտածում էինք Ալէքսանդրապօլ գնալու համար Վլադիկավկասից արդէն ճանապարհ դրած գունդը յետ պահել, բայց նոյն բողբոջին Բէհբուդովի սուրհանդակը տուն ընկաւ և մի ցաւալի կոտորուածքի գոյժը տալուց յետոյ՝ խնդրեց նոր զօրք հասցնել, օսմանեան բանակին, ասում է, ժամէ ժամէ կրկնապատկուում, քանի ջարդում են՝ սնկան նման տեղը բուսնում են:

Այդ լուրը մեզ բոլորովին շփոթեց, մնացինք իրարու երեսի նայելով:

— Այ անբաղդութիւն:

— Մէկ էլ օրապահը յայտնում է, որ համբարի ուստաբաշներն ու աղսաղխալները (արհեստապետներն ու նոցա խորհրդականները) դռանը հաւաքուած՝ ներկայանալ են խնդրում:

Ետ խորհելուց յետոյ՝ ներս ընդունեցինք:

— Այսպէս բան չի լինիլ, տեւորք, խօսեցան նոքա, լեզուին քաղաքիս չորս կողմը լըտեսում է, ասում են թելաւն առելէ, էգուց Թիֆլիսի վերայ է յարձակում անելու. մեզ յայտնի է, որ բարեխնամ կառավարութիւնը միջոց չունի զէնքով մեզ պաշտպանելու, ամէն կողմից թշնամիքը շրջապատել են, իրաւունք ենք խնդրում հրաման տալ մեզ զէնք վերցնել և քաղաքը պահել, միայն թէ հրապէնք չունեցողներին արուէր:

— Որպէս թէ մեծ ամօթ կը լինէր մեր ազնուականներին ու

վաճառականներին մեզ աջակցել, խօսքը շարունակեց մի ծերունի ուստաբաշի:

— Գնացէ՛ք, պատրաստուեցէ՛ք, հրամայուեցաւ նրանց և անօրինուեցաւ առանց յետաձգութեան ողջ քաղաքը զինավառել և զուրս բերել, ըստ որում նոյն քոպէին լուր հասաւ, թէ քսանի չափ լեզդի կուկիայի դաշտի վերայ խփած վրանների մօտ արձակ համարձակ շրջում են:

— Թէ չես հաւատացել, առ դիտակը և նայիր, տուեց իշխան Գեոնին Օ. հեռադիտակը:

ՃՅԹ.

Մի ժամ չքաշած՝ թիֆլիսում մեծ տեսարան էր, որի նմանն առաջին անգամն էր կատարուում: Այլիքի հրապարակից սկսած՝ մինչև կուկիու կամուրջի միւս երեսը, միմեանց քամակից կարգ կարգ շարուած հինգ հինգ գնում են չափահասները հրացանն ուսերին, առանց զէնք վերցնելու մնացին զառամեալ ուժահասներն, երեսայքն և կանայքը:

Այս մնացողներից առաջին կարգը պաշտգամքներում, կամ դռան առաջին նստած՝ զլուխը դողացնելով աղօթում և յաջողութիւն է մաղթում նոր զինուորներին, երկրորդները — կրակի կտոր երեխայքը՝ ականջ չկախելով պօլիցիականների մահալիներին ու սպառնալիքներին, ոտքի տակ ընկնելով՝ յառաջ են վազում ու ռայ կանչելով դէպի կուկիա, իսկ երրորդները՝ երկչոտ կանայքը, թէպէտ սրաները սև, բայց պճնուած ու զարդարուած պաշտգամքների, պատահանների ու բարձր կտրների վերայ միմեանց հրելով՝ տեղխլուկ են անում:

Ամէնից առաջ զնում է ձիաւոր զօրքը: Ուրիշ ի՞նչ անուանենք մեր նոր զինուորներին, նրանց յառաջընթացներն են ազնուականները:

Իշխաններից յետոյ գնում էր հետեակ դասը՝ վաճառականները՝ մի մի ասփական սեպհական հրացան ուսերին. նոցանից յետոյ՝ այս շարժումին սրտանց համակրող և զլուխը քաղաքի ապահովութեան համար մահու տալու պատրաստ աներկիւղ և քաջասիրտ համբարը:

Արջիներս զինուորուած էին ունեցողները՝ իւրեանց զէնքերով, մնացեալքը՝ արքունի հրացաններով:

Մի շաբաթ տեւեց այս գործողութիւնը: Ամէն օր վերոյիշեալ կարգաւ դուրս էին գալիս թիֆլիսեցիք և ղինավարժութիւն անում Դիդուբայի, Կուկիայի և Մախաթի դաշտի վերայ ու երեկոյն վերադառնում:

Նրանցից մի մասը՝ համբարը գիշերներն էլ հանգիստ չէր մնում, նոքա հսկում էին քաղաքի ներս ու դուրսը:

ՃԶ.

— Մեր վարժապետը, մեր վարժապետը, մինչև կէսը լուսամտից կախ ընկած մատով ցոյց են տալիս իրարու Ներսիսեան դպրոցի աշակերտները ծիծաղելով:

— Մի ծիծաղիք, որդիքս, պատմութիւնից դուք գիտէք, որ ամէն ժամանակ հայրենիքի նեղ օրերումն ինքը ժողովուրդն է օգնել, պատասխանեց ներքեւից հրացանն ուսին գնալով ծերունի վարժապետն իւր աշակերտներին և անցկացաւ:

— Ո՛վ էր այդ խօսողը, վարժապետ, հարցրեց նրան իւր հետ մի կարգում հրացանն ուսին գնացող բժիշկ Մկրտիչը:

— Դա իմ յառաջադէմ աշակերտներից մէկն է, Աշտարակցի է: Նա քեզ հետ խօսողն էր, ընթերցող:

ՃԶԱ.

Լեզգին փախել է, ձայն տարածուեցաւ թիֆլիսումն և խաղաղութիւնը տիրեց, բայց համբարն էլ անքուն էր, մանաւանդ նրանց ստորին դասը՝ անհոգ ու զուարթ կիսածները, որոնք հրացանն էլ մի կողմը դրած՝ սպառնում էին ոչ միայն լեզգուն՝ օսմանցուն ևս մոռապաշտով յետ փախցնել:

Նրանք գիշերը մինչև լոյս ման էին գալիս և ուխտել էին ոչինչ անկարգութիւն չանել, միայն թէ ոստիկաններն իրանց չնեղացնեն և պատահած ժամանակը կաշառ չուզեն:

Նրանք կատարեցին իւրեանց խոստումը:

Լեզգին էլ նրանցից վախեցաւ ու յետ դարձաւ:

ՃԶԲ.

Ոչ ղենուորական կառավարութիւնը և ոչ ինքեանք իշխան ձալճավաճէները մտքներովն անց էին կացրել, թէ Շամիլը կարող է

օգուտ քաղել խառը ժամանակից և յարձակում անել Կախիթայի վերայ, ապա թէ ոչ, այդ կողմերի զօրքերից չէին պակասացնիլ և վրացի իշխաններն էլ ըստ իւրեանց սովորութեան Թիֆլիսումը կ'անցկացնէին:

Ես մոռացայ ասել, որ վրաց իշխաններից մեծ մասը ձմեռը Թիֆլիսումն էր ուրախ կեանք վայելում, իսկ ամառը իւրեանց կալուածքներումը:

Շամիլը, երևի, զրդուած եւրոպական դաշնակցութիւնից՝ շատ յանդգնեցաւ և ուղղակի Աւազան գետն այս կողմն անցաւ ու յարձակուեց Մինանդալի վերայ և գէրի արեց ձալճաւաճէնների ընտանիքը:

Մեր միտքը չէ նոցա վերայ երկար խօսել, բանասէրներից մէկը և լրագիրները մանրամասնօրէն պատմեցին իշխանուհիների կրած նեղութիւններն և դարձը, բայց ոչ ոք յիշատակութեան արժան չտեսաւ մի մօր և իւր մինուճարի հետ պատահած անցքը, որ այսօր կը թողում և վաղը կը պատմեմ:

Այս խօսքերով բժիշկս ըստ իւր սովորութեան կանգնեց, բայց այս անգամ նրան չյաջողուեցաւ խոյս տալը, ստիպուեց գիջանիլ իմ խնդրանացը, սակայն ոչ առանց բորբոքման:

ՃՁԳ.

— Երեխայս, աղաղակում էր անբաղդ մայրը, շարունակեց բժիշկս, իմ քաղցր Աբրահամի՛կս, իմ մինուճար գաւախս, տուէ՛ք ինձ իմ աչքիս լոյսին, կապեցէ՛ք երկուսիս մի պարանով, մի՛ հեռացնէ՛ք ինձանից, փարում էր այս ու այն լեզու ոտքերը և աշխատում իրեն ձգել որդու մօտ:

— Մայրի՛կ, աղէկտուր արտասուում էր փոքրիկը:

Անդուժ գաղաններից մինը սրի բուժ կողմով մի հարուած իջեցրեց մօր ուսին և տեղական թուրքերէն բարբառով հաստատապէս սպառնացաւ մորթել նորա որդուն, եթէ ինքը ձանձրութիւն տալը շարունակելու լինի:

Կ'երևի, երեխային կապող լեզվին իւր ընկերի խօսքի վերայ դաշնիւր մանուկի սրտին դէմ արեց:

— Բաւական է, Աբրահամի՛կս, էլ մի՛ լար, թող քեզ վերցնեն, մենք յետոյ իրար կը տեսնենք, ձայն տուեց մայրն և հեզու-

Թեմայի հեծան լեզգու գաւաղը, լռիկ մննջելով և աչքը միշտ դառնալի վերայ ունենալով : արժարդատ միտած զ մտն քչիմ մ լայր ձ միտ : Երեսայն մօր խօսքից մի փոքր հանդարտուեց և միւս լեզգու գաւաղը հեծաւ, բայց շարունակ հայել էր ձայնում : միգեմա ողորձ

Եամիլը բաւականացաւ ճալճալաճէների գիւղն աւար տալով, նա իւր կողոպուան ու գերիներն առած՝ Ալաղանն անցկացաւ :

ՃԶԴ.

Դառն, շատ դառն էր ճակատագրի հարուածը, որ հասաւ բժիշկ Մկրտչին և իւր կին Սօնեային, այն օրը նրանք զրկուեցան յաւիտեանս իւրեանց ուրախութիւնից, այն օրից իւրեանց քաղցր կոչումը, Մկրտիչ և Սօնեա բառերը յաւիտեանս մեռան, վերջացան նոցա բերանից, Ալաղան գետն այն օրից երկու դժբաղդների աչքին մարդակեր գազան է դարձել :

— Բժիշկ Մկրտչի կինն ու որդին էին ուրեմն քո ասածներդ, հարցրի ես իմ բժշկիցը :

— Նոյն խի Սօնեան ու Աբրահամիկը, որ դեռ նոր ոտքը դրել էր ութ տարու մէջ, գերի գնաղին նրանք՝ ճալճալաճէնց ընտանիքի մէջ ճանապարհին միայն խառնուելով :

Իշխան Թ. և բժիշկը ուղղակի չտարան նոցա Ծինանդալ, Թ. իշխանի քոյրը զանաւում էր այդ միջոցը թելաւում և նոյնպէս մի քանի օրից գալու էր ճալճալաճէնց մօտ : իւրեանց հետ վերցնելով բժշկի կնոջն ու որդուն, բերին թելաւ և Թողին իշխանի քրոջ մօտ :

Այն տեղից Ծինանդալ վերադառնալուս լեզգիները բռնեցին բժշկի կնոջը և երեսային և խառնեցին ճալճալաճէներենց հետ ու Ալաղանն անցան :

— Ճալճալաճէների հետ յետ չեկան հապա բոլոր գերեվարեալները :

— Անիծուէր այն օրն ու ժամը, երբ Մկրտիչը համաձայնեց Թողուլ իւր ընտանիքը, ի գուր նա իրեն էլ չձգեց Ալաղանն ու լեզգուեցաւ և իրեն սառը տապան չշինեց Ալաղանի խորքերը ու այնպէս չմիացաւ իւր որդու հետ, քան թէ լոյս արեւ է տեսնում նա, կացուկամ ընդհատում էր բժիշկս :

— Եարունակիր, խնդրեմ, ասացի, սուգ անելու տեղը չի և ոչ վայել, իմ համբերութիւնս հատաւ :

— Թիֆլիսումը խաղաղութիւնը սակաւ ինչ տիրելուն պէս

Մկրտիչը դուրս ընկաւ քաղաքից և շտապեց դէպի Թելաւ, Միծան-
դաւ և վերջը՝ ձեռն ի ծնօտին ստիպուեցաւ մնալ իւր գնդի մէջ:

Լեզգին գերի չի պահիլ, նրա յարձակմունքների նպատակն է
հարուստներին գերել և մեծ փրկանքով վերադարձնել:

Բժիշկ Մկրտիչն էլ կարող էր իւր գլուխը զրաւ դնել, իւր
ամուսնոյ և սիրելի զաւակի ազատութիւնը գնել, բայց անողորմ
ճակատագիրը նորա հետ մի գազանական խաղ էր խաղացել:

— Ի՞նչ:

— Աբրահամիկը չուզելով լեզգու զաւակին մնալ, Ալաղանիցն
անցնելու իրեն ջուրն էր ձգել:

Անբաղդ մայրն իւր աչքովը տեսէ, թէ ինչպէս իւր սիրելի
զաւակը գետի մէջ տակ ու երես է անում՝ ձեռքերն ածելով և մի
քանի քայլում իսպառ անհետանում՝ Ալաղանի կոհակների մէջ:
Շատ աշխատել է ողորմելի կինը իրեն ևս որդու հետ ջրի յորձանք-
ներին զոհ տալ, բայց պարանով կապուած է եղել իւր բռնաւորի
հետ: Թող թէ, երեկայի մասին բոլորովին ապահով են եղել լեզգիքը,
որ չեն կապել, միւսները բոլորը կապուած են եղած:

Գերիների թուում գնուեցաւ և բժշկի կինը, բայց այն օրից
իսպառ ցամաքել է երկու ամուսինների աչքերի աղբւրակները, թա-
խիծը և կսկիծը մեծ ու լայն կնճիռների ափսոսներ են բացել նրանց
երեսին, տեսնողն էլ չի ճանաչում Շահէնին ու Սուսամբարին, ու-
րոնց հետ քեզ ման եմ ածում՝ կուբանի եզերքից մինչև Ալաղանի
ափերը Մկրտիչ ու Սօնեա անունների տակ:

— Վա՛հ... բաց մնաց բերանս և չռուեցան աչքերս:

— Ի՞նչ, Շահէնն ու Սուսամբարը, հարցնում ես դու ըն-
թերցող:

— Այո, պատասխանում է իրեն զսպելով բժիշկս, Մկրտիչն և
Սօնեան կամ Շահէնն ու Սուսամբարը նոյն և մի երկու անձինքն են:

— Բայց ամուսնացան միթէ նոքա, երբ և ի՞նչպէս, քեռին
կամ մօրեղբայրն առաւ իւր հարազատ քրոջ աղջկանը:

Այո, հանդարտօրէն խօսեցաւ բժիշկս, այդ բանն իմանալու
համար մենք մի փոքր յետ գնանք, յիշենք այն օրը, երբ Շահէնը
բնակուում էր Ղանքի թաղումը Թիֆլիսի մէջ և բժշկութիւն էր ա-
նում, յիշենք վանքօբան:

ՃՁԵ

— Աղջկի, Սուսամբար, մինչև երբ պիտի դու սեւերի մէջ պա-
տասուիս, երբ դու վճռել ես կուսանոցը չգնալ, քո հայրդ ուրա-

խուժեամբ չի խնայում փող ու բաժինքը, միջի մարդն էլ (մօցի-
քուլը) այսօր ասում էր, որ մի լաւ տղայ քեզ հաւանել և ուզում
է այս երեկոյ վանքումը քեզ անտղել: Վեր կաց, սիրելիս, լսի
ինձ, հագիր քո լաւ շորերը և գնանք վանքը:

— Չեմ գարմանում քեզ վերայ, մայրիկ, մի՞թէ մի անգամ
ընդ միշտ չիմացս՞ր իմ հաստատ վճիռս:

— Ուրեմն մինչև երբ պիտի այդ դրութեամբ մնաս, դոնէ ա-
ռաջն խորհուրդդ կատարէիր, կուսանոց մտնէիր, մենք էլ մի կոյս
ունենայինք, միշտ մայրապետները հօ իշխանների և ազնուականների
ցեղից չեն լինելու, փառք Աստուծոյ դու բոլորիցն էլ լաւ ուսում
ունիս, շուտով էլ ամէնքի գլուխն կ'անցկենաս: Այնպէս չէ՞, ուղիղ
չեմ ասում, ապա թէ ոչ ո՞ր ուսում առար, ի՞նչ կը վայելէր
աղջկանը:

— Ախ, երանի՛ չէր, որ կուսանոցն իւր կոչմանը հաւատարիմ
մնար և ես այսօր պարզ սրտով այն տեղ լնէի, բայց մայրիկ, մի
քանի օր է կուսանոց մտնելու կամ ամուսնանալու առաջարկութիւն-
ներդ շուտ շուտ եմ լսում, եթէ քեզ կամ հօրս ծանրութիւն
եմ, ինդրեմ ինձ պարզ յայտնեցէք, մի բան կը վճռեմ. ես շատ
լաւ գիտեմ, որ իբրև շնորհք եմ ապրում այստեղ. սակայն չյու-
սամ, թէ բարի հայրս կամ դու, դժուարանայիք ինձ մի կտոր հաց
տալու:

— Ամթ չէ՞ քեզ համար, Սուսամբար, այդպիսի մտածմունք-
ները քո հօր վերաբերութեամբ, նա քեզ իւր որդիների բոլորից
շատ է սիրում, իսկ ես անլի ուրախ եմ քո ներկայութիւնովը. թէ-
պէտ դու ինձանից ծնած չես, բայց երկու աչքերիս լոյսն ես. ոչ
թէ որդու՝ այլ քրոջ համես տալիս ինձ և ես միայն քո բարին
ցանկալով՝ ուզում եմ բարեբաղդութիւնդ, կուսանոց մտնելդ էլ մի
ժամանակ երջանկութեան հասնելէր նշանակում քեզ համար:

— Այո, բայց ես բարեբաղդ եմ միայն ձեր հետ ապրելով,
քեզ ճանաչած օրից մոռացել եմ վշտերիս կէսը:

— Գոնէ հագնուիր գնանք վանքը, հանդէս պեսնենք, չգիտեմ,
որ այսօր մեր թաղի ուխտն է և մեր բարեկամներն եկած՝ սպա-
սում են այնտեղ մեր հրաւերքին:

— Հիմա նրանցից շատերն ուղղակի տուն կը գան, դու՝ գնա
վանքը, ես այստեղ մնամ:

Այսպէս խօսեցան Սուսամբարն և իւր երկրորդ մայրը, որ

մինչև այսօր չգիտէր) թէ Սուսամբարն իւր ամուսնու զաւակը չէ:
 Սահրատը ոչ ինքն էր յիշում և ոչ Սուսամբարին էր (թոյլ
 տուել ձայն ու ծպտուն հանելու այս գաղտնիքի մասին):

ՃԶԶ.

Նոր չէր Սուսամբարի մտքումը ծնել կուսանոց մանելը: Թիֆ-
 լիս եկած Քից նա սիրահարուեցաւ քարափի ղիլին շինած այդ
 իգական մենաստանի վերայ:

Այս իսկ նպատակով էր, որ նա հնարք էր որոնում իւր անձը
 այդ նուիրական տան համար պատրաստելու և դէպքը նրան յաջո-
 ղեց: Եթէ ոչ մտնելը, գոնէ պատրաստուելը գրեւ կարդալ սովորել:

Ահա ինչպէս:

Բազդի բերմունքով Սահրատի որդիներից մէկն ուսանում էր
 Ներսիսեան դպրոցում:

Միջոցին ինչպէս մանկական խաղ, բայց վերջումը այդ երե-
 խան չինայեց ուսումնարանումը սովորածը հազորդել իւր մեծ քրոջը,
 որ ինչպէս ամէն օր կրկնում էր, միտք ունէր կուսանոց մանելու:

Աղջկանց ուսումնարաններ այն ժամանակի երազելի անգամ
 չէր կարելի Թիֆլիսի մէջ հայ ժողովրդի համար, աղջկանց ուսում
 առնելը շատ խորթ և ականջի համար ծանրալուր էր, մինչև ան-
 գամ ամօթ էր, շատ, շատ այն ժամանակուան աղջիկներն ասղա-
 րարութիւն սովորցնող իւրեանց վարպետից մի քանի վրացերէն աղ-
 ռաւի մագիլներ գծել դաս կ'առնէին և կը մոռանային: Եւ այն

Սուսամբարն ուզում էր կուսանոց մանել և յետաձգելու օրի-
 նաւոր պատճառ ունէր:

Կուսանոցի կանոններին համաձայն ամէն աղջիկ, որ իւր անձը
 նուիրում է կուսակիցութեան, պարտաւոր է հետը տուն բերել իւր
 ծփտն և ամբողջ կեանքի մնունը, ապա թէ ոչ, նա չի ընդո-
 նուիլ, մենաստանն ուրիշ եկամտի աղբիւրներ չունի:

Բացառութիւնը կանոն չէ. պատահել են, որ հազար խնդիրք-
 ներով ու արտօնութիւններով աղքատ դասակարգի աղջկանցից ներս
 են սպրդել, բայց իսկապէս այդ մենաստանը շինած է հարուստ
 տների արամաւոր ու պառաւած, տանը մնացած օրիորդների հա-
 մար և կամ շատ դասերը ունեցող դժբաղդ ծնողաց աղջիկներից
 ամենադժբաղդին պատսպարան լինելու համար:

Եւ որպէս զի այս արատիքը սրբուի, գործին ձե է տուած, նորաձեութեան նման մի բան է համարուած մեծամեծ տների համար մի կոյս ունենալ իւրեանց ազգի անուելով: Եւ այդպէս անմարմին հրեշտակներն այդ մարմնաւոր հարսնացուքը թիֆլիսի մէջ իւրեանց ազգերի անուներովն են յայտնի: Ա-ենց կոյսը, Բ-ենց կոյսը, Գ-ենցը և այլն:

Սուսամբարն իմանալով կուսանոցի խիստ պայմանները, սկզբումը իրաւունք էլ չունէր Սահրատից փոշ ու բաժինք խնդրելու, մարդը հազիւ իւր արհեստով ընտանիքն էր կառավարում. բայց երբ Սահրատը զանազան կապտիւնների և աճրդախօսութեանց մէջ մտաւ և յառաջացաւ, այն ժամանակն էլ չէր վստահանում աղջիկը նրան ձանձրութիւն տալ:

Կուսանոց չմտնելու գլխաւոր արգելքներից մինն էլ այն էր, որ Սուսամբարն ի բնէ մեծ ընդունակութիւն ունենալով, չնմանեց իւր ընկերակից կուսութեան պատրաստուող թշուառներին: Նա ուսումնարան չտեսնելով՝ կանոնաւոր ուսում էր առնում, եղբօր հետ միասին անցնում էր նորա դասերը, նորա հետ միասին դաս էր պատրաստում և նորան գողընթաց յառաջ դնում կրթութեան ճանապարհով:

Բնական էր ուրեմն, որ առողջ դատողութեան տէր Սուսամբարը չէր հաւանիլ կուսանոցի տգէտ սեւեղեմաններին:

Քանի քանի անգամ Սահրատն իւր հայրական պարտքը ճանաչելով՝ կարողութեան տէր եղած ժամանակն առաջարկեց Սուսամբարին լաւ փեսացու, կամ կուսանոցը բաւականացնելու չափ թփոյ, բայց աղջիկն երկունս էլ մերժեց:

— Ամուսնութիւն Շահէնից յետոյ ուրիշն հետ, հայրիկ, մըտքիցդ հանիր, իսկ կուսութիւն՝ մեր տանն էլ անում եմ, որ կոյսն ինձանից շատ կարգում և պարապում է:

— Կամքդ է, Սուսամբար, դու գիտես, որ իմ որդիներից նախապատիւ ես, ի մանկութենէ քեզ իմ հարազատն եմ համարել, ամուսնանաս՝ կոյս դառնաս՝ թէ տանը մնաս՝ քո բաժինքդ ու փողդ իմ որդեաց հաւասար յետ է դրած, այն քո սեպհականութիւնն է, այսօր և միշտ ըստ ցանկութեանդ կարող ես ի գործ դնել:

— Ես քո և քոյսից առողջութիւնն եմ ցանկանում և ոչինչ, ասում էր միշտ Սուսամբարը:

ՃՁԷ

Վանքի թաղումն այս երեկոյ ամէն տան մեծ հանդէս է, բոլոր մերձաւոր և հեռաւոր բարեկամներն ու ծանօթները քաղաքի մի գլխից մինչև միւսը թէյ սիտի վայելէն իւրեանց Վանքի թաղումը բնակուող բարեկամահայ մօտ:

— Այսօր մեր օբէն (ուխտն) է, ասում են տանտիրիկներն և իւրեանց քաղցրաւենիների կապերը բաց անում:

Ամենաչքաւոր ընտանիքն ևս այսօր իւրեանց կարողութեան և աստիճանին համեմատ ծախք ունին անելու:

Սահրատը բնիկ Թիֆլիսեցի էր դարձել, նա Թիֆլիսի աղջիկ էր առել, մի քանի որդիք ունէր, նորա վերայ յարմարել էր պարսից առածը. որտեղից է քո կինը, այնտեղից ես և զու, կարծիք չկար, ուրեմն, որ Սահրատի տանն էլ պատրաստութիւն կար և շատ պըճնուած տիկիններ ու պաճուճագարդ օրիորդներ բազմաթիւ էին:

ՃՁԸ

Մուշտակուն արգելք չէր կարող լինիլ Վանքի թաղեցւոց հիւրերի գուարճութեանը, և թէ քարէկուր չխառնուէր:

Ահահար՝ զողահար ներս փախան ամէնքը կտրներիցն ու պատշգամբներիցը և միայն պատուհանների աղակիներն ետեւիցն էին իւրեանց հետաքրքրութիւնը լցնում:

Եթէ մի քանի աղակիներ փշուր փշուր չլինէին, ոչինչ բան չէր յետ փախցնիլ Սահրատի հիւրերին պատուհաններիցը, նորա աղջկն էլ յառաջ չէր գալ լուսամուտը ծածկելու:

Դեռ նոր պատուհանի փեղկերը փակել վերադառնում էր Սաւամբարը, որ մուշտակունը քարը նրան յատակի վերայ գլորեց:

Այն, փայ, աւաղ, ոհ և այլ ցաւակցական հաւաքանքներն ամէն կողմից բարձրացան սարսափած բազմութեան միջից ոչ ունայն կսկիծներն և ոչ սովորական ջուրն ու քացախը կարող և զան ուշքի բերել անշնչացած օրիորդին:

Գլխաբաց դուրս ընկաւ Սահրատն և ամենայն ուժով բազմութեան էր բժիշկ Շահէնի զուգը:

ՃԶԹ.

— Բժիշկը, բժիշկը, միմեանց ականջում փափսացին Սահ-
րատի հիւրերն ու յետ քաշուեցան հիւանդի մօտից:

Տունը լուսաւորուած էր շատ ճրագներով, ամէն պատուհանի
մէջ երկու մոմ էր վառուում, այդ հիւրեր ունենալու նշանն է, սեղան-
ների վերայ ևս մի քանի աշտանակներ էին դրած, բայց ճարպիկ
մոմի աղօտ լուսաւորութիւնը Սուսամբարի երեսի դալուկն աւելի
սաստկացրել է:

Բժիշկն ուշադրութիւնն ուղղակի հիւանդի վերայ լարած՝ մօտ
եկաւ և յանկարծ կանգ առաւ: Նա մի բոպէաչափ շփոթուեց, կար-
ծես, աչքերը միջեց ու ոչինչ չէր տեսնում:

Նա ձեռքով իւր ճակատը շփեց և իւր չորս կողմը նայեցաւ:
Նա նոր մտիկ տուեց իրեն հրաւիրող պարոնի երեսին և ճանաչեց:

Սահրատը ոչինչ չհասկացաւ:

Զգուշութեամբ մօտեցաւ բժիշկը հիւանդին և բազկերակը
շօշափեց:

— Խնդրեմ, յարգելի տիկիններ, դուրս գնալ այս սենեկից,
օշը խիստ ծանր է և հիւանդի շնչառութեանը մնաս, մի ընդհա-
նուր բժշկական հրաման արձակեց նա:

— Իսկ այս տիկի՞նն և երեսայքը, դարձաւ նա դէպի Սահ-
րատը՝ չվտահանալով արգելել մնացողներին:

— Դրանք իմ կինս և երեսայքս են:

— Բայց քեզանից ոչոքի ներկայութիւն հարկաւոր չէ:

— Այժմ ասա ինձ, Սահրատ, այս ի՞նչ կը նշանակի:

— Ա՛հ, զարմացական բացագանչութեամբ յետ յետ դնաց
Սահրատը և բերանաբաց՝ չուած աչքերով խրտուած եղան նման
նայում էր Շահէնի երեսին:

— Զարմանալու ժամանակ չէ, այդ ամէնը յետոյ, այսքան միայն
ասա, ընչո՞ւ է սա սեւերի մէջ, այրիացել է:

— Սահրատը ոչինչ չէր պատասխանում, նա միայն սառած
մտիկ էր տալիս Շահէնին:

— Այո՛, այո՛, ես եմ, մի՛ վախիլ, Շահէն, եմ և բժիշկ. ասա
շուտով, այրի՞ է Սուսամբարը:

— Դորա նշանա՞ծը Շահէնն էր, որ մեռաւ, այն օրից ահա
սեւերի մէջ է:

— Ուրեմն չե՞ ամուսնացած:

— Ոչ:

Շահէնը մի քանի վայրկեան մտածութեան մէջ մտաւ, նա վախում էր հիւանդի յանկարծական այլայլմունքից, կարող էր նորա ուղեղը վնասուիլ, մի բողբոսում խելագարուիլ:

— Միամիտ եղեր, դու քո բժշկական հմտութիւնդ գործ դիր, Սուսամբարը այն աղջկը չէ, հաւատացրեց նորան Սահրատը:

ԺԼ.

Բժշկական օգնութիւնն իւր զօրութիւնն ունեցաւ, բժշկի վերջրած սրուակներն իւրեանց ոյժը ցոյց տուին և Սուսամբարը շարժուեցաւ:

— Ուր եմ ես... առաջին անգամ աչքերը բացեց Սուսամբարը:

— Քո քեռուդ՝ բժիշկ Շահէնի հոգատարութեան ներքոյ, ծանր դէմք առած ասաց Շահէնն և շարունակեց շփեւ աղջկայ քունքերը:

— Հայրիկ... թոյլ աչքերը Սահրատի երեսը ձգեց Սուսամբարը, ուր եմ ես... սա ո՞վ է...

— Վնաս չունի, հոգիս, մուշտակուով քարը քեզ դիպաւ, բժիշկն օգնութիւն է անում, սա բժիշկ Շահէնն է:

— Շահէնը... Շահէնը... երկար ծոր տուեց օրիորդը և կարծես աշխատում էր յիշողութեան մէջ մի անցք զարթնեցնել:

— Այո, այո, ես եմ, Սուսամբար, միթէ մոռացել ես Շահէնին, քո մօրեղբայր Շահէնին, որ հիմի բժիշկ է դարձել և կեկել իւր քրոջ աղջկանն այցելութիւն:

— Արդարեւ, հիմա յիշում եմ:

— Մի շփոթուիր, սիրելիս, քաջալերեց Սահրատը, ուրախացիր, որ Շահէնն ինքն է քեզ բժշկողը:

— Դու մեր վոդոյի միւս ծայրունն ես կենում, այնպէ՞ս չէ, դարձաւ հիւանդը դէպի Շահէնը:

— Այո:

— Ուրեմն իմ աչքերս ինձ չեն խաբել, ուրեմն իմ սիրտս 'ի զուր չի բաբախել, ուրեմն քեզ եմ երկու ամիս շարունակ տեսնում և իմ կարծիքս էլ մէջս նպանում:

— Այո, ես եմ, ինչպէս տեսնում ես:

— Ի՞նչ անենք, Սահրատ, սա ցնորուում է, կամաց դարձաւ Շահէնը դէպի տանուտէրը:

— Սխալ ես, բժիշկ, Սուսամբարի խօսքերը բոլորովին ճշմարտութիւն են:

— Պատմի՛ր, իմ հոգեւոր ծնող, Սահրատ, հասկանալով բժշկի ենթադրութիւնը, մէջ մտաւ Սուսամբարը, ասա Շահէնիս, որ ես չեմ խելագարուել, ասա իրան, որ ես քո հարազատ դուստրը չեմ, ասա, որ իւր քրոջ աղջիկն երկուշաբթական մեռել է և ես բոլորովին օտար տանից ու մօրից նրան փոխարինել եմ, ասա, որ քո սխալդ ուղղելու, կամ յանցանքդ քուելու համար՝ տարիներով Ռուսաստան խաչագողների հետ շրջել ես սորան որոնելով, պատմի՛ր իսկութիւնը մի քանի խօսքով և թող բժիշկս իւր մի խօսքովը վճռի ինձ կեանք կամ մահ:

— Ապրենք, իմն Սուսամբար, ապրենք և մեռնենք միասին, քո անկեղծութիւնդ ապացոյց է խօսքերիդ ճշմարտութեանը, երկար պատմութիւններ պէտք չեն, ես ամենաբաղդաւոր մարդն եմ աշխարհիս մէջ:

Ոչ մի հայր, մի հարազատ ծնող չէր կարող Սահրատի չափ ուրախ զգալ իրեն. նա միանգամայն զմայլուել էր երկու սիրեկանների գրկախառնութիւնով, երկար ժամանակ նրանց շրթուները չէին պոկուում իրարից, սէրն իւր թւերով քօղարկել էր այս տեսարանը: Աստուած և Սահրատ էին վկայ Շահէնի և Սուսամբարի երջանկութեանը:

ՃՂԱ.

Հասան նոքա իւրեանց բաղձանքին, խոր հառաչելով ասաց բժիշկս, բայց ի՞նչ օգուտ, որ այսօր նրանք սնիծում են իւրեանց հանդիպմունքը, Աբրահամիկի կորուստը մեծ էր, ոչինչ բան աշխարհումն չի փոխարինիլ նրան... Ի՞նչ Ալադան, Ալադան, վայրագ ու մարդակուլ գազան, թշուառ որդեկիս սատր գերեզման:...

— Դու երկու տարաբաղդներից մէկին ամէն օր տեսնում ես, դարձաւ բժիշկս արտասուելով դէպի ինձ, իսկ իմ վշտերի մէջ մաշուած պառաւին էլ վաղը ցոյց կը տամ, էգուց քեզ հիւանդանոցից դուրս կը թողամ և գիշերը մեզ մօտ կ'անցկացնես, բայց քո դէմքդ... քո պատկերդ... քո աչքերդ... է՛հ, ի՞նչ եմ կորցրել, ի՞նչ եմ պոռտում, ասաց բժիշկս ու շտապով դուրս գնաց հիւանդանոցից:

ՃՂԲ.

Ժամանակ էր վերջապէս ինձ մտածելու, հասել էր րոպէն, երբ ես էլ իմ կողմից ձգտէի բժշկիս սրտի գաղտնիքն իմանալու. քո դէմքդ, քո պատկերդ, քո աչքերդ.... այս կայ ու կամ խօսքերուն 'ի հարկէ մի խորհուրդ պիտի լինէին, ես սպասում էի, թէ ինքը՝ բժիշկ Շահէնը մի ներքին կապ կը գտնի մեր մէջ, բայց նա ոչինչ չսասաց և զնաց շփոթուած, ու ինձ էլ մեծ տարակուսանքի մէջ ձգեց, ամբողջ գիշերը քունս փախցրեց:

Աբրահամիկի ջրիցն ազատուելու նման մի իրողութիւն, չգիտեմ ո՞ր էի լսել, ուզում էի մի համանման գործողութիւն միտքս բերեմ, բայց յիշողութիւնս իսպառ խանգարուել էր:

Երբէք չէի մոռացել մօրս պատմած դէպքերի, եօթնադիւնեան վիշապների, անմահական ջրերի առակները, բայց երեսայի ջրից ազատուելը նրանց մէջ չկար:

— Հա...սա...սա... ճակատիս խփեցի ես ու սարսռեցայ. հա... հա...հա... շատ կարելի է:

Կէս գիշեր հազել էր, բայց ես վեր կացայ, զարթացրի Մովսէսիս և ստիպեցի ինձ հետ գնալ բժշկիս մօտ: Խեղճը կարծեց, թէ կրկին իմ տխրութիւն սաստկացել է, ուզում էր հիւանդանոցից ծառայ վերցնել, բայց երբ իմացաւ, թէ միայն քնատութեան պատճառաւ զրոյց տալու եմ դնում, ստիպեց ինձ յետ թողուլ նպատակս մինչև լոյս, ու ինքը նստեց մօտս, լուսանկարչութեան վերայ սկսաւ խեղբի կորածի չափ դատողութիւն տալ:

ՃՂԳ.

Միւս օրը բժիշկս եկաւ, ինձ հիւանդանոցից հանեց, իւրեանց տունը տարաւ, բայց ես մինչև երեկոյ ներսս կրծող կարծիքի մասին և ոչ մի խօսք չսասցի:

ՃՂԴ.

Տիկին Սուսամբարի քաղցր ընդունելութիւնը, նորա խեղացի խօսակցութիւնները, նորա խորշումակալած՝ բայց բարութիւն և հանճար արտայայտող աչքերը, նորա վշտերի ձեռքից մնալուած ու տխուր դէմքը սիրտս գրաւեցին, նա պառաւ էր, այո՛, բայց այդքան

ցաւերի և տարիների մէջ ևս սրատես, հետաքննին աչքերը կարող էին զուշակել նորա նախկին զեղեցիկութիւնը:

Գրգռեց Քառականգնին աշխատող՝ էլին Շահէկէն ու Սուսամբարը, կամ
այսպէս ասենք՝ բժիշկն ու իւր կէնը՝ իբրեւ հիւրասիր տանուատիւններ
լինձ զբաղեցնելու, բայց չէր կպչում, կարկատանդ պէս բան էր զուրս
դնելու, մի ընդհանուր արտառ լինէն տիրել էր երեքիս մէջ։

ՀՊԵ.

— Խնդրեմ ասացէք: Ընդհանցի ես լուծիւնը, Լաղոյելը մի ճորակում է՞նչ շինած:

— Այսին:

— Ձեր կացարանը մի խառնուրդ փողոցի մերձակ է:

— Ճիշդ արդափես:

— Դրան մուտքի մօտ կոկոռ ուտածը ծաղիկ էր հանց:

— 11 —

— *Epheze* intawadu m'afaka ihangwe. I. *Kelani* ... 108

— Խառճես, նոր էս քոյնը եկի։ Ահա՛ իմ հարսը։

— Մի կտորած հայելո՞ւ էր փռզողի կողմի ձենեկի միակ զարդարանքը:

— Өлчүүтэй үйлдвэрлэлийн үйлдвэрлэл

— Այսօր տղնասխեի այցելունե՛րս պտտումեցին, ասացի ու մի քանի բռաէ մորաճմուռի մեջ քնեցաւ:

Բժշկութ. իւր կրնն էլ վրդովնեցան, բայց և նրանք յսեպին:

— Ներել⁶ է, արկին, մի կարճ պատմութիւն անել ձեզ, և վերջոյ հարցրի ես. և երբ այր ու կին իւրեանց պատրաստակամութիւնը ցոյց տուին, ես սկսեցի:

ՀԱՅԿԱՅԻՆ ԲՆԱՆԻՔԻ ՄԱՍԻՆ ԵՐԱՅԻՆ ԲՆԱՆԻՔԻ ՄԱՍԻՆ

— Քանի մի տարի սրանից առաջ, Ախալցխայի՞ն թէ Ալեք-
անդրապոլի գաւառումը մի գիւղացի ձին հեծած՝ դնում էր միայ-
ակ. նա երևանու նահանգի Աշտարակ գիւղիցն էր, նա արաղ ծա-
ւելոց էր։ Դառնում, Դատարի ակերը համարի մեջ իր տակն էին։
Ձգիտեմ, ճանապարհորդն ու զաւորութիւն դարձրի՞ն էր իւր
տոնջից անձնապարհով։ Լազող չորս հինգ տարեկան երեխային,
այդ նախանիարձ ձիու սանձը քաշեց, և շտապան իջաւ։

Ամէն մարդ նորա տեղը նոյնն անելու էր, ամայի դաշտումը՝ հեռի մարդաբնակութիւնից՝ նա իրաւունք չունէր երեխային չկարեկցելու։ փոքրիկ մանկան ոտքը սահեցաւ ու վայր ընկաւ։

— Մի վախիր, որդիս, վնաս չունի, մի փոքր քերծուէ, իսկոյն արիւնը կը կանգնեցնեմ, ասաց գիւղացին և կիսամեռ երեխային մօտ տարաւ սարից վազող կարկաջուն առուակի մօտ, լուաց վերքը և Թաշկինակով կնպնց։

Սուր քարը ծակել էր երեխայի ճակատը, արիւնը վազում էր։

Շատ հարց ու փորձ արեց մարդը, բայց այսքան միայն իմացաւ, որ փոքրիկը վախում է մաշ ու խախալ ծախող գնչուներից (բօշայ)։ Երեխայն յաճախ յետ յետ էր նայում ու իբրեւ իւր փրկողը կալում անձանութիւն գնչուների անունը տալով։

— Անուշտ ինչ է։

— Գնչուներն ասում էին, որ այսուհետեւ քո անունը Յովէ Թող լինի։

— Ո՞ւր աղայն ես։

— Գնչուներն ասում էին, որ ես իւրեանց սեւ մե իշն որդին եմ ու միւս իշան էլ իմ եղբայրներն ու քոյրերն էին։ այդ պատճառաւ էլ միշտ ծեծում էին ինձ, երբ որ էշերն արածացնելուցս դառնալուց հեծնում էին։ Ես գնչուներից վախում եմ, սարսափելով յաւելայնում էր մանուկը, որին մենք այսուհետեւ Յովէ, կամ Յովհաննէս կոչենք։

— Այս էլ Աստուծոյ կամքն էր, մտածեց աշտարակցին, կինս շատ կ'ուրախանայ, Աստուած մեզ զաւակ չի տուել, սա էլ մեր հոգեզաւակը, եթէ տէրը չի դուրս գալ։

Երբեք տարի Յովհաննէսը մնաց իւր հոգեւոր ծնողաց մօտ, ոչ մի որդի չէր կարող նորանից բարեբաղդ համարուիլ, և մարդուց կին ու բնակութիւնից Թոշկետում էին։

Յովհաննէսը մոռացաւ և գնչուներն և իւր որբութիւնը։

Աշտարակումն այդ Ժամանակ ուսուցիչ էր մի վարժապետ տիրացու Շապուհ Շահնազարեանց անունով։

Յովհաննէսը նորա մօտ սովորում էր և շուտով ավելից ընդունալն ու առաջին աշակերան եղաւ։

ԺԼԵ:

Թէ՛ Տաճկաստանի ո՛ր կողմերից և երբ, ինձ յայտնի չէ, բայց այդ միջոցումն Աշտարակ գիւղի մօտ գտնուած Մողնու վանքումը լոյս ընկաւ մի Մարտիրոս վարդապետ:

Տիրացու Շապուհը հեռացաւ Աշտարակից և վարդապետը բացեց իւր ուսումնարանը Մողնու վանքումը:

Յովհաննէսը փոխուեցաւ Մողնի:

Երեսուն աշակերտ ունէր վարդապետը. նա շատ ջանասէր, ուսումնասէր և բարեպաշտ անձն էր, նա իւր հոգու նման սիրում էր իւր աշակերտներին, ուսումնարանական պիտոյքը ինքն էր մատակարարում և խիստ ուրախանում էր տղէտ գիւղացի մանուկների յառաջադիմութիւնը տեսնելով. հեզահամբոյր և հայրենասէր էր երիտասարդ արեղան, նա ոչ միայն վարժապետ էր իւր սանիկներին այլ և քաղցր ու գորովոտ հայր, նրան իւր աշակերտները չէին կարող մոռանալ: Նրանի՛ թէ, այնպէս վարդապետներ շատ ունենայինք:

Շուտով Յովհաննէսը դարձաւ առաջին աշակերտ և վարդապետի ամենասիրելին: Այդպէս էլ պիտի լինէր. նորա չափազանց ընդունակութեան և խոհեմութեան մասին ո՞վ կարող էր նրան չտեսնել: Տասնութ տարեկան էր նա և հայոց զրաբառ լեզուն քաջ գիտէր, երկու անգամ կարգացածը բերան էր: Ի՛նչ լաւ կը լինէր, եթէ նորա յիշողութեան քառորդը մնար իւր երիտասարդութեան ժամանակը:

ԺԼԸ:

Հայր սուրբ, խնդրեց մի անգամ Յովհաննիսի հոգեւոր հայրը վարդապետին իւր մօտ՝ մահուան անկողնումը, այս երեխայն անտէր է, սորա հոգսը քո վերայ առ: Նա պատմեց մանկան անցեալը:

Մարդը մեռաւ և Յովհաննէսն ըստ առաջնոյն շարունակում էր Մողնի գնալ գալը: Վարդապետի բոլոր աշակերտներն երթևեկ էին, նրանք շրջակայ հայ գիւղերիցն էին:

Քանի՞ քանի անգամ վարդապետը կամեցաւ Յովհաննէսին բռնորովին իւր մօտ առնուլ, բայց նորա մայրացուն ցնդում էր, եթէ երեխային մի գիշեր իւր ծոցին չէր ունենում:

ՃՂԹ.

— Լեղապատառ տուն ընկաւ մի օր Յովհաննէսը վարդապետի մօտ: Նա սիրթնած էր ինչպէս կտաւ, նորա լեզուն կապուելէր:

Մինչ վարդապետն աշխատում էր ոգևորել մանկանը, ներս ընկաւ մի գնչու:

Երեխայն ճչաց ու փաթաթուեց վարդապետին:

— Դա իմ Յովէն է, երեք տարի է որոնում եմ, ասաց գնչուն և ուզում էր մօտենալ, բայց երեխայն կրկին ճիչ արձակեց և ուշադնաց եղաւ:

Էլ ինքը մանուկը չիմացաւ իւր սթափուելը, միայն թէ գնչուն չկար:

Այնուհետև Յովհաննէսը գնչու տեսնելուս դողում էր, գիշեր-ներն էլ երազում նոյա վերայ էր խօսում և միշտ վեր թռչում:

Մ.

— Մայրիկ, կանչեց մի անգամ վարդապետը Յովհաննիսի մօրը Մողնու և Աշտարակի մէջ եղած կառահանքի կոչուած ձորակը, մայրիկ, հոգեւոր իշխանութիւնն սկսել է ինձ վերայ կասկածանօք նայել, ես միտք ունիմ փախչելու, կ'ուզեմ Յովհաննիսին հետ տանել, քեզ յայտնի է, որ երեխայի պարտականութիւնն ես եմ յանձն առել:

— Եւ ո՞ր, հայր սուրբ, ոչ առանց սարսափի հարցրեց պառաւր:

— Կ. Պօլիս: Այնտեղ ճատեան Պօլոս բէյն իմ բարեկամն է, նա իմ խնդրանօք չի խնայիլ սորա կրթութեան հոգն իւր վերայ առնուլ, նորա ծախքով մի քանի հայ երեխայք շարունակ ուսանում են Եւրոպայումը, անշուշտ սա ևս նոցանից մինը կը լինի:

— Թէեւ ինձ ծանր է հեռանալ երեխայիցս, բայց կը տամ, եթէ բաց աշխարայ կ'երթաս, ծածուկ՝ ես երեխայ չունիմ քեզ յանձնելու, եթէ մի օր իմ Յովհաննիսիս տեղը չիմանամ՝ կը մեռնիմ, արտասուեց ագնիւ հոգեւոր ծնողը:

Շատ լաց եղաւ Յովհաննէսը, գրկեց իւր մօրը, խնդրեց թող տնայ գնալու վարդապետի հետ, բայց պառաւն իւր կտրական խօսքի վերայ պինդ կանգնեց:

— Դու չես թողուլ, ես ծածուկ կը փախչեմ, լացակրկնած ասաց մանուկը:

— Այսօր իսկ ես Եղմիածնումն իմաց կը տամ՝ հայր սուրբի զիտաւորութիւնը, հաստատակցութեամբ թափ տուեց պապաւը:

— Ոչ, ասոց վարդապետը, ես նաեւնց մօրդ կամքի քեզ տանելու չեմ. թէ կամենայի ծածուկ փախցնել, սորա կամքը հարցնելու կարիք չկար:

Երեսայն շատ միջոցոյ, բայց վարդապետը մերժեց նորա աղաւջանքը:

Պառաւր, միամտուեց:

ՄԱ.

— Վարդապետը փախած, վարդապետը փախած, շշունջն ընկաւ մի առաւօտ Մողինն և շրջակայ գիւղերը:

Վանքական վերասեսուն շտապեց իմաց տալ Ներսէս Կաթուղիկոսին:

Շատ որոնեցին փախստականին, բայց չգտան:

— Ի դուր ծածուկ էր զնում. նա իբրեւ ճաճ կաստանի վարդապետ՝ իրաւունք ունէր ազատ յետ դառնալ, դադարացրեց Ներսէսը որոնել տալը, երբ իմացաւ թէ ոչ մի կոպէկի իրեղէն պակաս չէ վանքիցը:

ՄԲ.

— Ես Ղօշավանքումը՝ ճաճ կի սահմանումը, Անիի մօտ քեզ սպասուժեմ, վեր կաց արի գրաբերներիս հետ, որոց մինը քո դասընկերն է. մի կարճ նամակ ստացաւ Յովհաննէսը մի երեկոյ և խնդն ճանապարհ ընկաւ Սաղմոսավանքի քահանայի որդի Սարգսի հետ:

Շուտով նրանք երեքացան, Աշտարակից վեր՝ պատաշարի քամակին, նրանց սպասուժէր բուն ուղեկիցը — Արթիկցի տիրացու Ղևոնդը:

Լուսինը պայծառ էր, զիշերը ցորեկի նման էր, ոչինչ չէր աղեղում նրանց:

Փախստականներն անխօս շտապում են դէպի Սաղմոսավանք, մի քանի օր հոգաւ այնտեղ պահուելու էին: Նրանք հետեւեալ էին, նրանք գնում էին ճանապարհից շատ դուրս:

ՄԳ.

— Տօ՛ւ ի՞նչ էիր քարէ քար, ձորէ ձոր ընկել, նրան կամ սա-
տանայքը տարան, կամ ձկան թարփերը գնալիս գետումը խեղդուեց,
ծռուինք մի փոքր էլ փարբու և Յօշականայ կողմերը, պտուտեմք,
եթէ չգտնուեցաւ՝ մենք մեղաւոր չենք:

Այս աստղն էր աշտարակեցի Շուխոնց Բէղլարը. մի քանի
ձիաւորով նա որոնում էր Յովհաննէսին: Գիւղը շփոթ էր ընկել,
պառաւի աղաչանքն անուշադիր չմնաց, գիւղացիք պարտականու-
թիւն էին համարում օգնել իւրեանց համաբնակչին. ամէնքը գի-
տէին, որ պառաւն իւր հարազատի նման էր սիրում երեխային և
մի օր առանց նրան չի ապրիլ:

Միմեանց օգնելը հայաստանցու ազնիւ յատկութիւնն է:

— Պարկենք այս փոսումն, շտապեցրեց Յովհաննէսն իւր ընկեր-
ներին: Եթէ մի բոպէ դանդաղ շարժելու լինէին, բռնուելու էին:
Բէղլարի ձին փոքր մնաց արորում էր Յովհաննիսի ոտքը, նոքա պար-
կեցան, ձիաւորները նրանց կողքովն անցան ու չտեսան:

Մեր ճանապարհորդները խնդացին իւրեանց որոնողների վերայ
և նրանց հեռանալուց յետոյ անվատ հասան Սաղմոսավանք, մոտն
Տէր-Մանուէլի սենեակը, կամ օդէն:

Լոյսը դեռ չբացուած նրանք իջան Սաղմոսավանքի անդնդա-
խոր ձորը և թաք կացան վանքի տակի այրումը:

ՄԴ.

Տէր Մանուէլի գիտութեամբն էր այս փախուստը, տէրտէրն
ինքն էր փախցրել և վարդապետին, այն պայմանաւ, որ իւր որդուն
էլ հետը տանի ուսումի տայ: Խեղճ՝ աբեղան ստիպուած էր մէկի
փոխարէն երկուսի ցաւը քաշել. ի՞նչ անէր, եթէ չհամաձայնէր
իրեն տանող չկար:

— Ոչինչ, որդիք, ասաց տէր Մանուէլը, մի քանի օր էլ դուք
ձգնեցէք այս այրի մէջ, գիշերներ տունը կը դաք, մինչև ոտքը
կը խաղաղուի, որոնողների յոյսը կը կորուի, այնուհետև ապահով
կ'երթաք, վարդապետին էլ ութ օր պահեցի այստեղ:

ՄԵ.

— Տէրտէր, յարձակուեցաւ միւս օրն Աշտարակ մը Յովհաննիսին հոգեւոր մօր եղբայր խուբինը տէր Մանուէլի վերայ, մեր երեսային վախցնողը դու ես:

— Աստուած օրհնեսցէ, որդի, ուզում էր արդարանալ քահանայն, ես եկել եմ իմ աղային որոնելու, միթէ ձեր երեսայն էլ կորելէ:

— Ի՞նչ ես խօսում, տէրտէր, ես ձեռքիս հասարատ ապացոյց ունիմ որ վարդապետին էլ դու ես վախցրել:

Քահանայի դրուժիւնն աննախանձելի էր. նա նշանացի խնդրեց խուբինին լռել ու պատմեց առանձին, որ արդարեւ երեսայն իւր մօտ է, երբ կամենայ, կարող է յետ բերել, բայց զգուշութեամբ որ հոգեւոր իշխանութիւնը չիմանայ և իրան պատժի:

Խուբինը համաձայնեցաւ և տէր Մանուէլի հետ ձի նստաւ, իբր թէ մինը իւր որդուն և միւսն իւր քրոջ հոգեզաւակին պտուտելու:

Շատ էլ կամեցաւ արդարանալ տէր Մանուէլը փախստական ներխուժող, բայց նրանցից և ոչ մինը չհաւատաց, թէ խուբինը զրբացների շնորհիւն է դտել իւրեանց տեղը:

Միւս օրը խուբինն Յովհաննիսին դաւակն առած՝ վերադարձաւ Աշտարակ: Քահանային արտասխանատունութիւնից աղաւ կացուցանելու համար, ձայն հանեցին, իբր թէ երկուքն իմիասին Ախուրեան գետի ափին խելեն երեկամներին քրդերի ձեռքից հրացանների զօրութեամբ:

Խելց, այո, խուբինը, բայց տիրացու Ղևոնդի ձեռքիցը, խեղճին մարակի տակ կիսամեռ անելով: Եթէ տիրացու Ղևոնդը կենդանի է, անշուշտ այսօր էլ մարակի տեղերը նորա մարմնոյ վերայ նկատելի են, կարծեմ մինչև մահը նա չէր մոռանալ խուբինի մշտրակները:

ՄԶ:

— Ընչո՞ւ էիր գնում վարդապետի հետ, հարցրեց Ներսէս կաթողիկոսը փոքրիկ Յովհաննիսին:

— Անտէր էի, ուսանել էի ցանկանում և ճանապարհ չունէի, վարդապետն ինձ խոստացաւ բաղձանքիս հասցնել:

— Եթէ այդ աստիճանն ուսումնասէր ես, կը գտնայիս ինձ հետ Թիֆլիս իմ ուսումնասիրանք. քեզ համար ուսուցիչ, հագուստ և ուսում պատրաստ է այնտեղ:

— Ոտքդ էլ կը համբուրեմ:

— Պատրաստեցէ՛ք այս երեխայն մեզ հետ տանել, աչքաբաց է երևում, հրամայեց Ներսէսն իւր քարտուղար Մանգլինեանց աէր Ստեփանին:

Մի քանի օրից յետոյ Ներսիսի կառքումը նորա հետ նստած էին երկու երեխայք, նոցանից մինը Յովհաննէսն էր և միւսը կառքուղիկոսի ազգական Մկրտիչը: Նոքա Թիֆլիս էին գնում:

ՄԵ.

Աւարտեց Յովհաննէսն իւր ուսումը Ներսիսեան դպրոցումը. մի երկու տարի էլ արքունական գիմնազիայի բարձր դասասաներումը շարունակեց, բայց միշտ ախուր էր:

Երկու գլխաւոր պատճառ ունէր նա արտմեղու. իւր երկրորդ ծնող պառւաւը մեռել էր և նա որոնում էր իւր խնայական ծնողներին:

Որոնում էր Յովհաննէսն և դտաւ:

— Ո՛ւր և ի՞նչպէս, շտապաւ հարցրին Շահէնն և իւր կիներ:

— Ի հարկէ Յովհաննէսը չէր յիշում իւր որբութիւնը, նա միայն մի աղօտ յիշողութիւն էր պահել իւր մէջ գնչուների վերայ և սաստիկ ատում էր նրանց:

ՄԸ.

— Զգիտե՛ս, Յովհաննէ՛ս, ո՞վ էր այն գնչուն, որ ինձ մօտ եկաւ, հարցրեց նրան մի օր Մարտիրոս վարդապետը:

— Զեմ էլ ուզում իմանալ, դողալով պատասխանեց մանուկը:

— Գնչուն ասում էր, որ դու իւր որդին ես:

Երեխայն վեր թռաւ և լաց եղաւ:

— Սուա է ասում, հայր սուրբ, ես գնչուի որդի չեմ, ես աշտարակցի եմ:

— Նա ատում էր, որ ինքը գնել է քեզ Կախեթիայում վրացի խողապաններից, երբ իրենք այնտեղ մնալ ու խախալեն ծախելիս չէին, ատում էր, որ խողապանները քեզ դառնեն մի գետի ափում թրջուած, թէ գետի անունն Ալազան է, թէ դու թոթոված ես եղել խողապաններին, իբր թէ լէզգու գաւակից ջուրն ես ընկել և ծառը բռնելով ազատուել:

— Այն Աբրահամիկս, ուր է մեր Աբրահամիկը, ապա, ապա, աղաչում ենք, դու նորա տեղը գիտես, փարում էին բժիշկս և իւր կինը իմ ոտքերս:

— Հանդարտուեցէք, ասացի ես, ատամներս տեղմելով, եթէ չէր թոյլ տալ շարունակել, ես կը լռեմ և դուք ձեր որդուն երբէք չէք գանկել:

Ես անխղճմտանք էի, ես կամակորուեցայ և թշուառ ծնողներին լռեցրի, ստիպեցի ինձ լսել:

ՄԹ.

Ներսիսեան դպրոցի աւարտած աշակերտներից մինը սովորեց լուսանկարչութիւն, շարունակեցի ես, ծերունիների ուշադրութիւնը լարելուց յետոյ, նա սկսաւ իւր արհեստով ճանապարհորդել Կախեթիայի դանաղան կողմեր, նա հիւանդացաւ Յարսիկ—Կօլօդցումը, բժիշկ Շահէնը նրան բժշկեց, նա յիշեց Կազօդէսի իւրեանց բնակարանի նշանները, նա իւր ծնողաց գրկումն է...

Ես կանգ եմ առնում, ընթերցող, այս ազէխարշ տեսարանը դիտելու և իմ փղձկանքիս տեղիք տալու. դու էլ կ'ուզես ինձ ընկերանալու:

ՄԺ.

Միւս օրը Սղնախից եկաւ տէր Սարգիսը, նա թաղման կարգ էր կատարում, մեծ յուզարկաւորողներ շրջապատել էին դագաղը: Տըւտում ու ավուր հետը գնում էին մի ծերունի և մի պատանի: Նրանք էին բժիշկ Շահէնն և իւր որդի Աբրահամը:

— Սուսամբար... հեծում էր Շահէնը, մայրիկ... ողբում էր որդին:

Իսեղճ կինը չկարողացաւ տանել յանկարծական ուրախութիւնը, նա մեռաւ անխոհեմ որդու գրկին:

Սի ամսից էլե եկաւ տէր Սարգիսը) այս անգամ՝ նա ոչ գար. ոտքը կտարուէր:

Նա հիւանդանոցից դուրս տարաւ մի երրորդ դագաղ և թաղեց Շահէնի ու Սուսամբարի մէջ տեղը:

Խաչախան Աբրահամի կրճերի բորբոքումը վերանորոգուեցաւ իւր ճնուղաց մահից յետոյ. մի ամսից նա գնաց նրանց մօտ հանդատանայու:

ፆፊህ.

Ա. Բաբայան, իմ ազնիւ ընկեր Աբրահամն. մի շաբաթ եւ ցարսկի
— Կօլոդցումը նրա մօտ էի, նրա նամակն ինձ կանչեց Քիշինից: Շա-
հէնի բոլոր պատմութիւնը նա ինքը կրկնեց ինձ և իմ կռանը հո-
ղին աւանդեց:

ՊԵՐՃ ՊՌՕՇԵԱՆՑ

ՆԵՐՍԷՍ Ե՛ ԱՇՏԱՐԱԿԵՑԻ

Ե պ ի ս կ ո պ ո ս ու թ ե ա ն ժ ա մ ա ն ա կ

(1809—1814 թ.)

Ա.

ՆԵՐՍԷՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԸ 1809 թՈՒՆ

1808 թուի հոկտեմբերի 9-ին Նրեանի բերդում, որ այդ միջոցում պաշարուած էր ռուսներէյ, հանդեաւ Դանիէլ կաթողիկոսը: Հայրապետական աթոռը մնաց թափուր: Գաւիթ կաթողիկոսը բնակվում էր պաշարուած Նրեանում, իւրեղբոր տանը և պարսից հսկողութեան տակ: Պարսկա-ռուսական զօրքերով լքուել էր Արարատեան դաշտը և դեռ յայտնի չէր, թէ որի ղէնքը պիտի յաջողութիւն գտնի: Այդպիսի փափուկ պարագաների մէջ Եջմիածնի միաբանութիւնը կարող էր նշանաւոր դեր խաղալ երկու պատերազմող բանակների մէջ, որոնցից ամէն մէկը աշխատում էր ձեռք բերել հայոց համակրութիւնը: Այլմար միայն, որ վանական միաբանութիւնը զիտենար օգուտ քաղել այդ դրութիւնից:

Այդ միջոցում Եջմիածնայ մէջ «Դանիէլեան կամ հակադաւթեան» կուսակցութիւնը արդէն շատ ուժով էր: Թէև կառավարութեան պարագլուխը համարվում էր ծերունի Բարսեղ արքեպիսկոպոսը, սակայն գործքի հոգին, ուղղութիւն տուողը և վերջապէս ամէնքի վրայ իշխողը Աշտարակցի Ներսէս եպիսկոպոսն էր: Դեռ Դանիէլ կաթողիկոսը կենդանի էր որ կուսակցութիւնը ապագայ յաջորդի հոգան էր տանում: Ներսէսի գլխաւոր նպատակն էր, որ հայրապետի մահունից յետոյ Գաւիթը նորից կաթողիկոս չնտի: Ահա այս միտքը իրադործելու համար էր, որ Ներսէսը բարոյապէս

ստիպեց Դանիէլին իւր կենդանութեան ժամանակ ընտրել իւրեան յաջորդ Ռուսաստանի տառնորդ Եփրեմին և դառնալ ռուսաց կայսերն ու նորա միջամտութիւնը և պաշտպանութիւնը խնդրել այս գործում: Բայց մինչև այդ խնդրագիրը գնաց Պետերբուրգ, Դանիէլը ինչպէս ասացինք, վախճանեցաւ: Եփրեմը՝ հեռու էր, Աթուր թափուր, իսկ պարսից սիրած Գաւիթը՝ Երևանում նստած, ամէն օր կարող էր նորից բարձրանալ կաթողիկոսական դահլիճը: Դանիէլին կուսակցութեանը և դիտաւորապէս Ներսէսին մեծ վտանգ էր սպառնում: Այդ անյաջող հանդամանքների մէջ ահա՝ երևեցաւ Ներսէսի հանձնարը: Չնայելով, որ ինքը յայտնի էր պարսից իբրև ռուսական մարդ, Ներսէսը անձամբ շտապեց պարսկական բանակը և թագաժառանգ Աբբաս Միրզային համոզեց համաձայնիլ Եփրեմի ընտրութեանը և վարձատրել Եջմիածնայ վանքի վնասները, որ կրած էին վերոյիշեալ պատերազմից: 1809 թուի յունվարին Աբբաս Միրզան շնորհեց իւր հրովարտակը Եփրեմի անունով: Ներսէս իսկոյն յանձնեց այդ հրաւերը իւր բարեկամ և հաւատարիմ Ռէթէոս Կոլիսկոպոսին և ուղարկեց սորան Ռուսաստան, իբրև կաթողիկոսական հրաւիրակ Աթուրի կողմից: Այդ միջոցում ազգիս հոգեւոր կեդրոնական վարչութիւնը կայացնում էր Եջմիածնայ Ս. Սինողը, որ Ներսէսի ստեղծածն էր և «Սուրբ Ժողով բարձրագոյն խորհրդարանի սրբոյ Եջմիածնի» տիտղոսն էր կրում: Ռէս այդ Ժողովն անգամ էին Բարսեղ, Յովակիմ, Սիմէօն, Անդրէաս, Յովհաննէս ու Ալէքսան արքեպիսկոպոսները և Յովհաննէս, Ներսէս ու Ռէթէոս Կոլիսկոպոսները, բայց բոլոր գործքերի կառավարողը էր Ներսէսը և ամէնքը նորան հպատակում էին: Այս տակաւին երիտասարդ Կոլիսկոպոսի ետականութիւնը, ինքնակամութիւնը և վառասիրութիւնը այդ միջոցում հասաւ այն աստիճանին, որ նա արդէն ինքնազուխ թէև Աթուրի անունով, բանակցում էր քաղաքական անձանց հետ: Նրբ, օրինակ, Ռէթէոս Կոլիսկոպոսին Աբբաս Միրզայի հրամանադրերով ուղարկեց Ռուսաստան, Ներսէսը, դուցէ և Սինողի հաճութեամբ, բայց եղակի ձեւով և միմիայն իւր ստորագրութեամբ, մի նամակ գրեց Կոլիսկոսեան երկրի հրամանատար Տօրմանովին, որից խնդրում էր օգնութիւն ցոյց տալ այդ հրաւիրակին ¹⁾: Ռէթէոսին

1) Այս նամակի վերնագիրն է. «Առ Ալէքսանդր Պետրովիչ Տօրման-« սովն» նոր կուսակցին Ռիֆլիդու, վասն Ռէթէոս Կոլիսկոպոսին, յղելոյն»

էլ մի գրաւոր հրահանգ տուեց, թէ դա Պետերբուրգ հասած ժամանակ ինչ ու ինչ պիտի խնդրէ ռուսաց տէրութիւնից: Այդ հրահանգը ահա կատարելապէս նկարագրում է Ներսէսի անձնաւորութիւնը իւր բոլոր արժանաւորութիւններով և պակասութիւններով: Այստեղ իւր հեռատեսութեամբ նա աշխատում է որ ոչ ոք հայ հոգեւորականներից առանց սխալի (որ ասիւ էր Խր) գիտութեան չկարողանայ գիմել ռուսաց, նա ցանկանում է որ այս տէրութիւնը այժմից հաստատէ եկեղեցական կայլածները եկեղեցւոյ վրայ և այլն և այլն: Իւր փառասիրութեամբ նա ձգտում է ստորադրել Էջմիածնին Աղուանից և Վանձասարայ աթոռները և բոլոր հայ հոգեւորականութիւնը: Իւր անձին յատուկ վրէժխնդրութեամբ նա չէ մոռանում իւր թշնամի Բեսարաբիայի Գրիգոր եպիսկոպոսին, որին աշխատում է տէրութեան ձեռքով աքսոր ուղարկել Հաղբասայ վանքը և այլն ¹⁾:

« հրաւիրակ առ Նփրեմ սրբազանն»: Մենք այս տեղ բաց ենք թողնում նամակի սկիզբը, որի մէջ պատմվում է Վանիէլի մահը, Նփրեմի ընտրութիւնը, Ռէթէոսի հրաւիրակութեան պաշտօնը և ապա յարակցում է՝ ի
« ձերդ բարձր գերազանցութենէ խնդրեմք խոնարհաբար, զի յատուկ բարերարութիւն առնել կամելով սրբոյ Էջմիածնի և լրութեան եկեղեցւոյ
« Հայաստանեայց՝ զկարելի օգնականութիւն ձեր մի խնայեցիք ի յիշեալ
« հրաւիրակ եպիսկոպոսէն և շնորհելով նմա զպաշտօն և զկանւոյ
« առաքեսջիք զնա վաղվադակի հասանել առ սրբազնակատար արժանընտիր
« կաթողիկոսն Նփրեմ, ուրեիցէ նորին ամենապատուելի սրբազնութիւնն:
« Ըստ այսմ խնդրեմք յատկապէս, զի թէպէտ առ նորին ամենողորմած
« կայսերական մեծութիւնն ևս մատուցեալ եմք մեք զգիր ինդրոյ յիշեալ
« հրաւիրակին, զոր մատուցանէ վեհազնեայ Մինէյ Լադրիչ (Մինաս Լա-
« զարեանց) վեքիլն մերում հասարակութեան, այլ և ձերդ բարձր գերա-
« ղանցութիւն շնորհ ունելով ի վերայ մեր յայանեսջիք որպէս արժանն է
« և օժանդակ լինիջիք արժանաւոր պատուով կաթողիկոսութեան ժամա-
« նեցուցանել զնոսա առ մեզ օր յառաջ զի կարելի լիցի պահպանել զհաս-
« տատութիւն Քրիստոսահիմն սրբոյ աթոռոյս յայսպիսի բաղձալառնկ
« ժամանակի, որով յիշատակ բարերարութեան ձերոյ յիշատակեսցի ի ամին
« յաւիտեան: 1809. փետրուարի 1. Ս. Էջմիածին: Ձերոյ բարձր գերա-
« ղանցութեան.... Ներսէս եպիսկոպոս Աշտարակեցի»:

1) Ներսէսը պատուիրած էր Ռէթէոսին խնդրել ռուսաց կայսրից
« յաղագս հոգեւոր կառավարութեան սրբոյ Էջմիածնի հաստատել զրամա-
« տիւ իւրով՝

« Նախ՝ շնորհել ողորմութեան զրամատն (հրովալ տակն) ըստ կերպի

Թէև Ռէթէոս եպիսկոպոսը ճանապարհ ընկաւ դէպի Թիֆ-
լիս, ուր Ներսէսի հաշուով զլրաւոր հրամանատարը արդէն Տօր-
մասովը պիտի լինէր, բայց զուրս եկաւ, որ Գուգովիչը դեռ չէ փո-

« առաջնոց ամենողորմած կայսերացն սուեցելոց՝ այժմ ես յանուն սրբա-
« զան Եփրեմ արքեպիսկոպոսին նորոգ ընտրեցելոյ ի կաթողիկոսութիւնս:

« Ներկորդ՝ տալ ի նմին հաստատութիւն Բարձրագոյն խորհրդարանի
« Սրբոյ Էջմիածնի զոլ ի ներքոյ վերատեսչութեան օրինաւոր պատրիար-
« քին Արարատեան աթոռոյն և յանձնեցէ ի ներքոյ կառավարութեան և
« կարգադրութեան սուրբ ժողովոյն Բարձրագոյն խորհրդարանին զկանցիս-
« տօրս և զհոգևորական կառավարութիւնս ամենայն հոգևորականաց
« հայոցն:

« Ներորդ՝ շնորհել կնիք նոյն Բարձրագոյն խորհրդարանին ըստ կեր-
« պի և նշանի պատրիարքի հայոց, որով Բարձրագոյն խորհրդարանն և
« կաթողիկոսն ունիցի կարողութիւն զհոգևորական գրուածս և զօրհնու-
« թեան կոնդակս իւր, որ միշտ տարածանի առ աղլս հայոց, առանց լուծ-
« ման կնքոյ քանթօրքն ընկալեալ նօմրէիւքն առաքեսցեն կազմնի կար-
« դաւ, ուր երթալոցն իցէ:

« Չորրորդ՝ ամենայն հոգևորականք հայոց, որք բաշքօրդով Բարձրա-
« գոյն խորհրդարանին և կաթողիկոսին իցեն՝ ընդունեալք լիցին ի աւրու-
« թեան ռուսաց, և առանց բաշքօրդի լեալքն մի լիցին ընդունեալք, այլ
« դարձուսցեն ի սահմանացն և առաջնորդք կողմանց ես առանց բաշ-
« քօրդի մի լիցին թողեալ մուտ և ել առնել յայլ վիճակս, զի մի աղեղու-
« թիւն մոցի. նախ առանց վճռոյ և հաստատութեան Բարձրագոյն խոր-
« հրդարանին և կաթողիկոսին մի կարողացին ստանալ վիճակ և տիրել
« և կամ ինդիրս մատուցանել կամ ինքեանք և կամ կուսակալօք, այլ նախ
« յայտնեցին պատրիարքին և պատրիարք վերահասու լեալ, եթէ արժա-
« նաւոր իցէ խնդիրն մուտ, առաքէ զխնդիրն այն առ կայսրն և կայսեր
« բարեհաճութեամբ կատարեսցի, և թէ ոչ՝ յետս դարձցի խնդիրն այն առ
« պատրիարքն առ ի քննութիւն մասնելոյ և այլն:

« Հինգերորդ՝ ամենայն հոգևորականաց պսակաւորելն ի կայսերէ ըստ
« արժանի դատման Բարձրագոյն խորհրդարանի և կաթողիկոսին եղիցի,
« որոց զատուղութեամբ յայտնեալ նորին կայսերականութեան՝ ըստ արժա-
« նեաց բնկալցին զպսակս և մի ընդունայն ձանձրացուրցեն զլսելիս կայ-
« սերն մեծի:

« Վեցերորդ՝ զի Բարձրագոյն խորհրդարանի և կաթողիկոսի վերա-
« հասութեամբ և վկայական բանիւ հաստատեալ վկայականք, որք վասն
« ազգապետութեան ազնուաց ազգին Հայոց, նոքին միայն ընդունեալք
« լիցին:

« Եօթներորդ՝ որպէս ի նախնեաց մինչև ցայժմ Արարատեան սուրբ
« Աթոռն Էջմիածին ունեցեալ է, որքան կալուածս, ժողովուրդս և զղիւղս,
« անդատանս, անտառեայս, այգիս, փաղացս, փուրս, մօրենիս և այլ այս-

խուած, ու Տօրմասովը չէ մտած իւր պաշտօնը: Այս իմանալով՝
Ներսէսը փետրուարի 18-ին իւր յանձնարարական նամակը, որ
տուել էր Ռէթէոսին Տօրմասովի անունով, այժմ շինեց Քարճրագոյն

« պիտի արդիւնատեղիս՝ մշտապէս անայլելի եղիցի և ունեցեալ զհատա-
« մայք և զապալայք և հրամանադիրք, որք կայսերաց և կուսակալաց և
« պարսից շահից, խանից և սարդարաց և նոցին դատաստանաց, ամենեքին
« ընդունելիք լիցին և առ ծիսի նախնեաց մերոց շահեսցին ի նոցունց
« զարդիւնս, զոր հարկ է նոցա տալ ի բնութեան:

« Ութերորդ՝ ամենայն Տանն Աղուանից և Գանձասարու եղեալ հո-
« զնորականք հայոց լիցին կախեալք ի Բարձրագոյն խորհրդարանէ սրբոյ Էջ-
« միածնի և Արարատեան պատրիարքին և որպէս տնօրէնութիւն արացե-
« նոցա խորհրդարանն և պատրիարքն Արարատու՝ ըստ այնմ դրութեան և
« կառավարութեան ունիցին զդրութիւն իւրեանց թէ վասն կարգադրու-
« թեան եկեղեցւոյ և թէ վասն առաջնորդական կառավարութեան և վի-
« ճակաց:

« Իններորդ՝ զի որպէս բնական կանոն է մերս Հայոց, որ տէրունի
« առաջնորդաց և ամենայն հոգնորականաց, պատկանեցելոց՝ սրբոյ Էջմիածնի
« Աթոռոյ՝ ամենայն դոյք՝ զկնի մահուան իւրեանց՝ կայք են սրբոյ Էջմիածնի
« և ոչ ընտանեաց իւրեանց, բաց ի յայնմանէ, որ մասն ինչ կտակաւ ա-
« լանդ է»:

« Արտաքոյ զրա մատին այլ պատկանելի խնդիրք մեր
« այս են, զորոց ևս հարկաւորի հոգ տանել. նախ՝ խնդիր
« զի զկայս սրբոյ Էջմիածնի որ ի Թիֆլիզ՝ եթէ անօթք եկեղեցականք և
« թէ սրբութիւնք ամենայն... այնու հաշուադրով զոր ընկալեալ են, յանձ-
« նեսցին նորոգ կաթողիկոսին և ժողովոյն Էջմիածնի և ըստ պատկանա-
«ւորելոյն տնօրինեսցեն վասն նորա:

« Երկրորդ՝ վասն ժողովրդականաց մերոց որ անդ՝ հրաման առ-
« նել նոցին, զի գնալն ի հայրենիս և կամ գալն անտի ի Թիֆլիզ, ի կամս
« իւրեանց և կաթողիկոսին եղիցին:

« Երրորդ՝ հոգածութիւն վասն Գրիգոր սեպուխոյն, որ ըստ պայմանի
« Գանիէլ կաթողիկոսին հրամայեսցէ կայսրն ելանել ի Թիֆլիզ և ի Հաղ-
« պատոյ վասն անդէն ապաշխարել:

« Չորրորդ՝ վասն իւզբաշի Գաբրիէլին, զի նա գրով ի Արարատ
« միոյ մասին աշխարհի յատուկ տիրապետող չորս հարիւր տանց, ապա
« որ զնոյն ժողովուրդ ինքն եղեալ պատճառ՝ անցոյց ի տէրութիւնս (առ-
« սաց), զի առաւել գտցէ զպատիւ և զհանդստութիւն, այժմ յամենայնէ
« զրկեալ և յառաջնոյն ևս մերկացեալ զոր ունէր խնդրեալ ի կայսերէ,
« տալ նմա աստիճան և նշան և առնել տիրապետող այնց ժողովրդոց և
« կարող առնուլ ի նոցանէ զբնական սահմանադրութեան հարկս, որ յա-
« ռաջ վասն իւր և ըստ յառաջնոյն ժողովուրդքն ևս լիցին կայսերականոյ:

բարեկամական կապեր ունենալ և յիշեալ տէրութեան թշնամեաց հետ: Օրինակ՝ ուսաց ոխերիմ թշնամի էր Աղէքսանդր Հերակլեան արքայազուները որ կամենում էր պարսից օգնութեամբ ձեռք բերել Վրաստանի կորցրած թաղը: Ներսէսը օգնու էր քաղում՝ դորա բարեկամութիւնից ¹⁾, գուցէ մտածելով, որ մի օր Աղէքսանդրը կա-

1) Շահրիարցի Յարութիւն Շիշմանեանը իւր որդւոց հետ միասին զերի էր առած պարսկեաներից և ստիպւում էր կրօնափոխութեան: Արքայազուն Աղէքսանդրը պարսից բանակից իմացուց այդ բանը Ներսէսին և Շիշմանեանի ազատութեան համար դրամ էր խնդրում: Ահա Ներսէսի պատասխանը. «Փառաւոր թագաւոր քաջագօտի ազգին վրայ, պայծառա-
« փայլ շառաւիղ Աղէքսանդր Հերակլեան՝ մեծասէր և բարեխորհուրդ տէր
« մեր: Ի 10 ամսոյս գրեալ ջերմեռանդութեամբ և մեծահաւատութեան
« ձերոյ ցուցակ և քարոզ զիրն ընկալաք ի ձեռն Սամուէլ հարազատի ձե-
« րոյ և մեր սիրեցելոյ և ծանուցեալ վասն ամենայնին, ուրախ եղաք ի վե-
« րայ ջատագովութեան ձերում մեծութեան՝ յաղագս ազատութեան ի վե-
« րահասկալ վտանգէ զթողն Շահրիարցի Յարութիւնի Շիշմանեանց հան-
« դերձ երկւք որդւոք իւրովք և հանդերձ միաբանութեամբ օրհնեմք զկեանս
« ձեր ի դերահրաշ տեղւոյս սրբութեան և մաղթեմք զի զլուին եկեղեցւոյն
« Քրիստոս փրկիչն տիեզերաց եղիցի ընդ ձեզ... և այլն: Մորմոքեցան
« սիրտք մեր ամենեցուն և ցաւիմք առաւելապէս զի բաղմանան վիշտք և
« նեղութիւնք ի վերայ ողորմելի ազգին մերում և մեք հսկող նոցա հո-
« վիւ և տէր հոգևոր՝ անբաւական զտանիմք և ոչ կարողանամք առնել
« զայցելութիւն և տալ նոցա զօգնականութիւն և զմխիթարութիւն: Գի-
« տէք և զուք բնականապէս զմերս ամենայն որպէսութիւն և հասու էք
« լաւապէս ամենայն ձախորդութեանց և վտանգից սրբոյ Աթոռոյս և ցա-
« ւալի միաբանութեան սորին, վասնորոյ թողեալ զայսոսիկ, զայս միայն
« ծանուցանեմք, զի ահա պատրաստեալ ի միաբանութենէ մերմէ զքսան
« թուման դրամս, մատուցաք ձերումք մեծութեան և ճշմարտութեամբ ա-
« սեմք, զի առաւելապէս ցաւիմք, ըստ որում արժան է՝ թէպէտ և զուք
« զմասն էիք յառաջարկեալ, զբոլոր ծախսն ևս վասն ազատութեան հա-
« ւատոյ մերոյ՝ մեզէն իսկ վճարիլ լրապէս: Սակայն վասն անբախտու-
« թեան մերում ի սմին ժամանակի զայս մասն ևս հաւաստի եմք զի լա-
« ւապէս գիտէք և զուք թէ ի օրըստօրէական կեցութենէ մերմէ կատա-
« րեալ առաքեցաք: Այլ յոյս մեր առաւել է առ ձեզ: Վասնորոյ ահա զրե-
« ցաք թէպէտ և ի վերայ ժողովրդեանն կրեանու հայոց, զի ամենայն
« կարելի կերպիւ օգնութիւն արասցեն ի սէր սրբոյ հաւատոյ, այլ յատ-
« կապէս խնդիր մեր ի ձեր բարեպաշտ մեծութենէ է, զի զուք առաւել
« սելխատութիւն յանձն առնելով, ջանասցիք թերևս մեծութեան պա-
« տուովն պատկառեցուցանել զմեզ ի լաւն յիշեալ ողորմելեացն և ի տեղի

րող է հասնել իւր նպատակին և հայոց պիտանի լինել: Երբ այդ միջոցներում դադղիացւոց ղեսպան Գարդանը Պարսկաստանից վերադառնում էր Եւրոպա ու ճանապարհին Էջմիածին հանգիպեց, Ներսէսը յարմար առիթ համարեց ¹⁾ դորա ձեռքով ևս մի նամակ

« պակասութեան գրամոցն զմեծահոգին բարբառս ձեր ածել ի գործ, և
« յուսամբ թէ ֆրիստոս քաջ հովին հաւատացելոց մատուցանէ ձեզ զմեծ
« օգնութիւն և ի ձեռն պատուելի բանից ձերոց կտտարեացի աղատու-
« թիւն թողին Յարութիւնի Շիշմանեանց՝ Յարութիւնի և երկոց որդւոցն
« նորա, առ որ և մեք կեցցուք և մնացուք միշտ գոհաբան և աղօթա-
« բար վասն ձերոյ մեծութեան.... Նուստ Ներսէս: 1809. մայիս 12. Ս.
« Էջմիածին»:

Այս Շիշմանեան Յարութիւնի որդին էր Թաղդէոս Այվազեանն, որ բնակւում էր Թիֆլիսում:

1) Այս նամակը գրուած է թէև բոլոր ժողովի կողմից, բայց ոճից պարզ իմացւում է որ Ներսէսի հեղինակութիւնն է. «Մեծ Նապոլէոն
« Քրիստոսապսակ ինքնակալ կայսեր: Սիրող բարեպաշտութեան, ամե-
« նաողորմած թաղաւոր և պաշտպան հաւատացելոց: Շնորհք և ողոր-
« մութիւն և բարերար ակնարկութիւն կայսերաց Գաղղիացւոց ի ժամա-
« նակին յառաջինս եղեալ է՝ առ թաղաւորս, առ քահանայապետս նաև
« բոլոր աղէն Հայոց յոյժ և առատութեամբ, զորոց լաւ ևս քան զմեզ
« կարող էք զիտել ի նախնեացն պատմութեանց: Բայց յօրէ վերջանալոյ
« թաղաւորական ճոխութեան Հայոց մինչև ցայսօր ժամանակի թէպէտ ջիւ-
« մեռանդութիւն սիրոյ քահանայապետաց և ազգի հայոց կայ մնայ նոյն-
« պէս հաստատուն կերպիւ, այլ պսակ ջերմեռանդութեան նոցին՝ նշան
« քաղցր ակնարկութեան անգեղերակալաց զաղղիացւոց, նաև զիր ողորմու-
« թեան անգամ բոլորապէս վերջացեալ, կարօտ եմք աղբովին և համարիմք
« մեզ այն անբաղդութիւն ի վերայ անբաղդութեանց: Առիթ ցնծութեան բազ-
« մավիշտ հոգեւորականաց Արարատեան աթոռոյն Էջմիածնի մինչ յամի 1804
« լուր եհառ յականջս մեր, թէ գիր ողորմութեան ձերոյ կայսերական բարձ-
« րութեան ունիմք ստանալ, այլ և այնմ մնացաք կարօտեալք, քանզի
« բղեալին Բայազիտայ սպան դՅովսէփ անուն զբարերն յազգէն հայոց և
« ի կորուստ գնացին ամենայն գրութիւնք, որք ընդ նմա: Բարեբաղդու-
« թեան սկիզբն համարեցաք մեզ, յորժամ յամի 1808 յունիսի 15 դտաւ
« ի սուրբ աթոռս Արարատեան հաւատարիմ ծառայ ձերոյ կ. մեծութեան
« արեղական նշանակիր ժամ Բատիսագ Բուասօն, ընդ որում յաւիտենից
« վառացն արժանաւոր քահանայապետս և կաթողիկոսն ամենայն հայոց
« Դանիէլ՝ ամենախոնարհաբար գրով մատուց զջերմեռանդութիւն իւր ա-
« ռաջի ամենաողորմած աթոռոյ ձերում կ. մեծութեան, այլ մինչև ցայսօր
« տակաւին չունիմք զձանօթութիւն և ոչ վասն այնորիկ: Աւրախութիւն
« մեծ կրկին ընծայեցաւ տառապեալ հոգեւորականաց բազմութեան, մինչ

ուղարկել միաբանութեան կողմից Նապոլէոն կայսեր: Մի օրհնութեան կոնդակ¹⁾ էլ տուեց այդ օրը ոմն Paolo di Pietro Maggiar

« Ի սմին ժամանակի ևս թերևս նշան առ մեզ յատուկ ողորմութեան Աստուծոյ որպէս պատկեր աստուածանման ամենաողորմած սուրբ կայսերութեան ձեր եկն ի քահանայատեան ակթոս Արարատեան վասն այցելութեան անայցելու հոգևորականացս բաղրութեան և սրբոյ տաճարին Աստուծոյ, բարձրագոյն փառօք և պատուօք վերահռչակեալ ձեներալ Գարդան էս ղը Դան դեսպանն տիեզերախիսան տէրութեան ձերոյ առ շահն Պարսից:

« Մէք թէպէտ եմք այժմուս առաւելապէս ևս տարակուսեալք, ըստ որում յիշեալ քահանայապետն մեր ևս թողեալ վասն ձեր զիւր զբաղմապատիկ օրհնութիւնս՝ հանգեաւ ինքն առ բաղձալին իւր Քրիստոս, և փոխանորդն նորա յատկացեալն վասն քահանայապետութեան ամենայն հայոց Եփրեմ արքեպիսկոպոսն Ռուսաստանու հայոց դեռ ևս ոչ ժամանեաց յակթոս իւր, այլ այսու ամենայն մէք համագումարեալ հոգևորականք հայոց՝ արքեպիսկոպոսք և եպիսկոպոսք, վարդապետք և կղերք բոլորեալ ջերմեռանդութեամբ աղօթարարք վասն ամենաողորմած ակթոս սուրբ կ. ձերոյ, ամենախոնարհաբար երկրպագութիւն մատուցանել լով ձերում կ. բարձրութեան, որպէս փոխանորդի երկնաւոր թագաւորութեան մերում Աստուծոյ, յանձն առնեմք չնորհաց աշխատարած ողորմութեան ձերոյ զմեզ և զակթոս Արարատեան սուրբ Էջմիածին և զամենայն հոգևորականս և զմարմնաւորականս ամենայն աղղի հայոց և ամենախոնարհաբար խնդրեմք, զի վերստին նորոգեալ զնոյն չնորհ նախնի թագաւորաց ձերոց ակթոսակալաք՝ չնորհ ունիջիք յատկապէս ի վերայ քահանայապետական ակթոսոյս ամենայն հայոց, սուրբ Էջմիածին, որ յԱրարատ Այլ և աղաչեմք և պաղատեմք, զի ուր և տարա... (այստեղ երկու տողի չափ ջնջուած է մեր բնագրի մէջ) ... Զայլ որպիսութիւնս մեր լաւ ևս կարէ պատմել բերանով յիշեալ գերապատիւ դեսպանն մեծ տէրութեան ձերոյ, որ եղև ականատես և հասու բաւականապէս: Ողջ լնր, ամենաողորմած օգոստոս սուրբ կայսր, և մէք յուսով մեծաւ մնամք ողջոյն աղգաւ աղօթարարք վասն անգին կենաց ձերոց և բոլոր պալատին ձերում: Օգոստոս կայսր՝ ձերոյ բարձրագոյն ամենաողորմած կայսերութեան խոնարհ ծառայք և աղօթարարք՝ արքեպիսկոպոսք սուրբ Ժողովոյն Բարձրագոյն խորհրդարանի սրբոյ Էջմիածինն՝ Բարսեղ արքեպիսկոպոս, Յովակիմ արքեպիսկոպոս, Սիմէօն արքեպիսկոպոս, Անդրէաս արքեպիսկոպոս, Ալէքսան արքեպիսկոպոս և Ներսէս արքեպիսկոպոս: 1809 ապրիլ 25 իս. Էջմիածինս:

1) « Ի սուրբ Ժողովոյն Բարձրագոյն խորհրդարանի ս. Էջմիածնի ողջոյն օրհնութեան և սէր բաղում առատասցի ի վերայ հոգւոյ և մարմնոյ սիրեցեալ հարազատիդ մերում բարեպաշտութեամբ ճոխացեալ մեծապատիւ Պաւլօ

Sutito Augustrago եւրոպացու, որ կարծում ենք թէ՛ Պարսկաստանի զաղղկացոյ զեապանատան անդամ կամ քարտուղարն լինի եղած, թէ՛ և, որքան մեզ յայտնի է, այդ վերջն սրտշոճն կրողը այդ միջոցում էր ոմն Լաժար:

Ամառը մօտենում էր, Նվերեմի մասին մի հաստատ լուր չէին ստանում Եջմիածնում: Ռէթէոսի ճանապարհորդութիւնը տեսակ տեսակ արգելքների էր հանդիպում, որոց մասին նա միշտ գրում էր այս հասցեով. «Եւմ ողորմած հայր սուրբ և ծերունի վթառաստէր տեղապահ (Բարսեղ արքեպիսկոպոս), և եղբայր իմ հոգեկից Ներսէս եպիսկոպոս ոչ հպարտ»: Բայց ամենից անդուրեկանը Ներսէսի համար այն էր, որ Նվերեմը յուլիսին Մոսկովից գրում է շնորհակալ Ներսէս արքեպիսկոպոսին, թէ կայսր կամեցել է, որ Նվերեմը անձամբ ներկայանայ իւրեան Պետերբուրգում, վասնորոյ Եջմիածին զալը դեռ ևս կ'ուշանայ: Բնականապէս գործի այդպիսի ընթացքից շատ անբաւական էր Ներսէսը, որ Դաւթից շատ կասկած ունէր: Չանցաւ փոքր ժամանակ և իրաւ որ Դաւթի ընդմէջ գլուխ բարձրացուց: Արդէն լուր էր տարածուել, որ Նվերեմը չէ կամենում ընդունիլ կաթողիկոսութիւնը, մանաւանդ որ իրր թէ ռուսաց տէրութիւնն էլ հրաժարվում է դորան հաստատելուց: Դաւթը պարսից մեծամեծների մէջ նորանոր կուսակիցների գտաւ, ու Ներսէսի վրայ թաղաժառանգ. Աբբաս Միրզային այնպիսի ամբաստանութիւններ արաւ, որոց հետեանքը պիտի լինէր Ներսէսի և այլոց գլխատումը: Դաւթի ասելով ռուսներին պատերազմի դրդողը և նոցա

» Պետրոյ Մաջիար Սուդիթոյ սերունդ Ագուստրացոյ, Յոյժ ուրախ եղաք
« զալստեամբ ձեր ի ֆրիստոսահիմն լուսանկար աթոռս Արարատեան
« սուրբ Եջմիածին, քանզի վայելեցաք զտեսութիւն ձեր և մխիթարեաց
« զմեզ ջերմեռանդութիւն ձեր. վասն որոյ օրհնեմք զձեզ և զամենեւին,
« որք են շառաւիղք բարեպաշտութեան, սերունդք Ագուստրացոյ, որ-
« զիք և զաւակունք, ազգք և ընտանիք: Օրհնեմք զկեանս ձեր և աղօթեմք
« որպէս զի շնորհօք սրբոյ աթոռոյս Արարատեան և խնդրուածով բաղմա-
« չարչար նահատակ Լուսաւորչին Գրիգորի մեծի Պարթևի օրհնեսցէ զձեզ
« յաւիտենից օրհնութեամբ Տէր Աստուած: Դուք երթայք և մեք օրհնեմք
« զճանապարհս ձեր և յանձն առնեմք զի սէր և ջերմեռանդութիւն ձեր
« պահպանեալիք հաստատուն զամենայն ժամանակս կենաց ձերոց առ-
« սուրբ աթոռս Արարատեան և առ հոգեորականս և մարմնաւորականս,
« հայոց: Արքեպիսկոպոսք և այլն. 1809 ապրիլի 26: Ս. Եջմիածին»:

յաղթութիւններ անել տուողը Բարսեղ և Ներսէս եպիսկոպոսներն էին: Պարսիկները պատրաստ էին հիմայ վրէժխնդիր լինելու, մանաւանդ որ այս տարի յաջողութիւնը իւրեանց կողմն էր և պարսից հեծեալազունըը հոսել էր մինչև Թիֆլիսի մօտերը: Այս հանդամանքներէ մէջ յանկարծ սեպտեմբեր ամսին եկաւ իւր զօրքով Էջմիածին արքայորդի Մահաձէտ Ալի Միրզայն, մտաւ վանքը, քանի մի ժամ մնաց ու ապա գնաց: Մի քանի օրից յետոյ եկաւ իւր բանակով Թաղաժտուանդ Աբբաս Միրզայն: Այս այցելութեանց մասին մեր ձեռքին կայ Էջմիածնեցոյ երկու գրութիւն՝ մինը սեպտ. 30-ից առ Գրիգոր արքեպիսկոպոսն Թիֆլիսու և միւսը հոկտեմբ. 9-ից առ կուսակալ Տօրմասովն: Այստեղ յառաջ ենք բերում քանի մի կտորներ առաջի նամակից ¹⁾, իսկ երկրորդը՝ ցանկացողները կա-

1) Թիֆլիզում բնակուող Գրիգոր արքեպիսկոպոսին, որ երբեմն Պօլսոյ պատրիարք էր, Էջմիածնայ միաբանութիւնը դրում էր «...Նախապէս « եկն ի սուրբ աթոռս Մահաձէդ Ալի Միրզայ Շահդադայն և ոչ կացեալ « զգիշեր, զնաց չնորձակալութեամբ և գոհունակութեամբ: Զկնի՛ ի 15 ամ- « սոյս եկն ժառանգն Թաղաւորութեան Իրանու Ապղաս Միրզայ Շահդա- « տայն, զոր նախապէս երեկի հանդիսիւ մուծաք ի սուրբ տաճարն, ու- « բանոր համբուրեալ զսուրբ Աւետարանն, նստաւ յաթոռ զոր պատրաս- « տեալ էաք, և խօսեցաւ առաջի նորա զղրուատ բառիւք այլազգական « Ներսէս եպիսկոպոսն: Ապա ելեալ եկն ի վեհարանն և ճաչեալ անդէն « զոր բերեալ էին ընդ ինքեանց, նստոյց յանդիման իւր զտեղապահն և « Սիմէօն սրբազան արքեպիսկոպոսն: Խօսեցաւ զբազում բանս յուսադրու- « թեան և խօստացաւ տալ բերել յԱսպահանէ կամ ի Խօրասանայ, ըստ « չափու յատակի հաւասարութեան եկեղեցւոյն զիտալիչայս, կախել զկան- « թեղս և տալ զվախֆ և այլն: Յետոյ դարձեալ զնաց ի սուրբ տաճարն « և եղեալ ըսուր իւր ի վերայ իջման սուրբ տեղւոյն խնդրեաց զօրհնու- « թիւն: Յայնժամ և մեք արարեալ զԹափօր և ընթերցեալ զԱւետարան, « ասացաք զՏէր ողորմեան և յաւարտ այնոցիկ կապեաց օրհնութեամբ ընդ « մէջ նորա զսուրն տեղապահ սրբազան արքեպիսկոպոսն (Բարսեղ): « Խնդրեաց և՛ զաջ սուրբ Լուսաւորչին և զայն ևս համբուրեաց զեղեցիկ « իմն ջերմեալութեամբ և շրջեալ շուրջանակի զամենայն կողմամբ տա- « ճարին, եկն դարձեալ ի վեհարանն և զկնի սալաւուց, իբրեւ ժամ ինն, « չուեալ զնաց ի բանակ իւր յայնկոյս Ուլուխանլու զեղջն: Յերրորդում « աւուր ընդ Միրզայ Ռօստօմին գնաց ի բանակ անդր Ներսէս եպիսկո- « պոսն վասն նորոգելոյ զամենայն փերմանս նախնի Թաղաւորացն Պար- « սից, և մինչդեռ նա անդր էր զծանարտակ մատուցեալ Գաւիթ հայրն « ընկալաւ զհրաման ներկայանալոյ նորին մեծութեան: Եւ ի 21 ամսոյս

րող են գտնել ուսերէն թարգմանութեամբ АКТЫ Кавказ. Археогр.
ROM. T. IV, стр. 172:

Պատահում են, որ երբ Աբբաս Միրզայն մտնում է Եջմիածնայ
տաճարը, նա զնում է իւր սուրը իջման տեղի վրայ և խնդրում է
Հոգեորականաց, որ օրհնեն այդ գէնքը: Միաբանութիւնը իսկոյն
Հանդիսաւոր թափօր է կատարում և Աւետարան կարդում: Աբբաս
Միրզայն հրամայում է որ իւր բաղդի վրայ Փալ բաց անեն Աւե-
տարանում: Յառաջ է գալիս Ներսէսը և ասում, որ հայք Փալ են

« գնացեալ ի բանալն, որ էր յանդիման խորվիրապայ ներկայ ի սպասու-
« Ապապա Միրզայ Շահդատային և թէ զորպիսի ամբաստանութիւնս առնէ,
« զարհուրելի է լսելն անգամ: Բայց նա, որ սողմոնեան հանձարոյն է սի-
« րող, լուեալ մեղմով զամենայն, ներկայացուցանէ յանդիման նորա և
« զՆերսէս եպիսկոպոսն, և մինչև ժամս երկուս և աւելի ունկնդիր եղեալ
« փաստաբանութեանց երկաքանչիւրոցն՝ զօրութեամբ ճշմարտութեան ընտ-
« րելի լինին բանք Ներսէս եպիսկոպոսին, որպէս և զրէ նորին իսկ վի-
« զիրն թէ ընդունելիք եղեն բանք ձեր և ձեր է կաթողիկոսն: Սակայն
« վասն առաւել իսկութեան իւրոցն բանից, խոստանայ Ներսէս եպիսկո-
« պոսն ցուցանել և զգիրս. և խնդրէ ներկայացուցանել և զվկայս վարդա-
« պետս բաղումս, այլ հանձարեղ թաղաւորաղն յօժարի միայն տեսանել
« զթուղթս՝ և թէ կամիցիս, ասէ, բերցես միայն զԲարսեղ արքեպիսկո-
« պոսն, առ որ ես ՚ի 24 ամսոյս ներկայանան զարձեալ տեղապահն և
« Ներսէս եպիսկոպոսն և յանդիման առնեն զնա ինչն զԴաւիթ: Եւ յա-
« ւարտ ամենայնին ասէ ինքն Շահդատայն՝ թէ ես գրեալ եմ Նիքիեմ եպիս-
« կոպոսին և նա է կաթողիկոս, իսկ եթէ նա հրաժարուցի և ոչ եկեսցէ,
« ապա յայնժամ ես ինքն գրեալ զՖերման ի մի կողմն հայերէն և ի միւս
« կողմն տաճկերէն՝ իմ մարդով առաքեմ առ հայս ընդ ամենայն տեղիս,
« և եթէ լինիցի զի զքեզ խնդրեսցեն հայք, զքեզ արարից կաթողիկոս, իսկ
« եթէ զքեզ ոչ խնդրեսցեն, զո ոք և նոքա կամեսցին զնա արարից, զի
« ես զհաճոյս աղգին կամիմ և զչինութիւն սրբոյ աթոռոյն: Առ այս և
« մեծահանձար փառախնդիրն պատասխան առնէ՝ թէ սոքա ոչ թողուն
« ազգին խնդրել զիս. և օրհնեալ արքայազունն ասէ, այդ իսկ են զար-
« մանք, զի ամենայն Հայոց ազգն լսէ ձայնի նոցա: Ապա խնդրէ Դաւիթ
« հայրն զիւր սենեկի ինչսն և զոռճիկ, և վարդապետքն մեր առաջի առ-
« նեն տալ զինչ և հրամայեսցէ ինքն, և այսպէս աւարտեալ զվէճն ՚ի 26
« ամսոյս որդի թագաւորին չու առնէ գէշ ի խօյն և մերքս ի սուրբ ա-
« թոռս և Դաւիթն ի տուն եղբօր իւրոյ: Խնդրեմք ուրեմն գրել առ նորին
« սրբազնութիւն զի եկեսցէ կանխաւ և զաղարեսցին այս ամենայն վէճ և
« նախատնը: Ողջ լիւր և այլն: (Ստորագրած են 8 եպիսկոպոսներ, որոց
« մէջ է և Ներսէսը):

բայ անում ոչ թէ Աւետարանում, այլ Սաղմոսում: Աբբաս Միրզան հիացած հարցնում է «մի՞թէ Սաղմոսին ևս հաւատում էք»:

— Այ միայն հաւատում ենք, այլ և մեր եկեղեցական կարգադրութիւնների մէջը ըստ մեծի մասին Սաղմոս ենք կարդում, պատասխանում է Ներսէսը:

«Մի՞թէ ձեր եկեղեցումն երապեցւոց լեզուով ևս աղօթում էք և կամ մի՞թէ երապերէն սովորում էք», հարցնում է նորից Աբբաս Միրզան:

— Այ, մեծագոր թագաժառանգ, պատասխանում է Ներսէսը, մեր նախահայրները թարգմանած են Սաղմոսը հայերէնի:

Փոքր ինչ մտածմունքի մէջ խորասուզուելով, Աբբաս Միրզան պահանջում է Սաղմոսը, բռնում ձեռքում, համբուրում և վերադարձնելով ասում է՝ «ես դատարանազէի առած (լուսցուած էի) նորա համար ձեռքովս շօշափեցի. առ, բայ արա՛ իմ բաղդիս, կարդա և թարգմանէ՛: Ներսէսը, որ այնպէս քաջ տեղեակ էր Սուրբ զրբերի բովանդակութեանը, Հայր—մեր ասելով բայ է անում Սաղմոս գլուխ ԽԳ. համար 5, կարդում է և թարգմանում՝ «Ս. զսուր ընդ մէջ քո հօր, վայելչութեան և գեղոյ քո»: Խօսիցն տեղապահ Բարսեղ արքեպիսկոպոսը վեր է առնում սուրբ և իւր ձեռքով կապում Աբբաս Միրզայի մէջքին: Պարսիկին չէր կարող այս բոլորը հաճելի լինուել ի փեսա Դաւթի, ինչպէս որ մի քանի օրից յետոյ արդէն երևեցաւ: Ներսէսը ճարտիկութեամբ օգուտ քաղեց այդ յաջող դէպքից և Դաւթին վերջնական կերպիւ յաղթեց սեպտեմբերի 21 և 24-ին եղած դատերում, որ պարսից թագաժառանգի առաջը կատարուեցաւ: Այստեղ Աբբաս Միրզան բայ ասաւ Դաւթին նորից կաթողիկոսանալու մասին:

Մինչդեռ հակադաւթեանք էջմիաջնում այդ դրութեան մէջ էին. Նփրեմի կաթողիկոսութեան դործը Ռուսաստանում յաջողութեամբ յառաջ էր զնում: Նփրեմը՝ նոր Նախիջևանից հրաւիրուեցաւ Պետերբուրգ և օգոստոսի 20-ին (1809 թ.) ներկայացաւ կայսեր: Այս հանդէսը հետաքրքիր կերպիւ նկարագրում է ականատես Ռէթէոս եպիսկոպոսը իւր նամակի մէջ առ Սինոդոսն օգոստոսի 27-ից ¹⁾: «Ձեմ ամենեւին ուրախ ընդ դալն իմ յայտնոյս», ասում է

1) Այս նամակից յառաջ ենք բերում միայն մի քանի տեղերը.....
« Ի 20 ամսոյս (օգոստոսի) աւուր ուրբաթի ներկայացաք առաջի կայսերն

Ուէթէոսը իւր մտերմական նամակի մէջ առ Ներսէս սեպտեմբերի 24-ից և զրամական հաշիւ է տալիս: «Աստուած կեանք տայէ՛

« ի չարաթող Վերափոխման տօնին, և զի ընկալնումն նորին կայսերու-
« թեան ոչ թէ եղև հարևանցարար, այլ սքանչմամբ իմն, քանզի զամի-
« նեցունց միայնացեալ ի յատուկ սենեակ իւր ընկալնու՝ մինչ թարգմանն
« մեր ևս արդել արտաքոյ, մեք և ինքն միայնացեալ. ի սկզբան եցոյց իւր
« զանճառելի քրիստոնէութեան ջերմեռանդութիւն և որպէս սկիզբն էառ-
« քաղցրաբան խօսից, թէպէտ մեք չղիտէաք լեզու, այլ Մանուէլ վար-
« զապետն (Գիւմրէխանցին ?) սակաւիկ դիտելով զմեր պատասխանս առ
« նա և նորինն առ մեզ զարձուցանէր: Ապա ընկալաւ ի ներքս զթարգ-
« մանն մեր Ալէքսանդր Մակարիչ (Խուղարաշեանց) անուանեալ, որ է մեր
« աղղէ և երեսփոխան եկեղեցւոյն հայոց Ս. Պետրոսըրդայ, ևս և քաջ
« թարգման զրոց հայոց Ննաստրանի Կալէկն..... Այնուհետև նովաւ խօ-
« սիլ սկսեալ՝ եցոյց զմեծ դուր իւր՝ շնորհաւորեաց զհայրապետութիւն
« սրբազան տեսուն. ասաց թէ՝ ուրախ եմ ի ձեր մուտ յայս քաղաք. ևս
« ունիմ, ասաց, ոչք և դուր ի վերայ աղղին հայոց և թէ ցանկամ նորին
« բարեկեցութիւնն և թէ որպէս գիտեմ զքոյ բարեք հովուելն զաղղն
« հայոց, յուսամ ըստ այնմ ևս առաւել հովուել ունիս և զհայրապետա-
« կան իշխանութիւնդ, որ և ամենաողորմածաբար խոստանամ կատարել
« զամենայն խնդիր քոյ և թէ յայտնի է ինձ որ ի սկզբաննէ մինչև ցարդ
« ժողովուրդդ ձեր և հոգեորականք զքեզ սնին յատկացուցեալ իւրեանց
« կաթողիկոս, որ և մեք հաստատեցաք և այլն: Ի վերջոյ խօսիցն կրկին
« հրամայեաց ելանել արտաքոյ թարգմանին, որ և ըստ յառաջնոյն ցու-
« ցանելով իւր զներքին քրիստոնէութեան ջերմեռանդութիւնն հանդերձ
« յուսողրական բանիւք խնդրելով զազօթս և այլն..... Ապա արձակեալ
« սուրբ երեսաց նորին ելաք ի պալատն մեծ, ուր մատուցին զմրգեղէնս
« խաղողոյ և զեղձի և սալորոյ և այլն, և հարցեալ յառաջն վասն
« հաց ճաշակման վասն ուրբաթու առուրն, պատասխանեցինք թէ ճաշեալ
« է մեր, և ըստ այնմ արձակեալք եկաք ի քնակութիւն մեր, ուր ամեն
« ոք եկեալ շնորհաւորեաց զտեսութիւն մեր թէ մեծամեծաց ուսուտաց և թէ
« բոլոր մերոյինք: Եւ զինի..... խնդիր մեր ի յերկրորդում աւուրն մատու-
« ցաք կայսերն..., և զայն տուեալ է Կալէկն քննել և.... յայտնել նո-
« րին կայսերութեան» Այնուհետև յորդորելով Եջմիածնեցոյ խաղաղ
« կենալ և սպասել Նփրեմի դպօնն, Ուէթէոսը պատմում է թէ որքան նա-
« խառնեք է լսել օտարներուց և մեր հայերից անցեալ (Դաւթի-Դանիէլեան)
« կռիւների պատճառաւ: Ապա յարակցում է հետեալ նշանաւոր խօս-
« քերը «... Ի Կոլեկին կարգաւ զրեցան եղելութիւնքն ի յիշատակադրու-
« թեան, զի և սքեա ուսեալք են և ուսի սիսի. եթէ միւս անգամ ալ ինչ
« յառաջ եկեսցէ, այն է որ իսպառ խոտեալ լինին աղղ մեր և անընդու-
« նակ տէրութեան սրբոյ աթոռոյգ.... և յայնժամ հարկաւորի հակառա-
« կաթող հաստատել ի կողմունս՝ լինել մեզ յաւիտեանական նախատինք.....»

« գրում է նա, աղայ Գովակիմ՝ Լաղարեանին, որ հոգաց զճախս
 « ամիսն 300 ռուբլի յինքենէ տալով, 200 ռուբլի յեկեղեցւոյն և
 « Ժողովրդականք ևս 300, որ ընի ութնհարիւրաչափ և թան-
 « զութիւն անբաւ և այլն և այլն:» Մեր ձեռքում կան Ռէթէոսի
 չորս ուրիշ նամակներ, որոնցից իմանում ենք, որ Պետերբուրգում
 սեպտեմբեր ամսին Եփրեմը հանդիսաւոր պատարագ է արել, ուր
 ներկայ են զանուէլ կայսրը, մետրապօլիտը, նախարարները և բոլոր
 մեծամեծք: Յետ պատարագին, գրում է նա, ներկայացան իտան
 « աղայ Գովակիմի, որ ունէր մեծ պատրաստութիւն ուտելաց և
 « ըմպելաց, և որպէս կայսրն, նմանապէս և ամենայն մեծամեծ
 « Ռուստաց շնորհաւորեցին զհայրապետութիւն տեառնս, ըստ այսմ
 « և մետրապօլիտն և այլ եպիսկոպոսունք և զլուս սինօդին...»
 « Հոկտեմբեր ամսին շնորհեաց կայսրն սրբազան տեառնս զխաւ-
 « լէր, զպնակէ մեծադին, զխպայ ճոթ զգեստացու, քանի զաղ ըն-
 « տիր չուխայ, 5000 ռուբլի դրամ ի պէտս ճանապարհի,
 « 1000 ռուբլի սպասաւորաց և 500 ռուբլի Ղուկաս վարդապե-
 « տին... զի Գովակիմայ (Արզութեան) 1000 ռուբլի միայն է տուե-
 « ցեալ և ոչինչ, որպէս տեսանք ստուգիւ ի տետրակին, այլ տեառնս
 « մեծ գութ և սէր եցոյց և ունի ցուցանել ևս, բայց զեռ սեւա-
 « հոգի Գրիգորի բանքն լըռմն չէ առել և...»

Վերջապէս նոյեմբերի 16-ին Եփրեմ կաթողիկոսը նորից ներ-
 կայացաւ կայսեր և մնաս բարեաւ ասելով, արձակուեցաւ զէպի
 Եջմիածին ուղևորուելու¹⁾: Բայց որովհետև վեհափառը թէ ձմե-
 ռուան և թէ իւր ծերութեան պատճառաւ շտապ ճանապարհ գնալ
 չէր կարող, վասն որոյ Ռէթէոսի ասելով առաջուց ուղարկուեցաւ
 « հարազատն մեր պարոն Աւագ Գրիգորովին Վահրամեանց հանդերձ
 « չափաւոր ընծայիւք և մինիստրական թղթովք առ Շահն և բա-
 « րեբարոյ Շահգասայն և սարդարն և Հասան խան և Միրզայ
 « Պզուրին, առ որս և զուք (Ներսէսը) ըստ ենթադրութեան ձերոյ
 « ունիք ներկայացուցանել զՎահրամեանն հարազատն մեր...»

1809 զեկտեմբերի 30-ին Եփրեմ սրբազանը հասաւ Մոսկվայ,
 ուր պիտի անցկացնէր Ս. Ծնունդը և ապա Աշտարխանի վրայով դար

1) Աղեքսանդր Ա. ռուսաց կայսեր բարձրագոյն հրովարտակը Եփ-
 րեմ կաթողիկոսի հաստատութեան մասին տուած է 31 սեպտեմբերի 1809
 թիւի:

Թիֆլիս:

Այդ միջոցներում, ինչպէս երևում է, Էջմիածնում, կամ, լաւ
 ևս է ասել, հակադաւթեան կուսակցութեան մէջ մի անցք է ան-
 ցել, որի իսկութիւնը մենք չկարողացանք իմանալ. զիտե՛նք միայն,
 որ Ներսէսը նոյն 1809 թուի նոյեմբերին և գեկտեմբերին բացակայ
 էր Էջմիածնից, բայց թէ ո՛ր — չհասկացանք: Մեր ձեռքում կայ
 տեղապահ Բարսեղ արքեպիսկոպոսի մի նամակ առ Ներսէսն նոյեմ-
 բերի 18-ից, որի մէջ յորդորում է վերջինիս վերադառնալ Էջմիա-
 ծին և այդ գրութիւնից երևում է, որ Ներսէսը զայրացած ու խռո-
 ված էր հեռացել և չէր կամենում վերադառնալ սուրբ Աթոռը¹⁾:

1) Ահա այդ գրութիւնը. «Բարձր արժանապատիւ Ներսէս առաքա-
 « հանձար եպիսկոպոս, ամենացանկալի սիրելիդ իմ: Մեկքոնն եկն առ
 « մեզ բազում գրութեամբ, ահա առաքեցաք զնա առ քեզ ընդ հարկաւոր
 « թղթովք՝ յորմէ ունիս զամենայն որպէսութիւնսն ի դմանէ իմանալ և
 « և զգրեանսն ընթեռնուլ և զիտե՛լ զմիտս նոցին: Բայց այժմ ընդ զլիով
 « իմով անցեալ որպէսութեանց դոյզն ինչ ծանուցից սիրելոյդ ի միաժողով
 « թիւն քոյդ սրաի, քանզի սարդարն ի 13 նոյեմբ. յատուկ թղթով գրեալ
 « էր մեզ թէ Գաւթի խցի եղեալ զամենայն գոյքն՝ թէ աօլամայ, թէ պղինձն
 « և թէ այլ ամենայն բանք, մինչ աւելն ևս ժողովեա և բարձեալ ի վե-
 « բայ բեռակրացն ձեր ընդ քեզ վեր առեալ բերցես աստ յՆրեան առ
 « մեզ: Մեք ևս հրամանաւ նորին զոր ինչ ունէր ի խցին առեալ տարաք
 « յՆրեան և զաւթարով յանձնեցաք Գաւթին և ապա գնացաք ի տուն
 « սարդարին և խօսեցաք ընդ նմա բանս բազում... և ողորմութեամբ
 « Բարձրելոյն ստեցաք զամենայն ստութիւնսն նորին (Գաւթի) առաջի
 « սարտարին. իսկ Գաւթի անձարացեալ եցոյց շահգատայի շնորհեալ զրա-
 « ղումն՝ ասելով թէ զոր ինչ շահգատայն հրամայեալ է զայն տացին ինձ,
 « զի և ևս նուաւ կենցաղալարիցեմ, վասնորոյ հրամայեաց սարտարն տալ
 « զոր ինչ գրեալն էր շահգատայն: Մեք ևս տուաք և բանն վերջացուցաք
 « և զայն ամենայն եղելութիւնսն ծանուցեալ եմք Մեկքոնին, որ ունի մի
 « առ մի բերանով պատմել քեզ: Հասան խանն յետ քանի աւուրց ունի
 « զնալ առ Շահն, վասն որոյ գրեմ սիրելոյդ ժամ մի յառաջ ընդ Մեկքո-
 « նին եղեալ եկեսցես առ ցանկալի մայրն քո սուրբ Աթոռս և առ միա-
 « բան կղբայրութիւնս մեր, զի տեսութեամբ քով ամենեքեանքս մխիթա-
 « րեալ ուրախասցուք հոգւով: Զերկոսին թուղթսդ ընկալեալ զիտա-
 « ցաք զոր ինչ գրեալ էիր և Վարդան եպիսկոպոսի սպասաւորն ոչ
 « խաբսն և տաւարն անվնաս բերեալ մեզ հասոյց: Մնամ փափագող զալքս՝
 « տեան սիրելոյդ Բարսեղ արքեպիսկոպոս. նոյեմբեր 13, 1809. Ս. Էջ-
 « միածին»

Բ.

ՆԵՐՍԷՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ԳԱՆԱԿՈՅՈՒՆԻԼՐ

Ուր և լինէր զնայած և ինչ որ լինէր այդ զնալու պատճառը, բայց 1810 թուի յունվար ամսում Ներսէսը արդէն իւր սիրելի Էջմիածնայ մէջ էր: Ամէն բան ըստ երեւոյթին լաւ պիտի ընթանար, թէև կաթողիկոսի բացակայութիւնը սկսեալ զգալի էր, որից շատ անբաւական էր Ներսէսը: Մի ցատակ գէպք, որ տեղի ունեցաւ 1810 թուի յունվար ամսին Էջմիածնայ մէջ, պարզապէս ցոյց է տալիս, որ եթէ կաթողիկոսը իւր Աթոռում զանուէր՝ թշնամիք այդ լըբութիւնը դործել չէին համարձակիլ: Մենք ունենք Ներսէսի մի նամակը Նրեանից փետրվար ամսին գրած առ իւր հարազատ եղբայր Կարապետն ¹⁾: Այդ գրութեան բովանդակութիւնից իմանում

1) «Կարապետ եղբայր իմ. Զաւուրս 15 ի օթախն Սըվանդուլի խա-
«նին մնացած արգելեալ. բայց ապահովութեամբ և առանց նեղութեան՝
«ունելով ընդ մեզ դաւեր Դաւիթն և զԱթոն սլաշտօնեայն իմ. և պատ-
«ճառն այս, զի Նազի բէկի տունն կրակ էին ձգեալ բարոյթով, և ինորա-
«տանէն պակաս էր երկու ձի և մի մահտարն իւրեանց և մարդիկն Նազի
«խանին անկեալ յամենայն կողմունս որոնէին, թէ մի ձին մեր մահտարն
«է հեծեալ և միւս ձին չղիտենք թէ ով լինիցի հեծեալ և կարծիք ունիմք
«թէ խաչատուր անուն մարդ մի մեր խանին գիր էր բերեալ, թէ յայտ
«աւուրդս նա աստ յաթոռն եղեալ իցէ, մին ձին նա նա լինի հեծեալ, Ի
«զերայ այսմիկ մինչ կամէաք որոնել, յանկարծակի եկեալ բաղում աբամբ
«Նազի խանի եղբայր Հասանն ջարդէր և ծեծէր զորս գտանէր, առ որ
«աթոռակալն, միւս Յովնաննէս եպիսկոպոսն և մեք ելանել կամէաք թէ
«զնա համոզեմք, և անա յանկարծակի նոքա մտեալ ինեքսն գա-
«ղանա բար հար ին և զմեզ, և յայնմ ժամանակի զծերունի Ստե-
«ֆաննոս եպիսկոպոսն հարեալ թուանկի բերանով՝ մեռաւ նա յետ միայ
«աւուր. Ղուկասի տղայ Յօհանէս թուանկուոյ ի զլսոյն մինչև յյոռոն
«թրով հարեալ մատաչափ հատուածեամբ կտրեցին. զիմ մօր ուսց
«զմի կողմն ի սպառ պոկեցին. Յովնաննէս եպիսկոպոսի Ներսի-
«սեան ամէն մի ոսկերայն քսան թուանկի բերանով և դուրդմայով զար-
«նեղ եպիսկոպոսի թլակուշան հարեալ աւելի քան երկու սնամ ի վերայ
«սառուցի անշունչ անկեալ մնաց. և այսպէս եկեալ զնային բարբարոսքն
«Յերկրորդունն աւուր մահատիլ եկեալ տարաւ զմեզ առ Հասան խանն,

կնք: որ ոմն Նազկի բէկի կամ խանի տունը անյայտ անձինք կրակ
 են տուել և ի թիւս այլոց տարւելն նորա երկու ձիաները: Յան-
 ցաւորները պատելու ժամանակ, Նազկի բէկի եղբայրը կասկած է տա-
 նում մի հայի վրայ, որ պատուարուած է Էջմիածնայ վանքում:
 Պարոյները անդուստ կերպիւ մտնում են վանքը և ամէն մի պատա-
 հողին ծեծում, անպատվում: Միաբանութիւնը՝ սկսած տեղակալ
 ծերունի Բարսեղ արքեպիսկոպոսից մինչև Ներսէս եպիսկոպոսը՝ ա-
 մէքը յառաջ են գալիս այդ անկարգութեանը վերջ դնելու և շփոթը
 խաղաղացնելու մտքով: Հակառակ սպասածին՝ բարբարոս պարսիկ-
 ները համարձակվում են արձակուել պատկառելի բարձրագոյն միա-
 բանութեան վրայ և այստեղ մի նոր պատերազմ է բացվում: Ծե-
 բունի Մանգաննոս արքեպիսկոպոսը ստացած հարուածներից՝ միւս
 օրը մեռնում է, անդապահ Բարսեղ արքեպիսկոպոսը ուշաթափ է
 լինում և մօտ 2 ժամ ձիւնի վրայ ընկած է մնում: Վանքի սպասաւոր-
 ներից մէկը թրով վտանգաւոր վէրք է ստանում: Յովհաննէս եպիս-
 կոպոսին ծեծելով՝ քշում են մինչև Ղայիանէի վանքը: Վերջապէս
 իւրեան Ներսէսին՝ բացի ծեծը «մօրուաց զմի կողմն ի սպառ-
 պօկեցին»: Այս բոլորը իբր թէ բաւական չէր. քանի մի օրուա-
 նից յետոյ Ներսէսին և քանի մի ուրիշ անձանց տարան այն անցքի
 պատճառաւ: Նրեան, բանտարկեցին և մահացնելին սպառնում:
 Խնչէր պարսից այսպիսի խիստ և անարգ վարմունքի սխառնութիւն:

« որ էր 18 յունվարի և ի 21 յունվարի տարան զմեզ ի յիշեալ բանդն,
 « սպառնալով զնեւ զմեզ ի թօփ և ի դումբարայ, ընդ մեզ և զտնտես
 « Ղուկաս վարդապետն, մեհտար Աւետիսն և այօյաղչի Մկրտչի որդի Ստե-
 « փանն, զկարգաւորս ի օղայն: յիշեալ խանի և զաղայս ի ֆառաշխանայն
 « և ի շղթայս: Վերջապէս ի 5 փետրվարի ելաք մեք, այլ Ղուկաս վար-
 « զապետն և 2 տղայք կան անդէն տակաւին և խնդրեն ի մէջ զխաչա-
 « տուր անուն մարդն, զորմէ ասեն Բէկքեռացի լինել և ասեն թէ զուք
 « էք նորա կամակից և պահպանէք զնա, և ապա հասեալ զկնի՝ Եսայանին
 « զհեծեալսն ի վերայ երկուց ձիոց իւրեանց, ոչոց մինն էր իւրեանց մէհ-
 « տարն և միւսն այն մարդն, որոյ կինն և որդին զողացեալ և գերեալ
 « էին: Աստուծոյ ողորմութեամբն մեք աղատեալ կամք և այլքն ևս ազա-
 « տին, այլ մեր կոչեցեալ կաթողիկոսն պայծառ մնայ, որ մեզ հայրապետ
 « չեղև, անտանելի պատուհաս եղև, Աստուած զմեզ և զսուրբ Աթոռն
 « ազատեացէ ի վտանգէ դորա, ըստ որում զայսպիսի որոգայթ լաբեալ մեզ,
 « նախ յանձն էառ զալ և զյոյս մեր կապեալ յինքն, սկսաւ ապա զինքն
 « պաշտել. 1810, փետրվար, յերեան. Ներսէսա:»

Ներսէսը Դաւթի առաջը առնելու համար կաթողիկոս ընտրել տուեց Նփրեմին, կարծելով, որ դա հրաւերքը ստանալուն պէս կը շտապի դաւ Էջմիածին և ուրեմն Աթոռը Թափուր չի լինիլ ու Դաւիթը ահամայ կը լռէ: Բայց ահա մի ամբողջ տարի անցաւ: Նփրեմը փոխանակ Էջմիածին զալու, գնում է Պետերբուրգ, կայսերական պարգևներով իւրեան ճոխացնում, ամիսներով այնտեղ ապրում, ու պատիւներով կեանք վայելում, ամենեւին զույգ չզրտենալով, որ այդ միջոցում ամէն օր Ներսէսի սիրաը դողում էր, Թէ ահա Դաւիթը պարսից օգնութեամբ պիտի յաղիշտակէ իւր պաշտպանած աթոռը: Եւ իրաւ, որ Դաւիթը կարելոյն չափ յաջող կերպիւ օգուտ էր քաղում զործքի ընթացքից: Նփրեմի ռուսաց կայսեր ներկայանալը և վայելած շնորհները Դաւիթը ի հարկէ շտապեց մեկնել պարսից՝ իբրև Թշնամանք Շահի դէմ, ակներև էր որ Նփրեմը ռուսի մարդ է, իսկ նորա ընտրողը — Ներսէսն էր, և այս բաւական էր վերջինիս դէմ օրէցօր դրգուել պարսից: Վերջապէս միթէ՞ կարող էր մոռանալ Դաւիթը իւր մօրուքը ածիլող Ներսէսին.....: Եւ ահա ուղղակի կերպիւ դատապարտելու առիթ չունեցող պարսիկները, Գնսթից դրգուած, անուղղակի կերպիւ վրէժ են առնում Ներսէսից՝ մօր ու աղբի կողմն ի սպառնալով, քանակոծելով և բանտարկելով, ուր ամէն րոպէ մահը աչքի առաջ էր: Դակապէս Ֆիլիքական ցաւը և կամ պարսից ձեռքից կրած նախատինքը չէր իւրեան համար վշտալին՝ Ներսէսը, հպարտ Ներսէսը, սոսկում էր բարկութիւնից, տեսնելով որ Դաւիթը այս անգամ և այս տեսակ ափն ընդ ափան՝ վրէժ առաւ իւրեանից: Իսկ այս դէպքը չէր կարող պատահիլ, եթէ Աթոռին տիրապետէր Նփրեմը ու Էջմիածնում գտնուէր: Այն ընդունելութիւնները, այն վայելած փառքերը, որ նկարագրում էին խղճալի Էջմիածնեցւոյ Նփրեմը և Ռէթէոսը իւրեանց նամակների մէջ, կարող էր միաբանութեան մի միայն զայրոյթը շարժել, ինչպէս և եղաւ իսկ: Վերոյիշեալ նամակի մէջ առ իւր եղբայր Կարապետն Ներսէսը ուղղակի խոստովանում է, որ ինքը սխալուել է Նփրեմին կաթողիկոս ընտրելով, որովհետև, նորա կարծիքով, դա Աթոռի շահերը մոռացած, իւր անձը պաշտելով է պարագլուծ: Մահից ազատուած, Դաւթից յաղթուած, ուրեմն բարոյապէս ոչնչացած հպարտ Ներսէսը իւր մանրիմ եղբօրը պարզապէս բաց է անում իւր սիրաը և իւր բոլոր զայրոյթը Նփրեմի դէմ՝ արայայատում է այս խօսքերով՝ մեք Թէև ազատուեցինք, ա-

սում է նա, այլ երեսը պարզ կենայ մեր «կոչեցեալ» կաթողիկոսին (Եփրեմին), որ հայրապետ չգառաւ, «անտանելի պատուհաս» դառաւ մեր գլխին, դա վտանգաւոր կարող է լինել Աթոռի համար, որովհետեւ մեզ «որոգայթի» մէջ գցեց, նախ խոստացաւ, որ կ'ընդունէ կաթողիկոսութիւնը, իսկ երբ ընտրուեցաւ մեզից՝ մեզ անտէր թողեց ու ինքը անձնապաշտութեան հաւելից է ման դալիս։ Այսպէս է զրում Ներսէսը նոր կաթողիկոսի մասին, թէեւ Եփրեմը իրօք այդպիսի անձը չէր...

Գ.

ԵՓՐԵՄ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԸ Ս. ԷԶՄԻԱՄՆԱԿԻ

Առկասի կուսակալ Տօրմասովը հաղորդելով ¹⁾ Պետերբուրգի արքունեաց, որ Եփրեմ կաթողիկոսը 1810 թուի յուլիսի սկզբներում (ամսի 10-ին) հասել է Քիֆլիս, բայց պարսից թշնամական յարաբերութեանց պատճառաւ դէպի ռուսաց տէրութիւնը՝ նոյն Տօրմասովի խորհրդով, բարեօք է համարել մի առ ժամանակ սպասել Քիֆլիսում և մարդիկ ուղարկելով Աբբաս Միրզային իմանալ, թէ արդեօք նա այժմ էլ հաստատ է իւր խօսքին վրայ և կամ² արժանաւորապէս ընդունել Եփրեմին Էջմիածնայ կաթողիկոս։ Պարսից թագաժառանգ Աբբաս Միրզան պատասխանեց կաթողիկոսին, որ ամենայն ուրախութեամբ հրաւիրում է նորան շտապել դալ միտթարել թափուր մնացած Աթոռը։ Հանդիսաւոր կերպիւ ուղևորուեցաւ Եփրեմը դէպի Էջմիածին։ Սահմանի վրայ պարսից կողմից փառաւոր ընդունելութիւն գտնելով, Եփրեմը ներկայացաւ Աբբաս Միրզային, որ շատ սառը վարուեցաւ նորա հետ։ Թագաժառանգը յայտնեց իւրեան, որ օծուելուց առաջ ինքը և իւր միաբանութիւնը պիտի երգուն հաւատարիմ մնալու Պարսից տէրութեանը։ Եփրեմը և բոլոր էջմիածնեցիք հանդիսաւոր կերպիւ երգուեցին և իւրեանց երգումն հաստատեցին մի ձեռագիր Աւետարանի վրայ ստորագրելով, որ Աբբաս Միրզան առաւ պահեց իւր մօտ։ Ապա Սինօղը երգում առաւ Եփրեմից, որ նա ինքնագլուխ և առանց միաբանութեան համաձայնութեան ոչինչ չէ գործելու։ Այնուհետեւ 1810 թուի

1) См. АКТЫ АРХ. КОМ. Т. IV, стр. 174.

նոյեմբերի 6-ին Եփրեմը կաթողիկոս օծուեցաւ: Պարսից տէրութիւնը շնորհեց իւրեան տարեկան 4000 ուսուրի, և իրաւունք տուեց փոխանակ մի երիվարի, երկու զարդարած երիվար տանելու իւր առաջ՝ կաթողիկոսական հանդէսներում: Սորա հետ միասին, պարսից տէրութիւնը հաղորդեց Եփրեմին, որ Շահն իւր համար մի շքանշան է պատրաստել տալիս, որոյ ստանալուց առաջ նա իրաւունք չունէ ուսանելից ստացած շքանշանները կրելու: Այս բոլորը չտեսնուած ու չլսուած բաներ էին Եջմիածնի կաթողիկոսների վերաբերութեամբ, որոնցից պէտք եղած խրատը առաւ ուստաց տէրութիւնը....:

Արդէն իւր տեղը մենք բացատրեցինք, որ Եջմիածնի «Բարձրագոյն խորհրդարան կամ Սինոդը» ստեղծուեցաւ Ներսէսի ձեռքով, որի նպատակն էր սահմանափակել հայրապետական իրաւունքները: Այժմ Եփրեմը, կաթողիկոս օծուելուց առաջ, հպատակում է Սինոդի ցանկութեանը և հանդիսաւորապէս երդվում, որ ոչինչ չէ դործելու առանց նորա համաձայնութեան. չտեսնուած բան հայոց պատմութեան մէջ, որի դէմ մաքառելով անցկացրուց յետոյ նոյն Ներսէսը իւր կաթողիկոսութեան բոլոր օրերը...:

Եփրեմը այժմ թէև բազմած էր կաթողիկոսական գահի վրայ, բայց դեռ Գաւթին էլ կենդանի էր և ուրիմն Ներսէսի սիրտը հանդիստ չէր կարող մնալ: Պէտք էր նորից հաշտուիլ Գաւթի հետ և ինչպէս ասում են «գլխի տակը բարձ դնել»: Այս ևս յաջողեց Ներսէսին, որ այժմ թէ կաթողիկոսի և թէ բոլոր Եջմիածնաց ղեկավարութիւնը իւր ձեռքն էր առած: 1810 թուի դեկտեմբերի 25-ին Եփրեմ կաթողիկոսի և Գաւթի մէջ մի դրաւոր դաշնագրութիւն հաստատուեցաւ, որ թէև ամբողջապէս յառաջ չենք բերում, բայց և աւելորդ չենք համարում յիշել քանի մի էական մասերը: Այդ պայմանագրութեան համեմատ՝ Եջմիածինը պարտաւորվում էր տալ Գաւթին տարեկան 150 թուման Նրեանի դրամ կամ 2250 ղուրուշ օսմանցոյ, 20 սօմար ցորեն, 20 լիտր բրինձ, 7 լիտր ուտելիւնաց իւղ, 5 լիտր շերտախտ իւղ, 100 լիտր միս, 10 լիտր ոսպ, 5 լիտր նուխուղ, 5 լիտր բակլայ, 30 լիտր սոխ, 50 լիտր դինի, հինգ լիտր արաղ, երկու սպասաւոր իւրեանց հանդերձովն և վարձիւք, և զինքան ևս մին ձեռք պատկանաւոր հանդերձ: Սկսած Եջմիածնից, ուր և կամենար Նրեանի շրջակայքում կարող էր բնակուիլ կամ ման գալ Գաւթի, բայց երբ միայն դա որեւիցէ որոգայթներ լարէր Եփրեմի և Եջմիածնեցւոյ դէմ, պիտի զրկուէր յիշեալ տուր-

քերից: Այս վերջի հարուածն էր, որ կարողացաւ տալ Դաւթին Ներսէսը: Դաւթը այնուհետեւ բարոյապէս մեռած քնաց, որին հետեւեց շուտով և մարմնաւոր վախճանը...:

Դ.

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՏՈՒ ՆԵՐՍԷՍՐ

Եփրեմը կաթողիկոսական զահը բարձրացաւ թէև մօտ 65 տարեկան հասակում ու ըստ երևոյթին պիտի կարողանար անձամբ վարել հայրապետական դորձերը, բայց նա մարմնով տկար էր և մեծ մասը անկողնի էր ծառայում: Այս բանը աւելի նպաստեց Ներսէսին բոլոր վարչութեան սանձը իւր ձեռքի մէջ ժողովելու: Այնուհետեւ Եփրեմը անունով միայն կաթողիկոս էր. ամէն բան դորձում էր Ներսէսը թէև յանուն և ի դիմաց հայրապետի: Հետեւեցները պատմելուց առաջ, մենք մի հայեացք ձգենք Ներսէսի այդ դորձունէութեան վրայ ժամանակագրական ձևը պահելով:

Մինչդեռ ուսանալարսական պատերազմը դանդաղ կերպով շարունակվում էր, անդղիացիք և գաղղիացիք միմեանց դէմ մրցում էին՝ Պարսկաստանը իսրեանց բարոյական ազդեցութեան տակ նուաճելու: Այդ երկու և բարսկական տէրութեանց դեսպանները անդադար երթևեկում էին Նրանի մէջ, երբեմն Նրեանի կողմը ևս այցելելով: Վերջի հանդամանքից Ներսէսը միշտ աշխատում էր օգուտ քաղել և այդ բարձրաստիճան քաղաքական անձանց բարեկամացնել Եջմիածնայ գահայրի հետ: Այդպիսի մի առիթ պատահեցաւ 1811 թուի մայիսին երբ լսուեցաւ թէ անդղիական դեսպան Սէր Զօնէս Գարժօրդը Երեանի վրայով պիտի անցնի դէպի Ներսէս: Իսկոյն Ներսէսի խորհրդով մի շնորհաւորութեան նամակ է ¹⁾ ուղարկում Եփրեմը յիշեալ

1) « Յիսուսի Քրիստոսի... Եփրեմ... Սուրբ տաճարս այս Եջմիածնին, գոլով Քրիստոսի իջման տեղի և մեք փառքիկ աղղի նորին՝ գոլով « պատրիարք՝ րախտաւոր համարիմք զմեզ հանդերձ՝ բոլոր հոգևորական « դասուք, զի քրիստոնեայ հղօր թաղաւորութեանն Քրիստանիոյ հարադատ « պատկերդ և դեսպանդ եկեալ մերձեցեալ էք առ մեզ, վասնորոյ համա- « րելով մեզ զշնորհաբեր ձեր գալուստ իսկ և իսկ պարգև Աստուծոյ, շնոր- « հաւորեմք ամենայն ուրախութեամբ սրտի և հոգւոյ և առաքելով ընդ « այսմ զհարադատն մեր՝ աթոռակալ Սահակ արքեպիսկոպոսն հրաւիրակ

դեսպանին և հրաւիրում նորան այցելել Ս. Եջմիածինը: Անդդիա-
ցին ընդունում է հրաւերքը և գալով Եջմիածին արժանաւորապէս
հիւրասիրվում է ու կաթողիկոսից օրհնութեան կոնդակ ¹⁾ ստա-
նում:

Մի այլ անցք նմանապէս արժանի է ուշադրութեան: Ոմն Սե-
րովբէ, Կարնեցի, հայ կաթողիկ աղքատ ծնողաց որդի, լատինացի
քարոզիչների ձեռքով իւր մանկութեան ժամանակ գտանվում է չում,
ուր Յ. տարի ուսում առնելուց յետոյ, գնում է Լիբանան և այն-
տեղի կաթողիկոսի կաթողիկոսից քահանայ ձեռնադրվում: Այդ
գնում է բաղդատ, ուր ծանօթանում է Եջմիածնայ նուիրակ Յակոբ
արքեպիսկոպոսի հետ և նրան ցանկութիւն է յայտնում Լուսաւոր-
չական դաւանութիւնը ընդունելու: Ներսէսը, ուրախացած, կաթո-
ղիկոսին օգոստոսի 22-ին 1811 թուի օրհնութեան կոնդակ գրել
տուեց և հրաւիրեց Սերովբէին Եջմիածին ու միշտ յարգանքով էր
վարվում դէպի այս ուսումնական մարդը, ինչպէս որ կրտսեանք
իւր տեղը:

Այնուհետև ուշադրութեան արժանի է Ներսէսի անձնական
նամակը ²⁾ առ մահատի Յովհաննէս և մահատի Կարապետ Մելիք

« ձերդ մեծութեան, խնդրեմք խոնարհարար զի եթէ արժան համարեցիք
« չնոր՝ արարեալ հրամայեսցիք զալ աստ ի սուրբ աթոռս Արարատեան; որ-
« պէս զի վայելելով զամենացանկալի քաղցր ձեր տեսութիւնն, ուրախ լի-
« ցուք ի Տէր և այլն... 3 յունիսի 1811. Եջմիածին. Նփրեմ կաթողիկոս»:

1) « Ամենախոհեմ քաջ խորհրդական և հաւատարիմ դեսպան քրիս-
« տոսապոսակ հղօր թագաւորութեանն Բրիտանիոյ մեծագոյն փառաց և
« պատուոյ արժանաւոր Սէռ Յառֆօրթ Զօնէս Բառնէթ, Ողորմած Տէր,
« Աղօթարար ձեր և Յիսուսի Քրիստոսի... միարար սիրով սրբոյ հոգւոյն
« Աստուծոյ և մեծագոյն բազում յարգութեամբ մատուցանեմք զողջոյն
« Քրիստոսական ուրախ լինել ի Տէր... Մատուցաք ձեզ զմի կապու-
« տագոյն յակնիթ մատանի շրջապատեալ անդամանդեալ, զոր խնդրեմք
« ընկալնուլ սիրով և վայելել հանդերձ հոգևորական չնորհօք լուսաց և
« տաճարիս Աստուածայնոյ... Ողջլէր և մեք եմք և մնամք ամենայն միա-
« բանութեամբ հոգևորականաց աղօթարար վանն յաջողութեան ճանա-
« պարհի և բարի առաջադրութեան ձերոյ Նփրեմ կաթողիկոս ամենայն
« Հայոց. 1811. յունիսի 5. (Եջմիածին)»:

2) «..... Որպէստես ինչ և լի լինի ձեր յօժարեմ ծա-
« նուցանել, զի ոչ ջերմն է և ոչ ցուրտ՝ ըստ ասացելուն Յօհաննու Ռուբ
« կան ի սահմանս իւրեանց ի Շիրակ գաւառի, և Պարսկիք ի սահմանս

Սէլումեանց եղբայրները յիշմիր, գրած նոյեմբերի 12-ին, 1811 թուի: Ներսէսը զիտէր, որ իւր այս նամակը պարսից մեծամեծների ձեռքով պիտի անցնի և ահա՛ առատութեամբ շողոքորթում է Աբբաս Միրզային և Հիւսէյին խանին նոցա «արդար, բարերար» և այլևայլ ածականներ տալով: Միևնոյն ժամանակը, այն է նոյն 1811 թուի նոյեմբերի 29-ին, Բարձրագոյն խորհրդարանի կողմից նա մի խնդրագիր է ուղարկում ¹⁾ առ կնեազ Ա. Ն. Գալիցինն, ռուսաց հոգևո-

« իւրեանց ի հայրենիս ձեր յԱպարան՝ դէմ յանդիման միմեանց ոչ հեռի
« աւելի քան զերկուց ժամաց ճանապարհ: Յայսմ ամի թէպէտ և ի սահ-
« մանս Սիւնեաց տարածեցաւ ասպատակ պարսից, այլ չեղև օրինաւոր
« պատերազմ ի մէջ զօրաց զնդից: Համարեա թէ ռուսք ի քուն են մա-
« նաւանդ թէ.... զինուորք նոցա օրըստօրէ փախուցեալք՝ զան առ բարե-
« բար իշխանութիւն պարսից, բարերար ասեմ, զի արդարք և
« բարերարք են, որ եթէ իցէր յառաջագոյն այսպէս, լերինք և ձորք
« բաղմամարդ գտանէին արդեօք այժմ ի Հայաստան, և տացէ Տէր զի
« մինչ իսպառ գտանիցին բարերարք, որպէս և ակն ունիմք: Աւաղեմք
« զիսանխս մեր. զի ոչ ունեցան նոքա Ապպաս Միրզայ օրհնութեան ար-
« ժանի Շահապատայ, և ոչ գոյր նոցա Հիւսէյին խան հայրօրէն սպարա-
« պետ: Գուժք երկաքանչիւրոցն ճն անդր են առ սուրբ Աթոռն և առ
« սորին սրբազնակատար քահանայապետութիւն, և յատկացելաբար ևս առ
« տեղապահ Բարսեղ սրբազան արքեպիսկոպոսն և առ ամենահեղ հոգին.
« և չնորձօքն Աստուծոյ ամենայն խնդիր մեր ի մեծաց մինչև ցփոքունս
« մինչև ցայսօր ժամանակի զտեղի ունին առաջի երկաքանչիւրոցն աւելի
« իմն զարմանալի եղանակաւ, մինչև զարմանալի իմն թուիլ և մեղ.....
« Նուաստ եպիսկոպոս Ներսէս: Նոյեմբ. 12. 1811»:

1) «Առ նորին պայծառափայլութիւն կնեազ Ա. Ն. Գալիցին հօր
« հասարակութեան և ամենայն հոգեորականաց: Ի բարեկարգութեան կա-
« ռավարիչ սուրբ ժողովոյն բարձրագոյն խորհրդարանի Ս. Էջմիածնի՝ խո-
« նարհարար խնդիր: Պատկառիմք թէպէտ ձանձրութիւն տալ ձերում պ.
« բայց զի յամենայն ժամանակի որդիք վասն ամենայն հարկաւորաց առ
« հայր իւրեանց աղաղակեն, ընդնմին օրինակի և մեք յաղազս ծանր վըչ-
« տակրութեանց մերոց պարտաւորիմք աղաղակել առ հայրդ հոգեորա-
« կանաց և խնդրեմք ներող լինել հայրաբար և լսել զթածաբար ցաւուրց
« անտի մեծին Պետրոսի սրբոյ կայսեր և լուսաւորչի ամենայն ռուսաց,
« ակնկալութիւն ամենայն Հայոց ազգի մերոյ հաստատեալ է միշտ առ ա-
« մենողորմած Աթոռ տիեզերակալ կայսերութեան ամենայն ռուսաց և
« բաց ի նմանէ ոչ գոյ այլ ևս տեղի ակնկալութեան մեղ: Բայց յաղազս
« տարարախտութեանց մերոց այսպէս տնօրինեաց վասն մեր և վասն Ա.
« թոռոյ Արարատեան Ակնարկութիւնն վերին, զի յառաջ քան զհովանա-

րական զործոյ նախարարը, որոյ մէջ առաջարկվում է միջնորդել կայսեր մօտ՝ նախ իրաւունք տալ ռուսաց սահմանը զաղթած Եւրեանի հայ ժողովուրդին վերադառնալ իւրեանց հայրենիքը, երկրորդ՝ երբ ռուսաց զօրքը մանի Արարատեան դաշտը՝ ֆեաս չտան ԼՂմիւսանի Աթոռին և երրորդ՝ պէտք եղած ժամանակը պաշտպան հանդիսանան կաթողիկոսական պատուոյն: Այս երկդիմի քաղաքական ընթացքը բռնած ժամանակ՝ Ներսէսը ռուսաց տէրութիւնից ստանում է մի պնակէ, որոյ մասին շնորհակալութեան զիր է գրում կիսեալ գալիցիներն Նվիրեմ կաթողիկոսը նոյեմբերի 30, 1811 թուի:

« Լորութիւն նորին Կ. մեծութեան, վաղ ժամանեցին ի վերայ մեր և Ս. Աթոռոյն անպատմելի կերպիւ ահագին չարիք, որ այս ահա իբրեւ 10
« ամ ոչ կարեն ոչ հեղուղ զարտասուս աչք ամենայն բարեբարոյ հայեցո-
« ղաց ի սաստիկ աւերութիւն Քրիստոնահիմն տաճարի Ս. ԼՂմիւսանի:

« Մի առ մի կերպիւ այն է՝ զի ընթեռնուղ ունի ձեր պայծա. ի գրի ամե-
« նապատիւ... Տեառն Նիքիմայ սրբազնակատար կաթողիկոսի: Կակ մեք ոչ
« ևս երկարեալ... զայս միայն յայտնեմք... զի մեք ի սրտի մերում ամենահա-
« րազատ խորհրդով միշտ այնպէս համարեմք... թէ Աթոռ Ս. ԼՂմիւսանի Նո-
« րին Կ. Մեծութեան է անդանաղան ի սեփական ժառանգութեանց իւրոյ Կ.
« Բարձրութեան, և ակնկալութիւն մեր այնպէս հաստատուն է ի մեզ թէ
« Նորին Կ Մեծութեան ևս զԱթոռ Ս. ԼՂմիւսանի չունիցի զանազանել
« յայլ աւագապատիւ եկեղեցւոյ ռուսաց ի մէջ հասարակախամ մեծ ո-
« ղորմութեան իւրոյ: Վասնորոյ համաձայն խնդրոյ ամենապատիւ ծայրա-
« գոյն պատրիարքի մերում, մատուցանեմք և մեք ձերում պայծա. զայս
« զիր խնդրոյ, զի վասն վերանորոգութեան և վասն պայծառութեան և
« մշտնջենաւոր հաստատութեան Քրիստոնահիմն տաճարի Ս. ԼՂմիւսանի մի
« առտես արասցես լինել միջնորդ ուր հարկն է, և ստանալ զհրաման ար-
« ձակման սեփական ժողովրդեան պատրիարքական Աթոռոյ ԼՂմիւսանի
« եղևրոց ի Թիֆլիզ և յայն կողմանս՝ յաղաղս վերադառնալոյ նոցին յիւ-
« րեանց հայրենիս ի պաշտօնատարութիւն հարկաւորութեանցն չինու-
« թեան և պայծառութեան տաճարին Ատոռոյ, Նոյնպէս ևս խնդրեմք
« միջնորդ լինել և արժանացունել զմեզ այնպիսի ամենաողորմած պար-
« զեաղրի, զի Աթոռն Արարատեան ունիցի զայն միշտ ի պատրաստի և
« յամենայն հանդիպմանս հզօր զօրաց Ն. Կ. Մ. աստ ի դաշտն Արա-
« րատեան, տեսանելով զայն զօրապետաց և զօրաց... պաշտպանեցին
« պատիւ պատրիարքական Աթոռոյ ԼՂմիւսանի և ոչ լինիցին ձեռնամուխ
« հոգևորականաց և մարմնավորականաց Հայոց, որք յուսով քրիստոնէու-
« թեան յուսացեալ ի... տաճար Ս. ԼՂմիւսանի, համահաւաքեալ գտանիցին
« աստ...: (Ստորագրած են Սինօղի անդամները, ի թիւս սրոց և Ներսէս):

կարծում ենք, որ այս պարզևի համար միջնորդած լինի կաթողիկոսը, որի շնորհիւ Ռէթէոս եպիսկոպոսը ևս պարզեաւորուել էր Ռուսաստանում: Սակայն պնակէ խաչերը չէին կարող տաքացնիլ այն սառնութիւնը, որ ախրելէր արդէն Նփրեմ կաթողիկոսի և Ներսէսի յարաբերութեանց մէջ:

Նփրեմը, որքան իւր գործերը և բոլոր ախնաստես անձինք վկայում են,՝ բարի և թոյլ բնաւորութեան տէր անձն էր, բայց և այնպէս այդ մի տարուայ միջոցում անտանելի եղաւ նորա համար Ներսէսի աջակցութիւնը: Իրաւ է, որ Նփրեմը ինքը շոտյէր, մեծամեծ ծախսեր ու դորա համար նշանաւոր պարտքեր անելու պատրաստութիւն ունէր — Ներսէսը, զիտնալով որ այդ պարտքերը պիտի յետոյ Աթոռի վրայ ծանրանան, շոտյութեան առաջը առնում էր և չէր թոյլ տալիս պարտքեր անելու, բայց եպիսկոպոսի այդ հոգաբարձութիւնը այն տեղը հասաւ, որ ծերունի Նփրեմը իրաւունք չունէր առանց Ներսէսի՝ մէկին մի քանի թուման պարզև տալու: Ամէն բանի մէջ կաթողիկոսը պիտի հրաման առնէր այդ իւր երկտասարդ խորհրդատուից: Ներսէսը ամէն քայլի մէջ զգացնել էր տալիս Նփրեմին, որ Աթոռը և եկեղեցին կառավարողը ոչ թէ նա է, այլ ինքը: Խեղճ ծերունին չզիտէր, թէ ինչպէս ազատուի Ներսէսից: Բայց այս բանի վրայ մտածողը միայն Նփրեմը չէր: Ներսէսի բռնութիւնը նա մանաւանդ զգալի էր իւր ընկերակից եպիսկոպոսներին, այն սինոդական անդամներին համար, որոնք նմանապէս առնուով միայն կային, այլ իսկապէս ամէն բանի մէջ հլու կերպիւ պիտի հպատակէին նորա կամբին: Բացի երկու երեք եպիսկոպոսներից, ամէնքը ասեւլութիւն էին զգում զէպի նորան, թէ և ոչ ոք չէր համարձակուիլ արտայայտել այդ: Բնականապէս ծառայք և ստորին պաշտօնեայք նայում էին միայն Ներսէսին և արհամարհում այլոց հրամանները: Մէկ օր Նփրեմ կաթողիկոսը պարզապէս ասաց Ներսէսին. «Իմ իշխանութիւնը իմ սենեակից դուրս չէ անցանում, և իմ հոգեւորական և մարմնաւոր պաշտօնեայների վրայ իմ հրամանը չէ անցնում»: Մի անգամ ևս, երբ մի անբաւականութիւն պատահեցաւ, Նփրեմը ասաց. «Ներսէս վարդապետ, միթէ՞ ես ասելու բան չունիմ, չէ՞, շատ բան ունիմ ասելու, միայն հիմայ ժամանակը չէ»: Երբ մէկ անգամ էլ Ներսէսը զգացնել տուեց կաթողիկոսին, թէ կառավարողը ինքն է և ոչ թէ նա, Նփրեմը հարցրեց. «Ներսէս» «ապա դու որ մօտս չէիր շնորհաստանում և Ռուսաստանում եղած «ժամանակս, ես ում ձեռքով էի կառավարում վիճակը»:

Թէ՛կե կաթողիկոսի բողոքը այս համեստ ձևերից յառաջ չգնաց ըստ երևոյթին, բայց զազանի մի որոգայթ լարուեցաւ Ներսէսի դէմ, որին, ընդհանուր համոզմունքով, նա անշուշտ զոհ պիտի գնար: Ինչպէս արդէն նկատեցինք, պարսից տէրութիւնը զիտէր Ներսէսի ատելութիւնը դէպի ինքն, և Աբբաս Միրզան միշտ կասկածում էր նորա հաւատարմութեանը, թէ՛կե միևնոյն ժամանակ յարգում էր նորա ընդունակութիւնը: Արդէն քանի անգամ համոզել էին պարսից թագաժառանգին, թէ ռուսներին բերողը և պատե՛րազմ բացողը Ներսէսն է. այժմ զըստարտութեանց համար մի նոր նիւթ աւելացաւ՝ այդ ռուսաց կայսրից նորա պնակէ խաչ ստանալն էր: Թշնամիքը կաշծում էին, որ եթէ Ներսէսը այս անգամ պարսից ձեռքն ընկնի, նորան այլ ևս փրկութիւն չկայ: Այդ միջոցում մի բարեպատեհ առիթ պատահեցաւ: Աթոռային կալուածքների վերաբերութեամբ հարկաւոր էր Շահպատայից քանի մի հրովարտակներ առնել և այս բանի համար անշուշտ մի եպիսկոպոսի գեսպանութեան կարևորութիւն կար մինչև Թավրիզ, ուր այդ ժամանակ գտնվում էր Աբբաս Միրզան: Կաթողիկոսից սկսած՝ ամէնքը համոզուած էին, որ եթէ այդ գեսպանութեամբ զնայ Ներսէսը, այն ժամանակ Աբբաս Միրզան կամ՝ այլ ևս չի դուրս թողնիլ դորան Թավրիզից կամ կ'ուղարկէ իսպահան, և՛ ուրեմն Եջմիածնայ միաբանութիւնը ազատ կը մնայ նորա բռնութիւնից: Այս դիտաւորութեամբ ահա՛ Նիւրմի կաթողիկոսը յիշեալ գեսպանութիւնը յանձնեց Ներսէսին: Միմիայն անկեղծ սիրող Բարսեղ արքեպիսկոպոսը դէմ էր այդ վտանգալի պատգամաւորութեան, բայց Ներսէսը յանձնառու եղաւ երթալու, կրկնելով այն Սաղմոսը թէ՛ «Աստուծոյ վրայ յոյս դնողը չի ամաչիլ»:

Ե.

ՆԵՐՍԷՍԻ ԶԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆԸ

1812 թուի փետրուարի 26-ին Ներսէս եպիսկոպոսը ծանապարհ ընկաւ դէպի Թավրիզ, ուր և հասաւ մարտի 6-ին: Հակառակ Եջմիածնեցոյ սպասածին, Աբբաս Միրզան և պարսից մեծաւ մեծները հանդիսաւոր ընդունելութիւն արին նորան և, շատ սէր ցոյց տալով, բոլոր առաջարկութիւնները կամ խնդիրները կատա-

րեցին: Ասում են, որ Ներսէսի ներկայութիւնը թափրիզում շատ շարժել է այնտեղի մահմետական բարձրագոյն հոգեւորականութեան հետաքրքրութիւնը և մի անգամ եպիսկոպոսը արքայորդւոյ ձեռքով պաշտօնապէս հրաւեր է ստացել որոշեալ ժամին այցելելու պարսից Շէյխ-ուլ-Իսլամ Միրզայ Ահմէդին, որ մահմետականաց մէջ մեծ համբաւ ունէր իւր ուսումնականութեամբ: Նշանակեալ ժամանակը Ներսէսը, իւր տանուէր հայազգի Աղայք բէկի ուղեկցութեամբ, գալիս է Շէյխ-ուլ-Իսլամի տուն, որի դրանը արդէն սպասող երկու սպասաւորները առաջնորդում են նորան մի մեծ դահլիճ, ուր տանտէրը, հարկւրաւոր մօլլաների հետ բազմած, անհամբեր սպասում է եղել ճշարդէս խալիֆային: Շէյխ-ուլ-Իսլամը պատուով ընդունում է եպիսկոպոսին ու հրաւիրում, նստացնում իւր մօտ, լուսամտի առաջը այնպէս, որ նա ոչ բարձր նստած լինի մուսուլման նշանաւոր հոգեւորականներից, ոչ ցածր:

Քանի մի քաղաքաւարական սովորական հարցուփորձից յետոյ, Շէյխ-ուլ-Իսլամը հրամայում է պատուասիրել խալիֆային ծխամուրձ (չուբուխ) և կամ խորխորակ (կալեան) տալով, բայց Ներսէսը չի ընդունիլ, ասելով թէ «հայոց հոգեւորականներին իրաւունք (?) չկայ ծխելու: Երանի թէ մեր մէջն էլ մօնէր այդ օրէնքը (?)» և չի ձայնեցնում այնտեղից այնտեղից քանի մի մօլլաներ: Այնուհետև սուրջ և թէյ կը մատուցանեն հիւրերին: Ներսէսը գիտէր, որ թէև քաղաքաւարութիւնից ստիպուած այդ կրօնամոլ պարսիկները իւրեան պատվում են թէյ և սուրջ տալով, բայց ստիպուած կը լինին յետոյ կամ խորտակել այդ գաւաթները և դուրս ձգել, կամ տանել լուանալ մի գնացկան ջրի մէջ, որ մոքրուի: Այս պատճառաւ աւելի լաւ է համարում հրաժարուիլ, ասելով թէ «ճո՛ւ» է այսօր: Այս իրողութիւնն էլ, իբրև սրբութեան նշան, աւելի յարգելի է շինում: Ներսէսին մօլլաների աչքում: Կամաց կամաց Շէյխ-ուլ-Իսլամը անցնում է այն առարկային, որի համար կանչել էր այդքան կրօնաւորներին: Գուրանից և այլևայլ իւրեանց դրբերից ու աւանգութիւններից մուսուլմանութեան վերաբերեալ վկայութիւններ յառաջ բերելուց յետոյ, տանուէրը դարձաւ Ներսէսին՝ «խալիֆայ, ասաց նա, լսել եմ թէ դու քոյ ազգի մէջը երևելի գիւտուն և հասկացող անձն ես և քոյ բոլոր ազգը քեզ ունկնդիր է և լինում ու հետևում: Քեզ այսօր այստեղ հրաւիրելու և ներշնչելու թիւն տալու սրտածառն այն է, որ ահա այս հանդիսականների

« առաջ կ'ուզեմ որ ես ու դու վիճենք ու քննենք՝ եթէ ձեր հա-
«ւասն է ճշմարիտ՝ մենք հայանանք, եթէ մերն է՝ ճշմարիտ՝ դուք
«հայքդ մոռսուլմանութիւն ընդունէք»:

Ներսէսը քմծիծաղ ժպտաց, բայց չպատասխանեց:

« Այս մի երևելի ծառայութիւն կը լինի իմ և քոյ կողմիցը
մեր և ձեր ազգի համար», շարունակեց շփոթուած տանուաւրը:

Ներսէսը դարձաւ լուռ էր:

« Խօսիր, խալիֆայ» ասաց Շէյխ - իւլ - Իսլամը քիչ մի ստիպո-
ղական ձեով:

— Աղայ Շէյխ - իւլ - Իսլամ, պատասխանեց վերջապէս Ներսէսը,
նախ քան մեր այս առարկայի վրայ խօսիլը, ես այսօր կ'երթամ կը
կանգնեմ հայոց եկեղեցւոյ պարսպուժ ու ձայն կը տամ՝ հայեր, ես
քննեցի, տեսայ որ մոռսուլմանութիւնը ուղիղ հաւատ է, եկէք զնանք
մոռսուլմանանք. դու նոյնպէս դնա Պազըէթ — սհաբի (Թավրի-
զու) հրապարակը, կանգնիր ու ձայն տուր, թէ մոռսուլմաններ՝ ես
հայերի հաւատը քննեցի ու տեսայ, որ նոցա հաւատը ուղիղ է,
եկէք զնանք հայանանք: Այնուհետեւ զանք ու նստենք և այս եր-
կու հաւատը քննենք, որը ճշմարիտ գտնենք, երկուսս էլ այն ըն-
դունենք...:

Սողանների մէջ մի շնչին ընկաւ և Շէյխ - իւլ - Իսլամը շաա-
պով ընդհատեց Ներսէսի խօսքը, թէ « Խնչ ես ասում, խալիֆայ,
մոռսուլմանները ինձ իսկոյն կը քարկոծեն»:

— Եթէ այդպէս է, պատասխանեց Ներսէսը, ապա ի դուր է
մեր այժմեան քննութիւնը հաւատի մասին, որովհետեւ մեզանից
ով որ յաղթուի, նորա ազգը չպէտք է նորան ունկնդիր լինի և ու-
րիշ հաւատ ընդունէ:

Սորանով վերջացաւ վէճը ու Ներսէսը յաղթութեան պսակը
առած վերադարձաւ Աղալոյ բէկի տուն: Ներսէսի հանձարը ամէնքի
խօսակցութեան առարկայ էր այն օրերը Թավրիզում: Աբբաս Միր-
զայն, որ իւր ժամանակակից պարսիկների մէջ ամենախեղացին էր
ու երբէք մոլեկրօնութեամբ չէր համակուած, քանի մի օրից յե-
տոյ կանչեց Աղալոյ բէկին ու ասաց՝ « ես շատ ուրախացայ, որ ձեր
« խալիֆան այնպիսի սուր, ազդու և համառօտ պատասխանով յի-
« մարացել է Շէյխ - իւլ - Իսլամին. չգիտես թէ նա ինչքան ստիպեց
« ինձ, որ Ներսէսին իւր մօտ ուղարկեմ. նա կարծում էր, թէ Ներ-
« սէսը իւր տեսած վարդապետներիցն է: Նթէ չերկնէի մօլլաների

« արտունջից, այս մասին հրապարակաւ մի խալաթ կը որարգէի ձեր
« խալիֆային... »:

Թէ որքան ժամանակ մնաց Ներսէսը թափուլում, յայտնի չէ
մեզ: Գիտենք միայն, որ 1812 թուի օգոստոսին արդէն վերադար-
ձած էր Եջմիածին, ուր տեղից նոյն ամսի 7-ին մի զիր է գրում
խորհրդարանի կողմից Բայազէթցի աղայ Յակոբ Արծրունուն, որի
մէջ « ձեր բանն, զոր խօսեցեալ էիք ընդ Ներսէս արքեպիսկոպոսին՝
յայտնեաց մեզ » ասելուց յետոյ, նկարագրում է Եջմիածնի դրա-
մական միջոցների վատ դրութիւնը և այլն: Այդ նամակը իւր
հրկարութեան պատճառաւ յառաջ չբերինք:

Զ.

ՆԵՐՍԷՍԸ ԴԱՐՁԵԱԼ ԷԶՄԻԱԾՆՈՒՄ

Թէև հակառակ Նփրեմ կաթողիկոսի և միաբանութեան են-
թադրութեան Ներսէսը անսպասելի յաջողութեամբ վերջացրել էր
իւր պատգամաւորութիւնը առ Աբբաս Միրզայն և վերադարձել Եջ-
միածին, բայց այդ յաջողութիւնը միմիայն գրգռեց վանականաց
զայրոյթը: Երբ այնուհետև նոյն 1812 թուի սեպտեմբերի 7-ին
վախճանեց Ներսէսի միակ պաշտպան ու անկեղծ սիրող տեղապահ
Բարսեղ արքեպիսկոպոսը, նորա թշնամիքը մի նոր ոյժ ստացան:
Մեզ մօտ կայ մի պատառոտած ու քանի մի տեղ պահած կէս
թերթ, Ներսէսի իսկական ձեռքով գրած: Այդ այն հրաժարականն
է, որ այդ միջոցում տուեց Ներսէսը, չուզենալով այլ ևս խորհրդ-
արանի անդամ մնալ, որովհետև նա պարզ տեսնում էր ընդհա-
նուր անբաւականութիւնը իւր դէմ ¹⁾: Սակայն, ինչպէս երևում է,

1) Հ. Մսեր Մսերեանը իւր « Պատմութիւն կաթողիկոսաց Եջմիածնի »
աշխատութեան մէջ նմանապէս յառաջ է բերում այդ հրաժարական խընդ-
րադիրը « յանուն կաթողիկոսին և ժողովոյն ի 10 դեկտեմբերի 1812 ամիս:
Սկզբում, որ մեզ մօտ չկայ, հ. Մսերեանի ասելով՝ « յետ յուշ առնելոյ զա-
« ռաջին ծառայութիւնսն իւր յաւուրս Դանիէլ կաթողիկոսի, և յաւուրս տե-
« ղապահ Բարսեղ արքեպիսկոպոսին և յաւուրս նորին Նփրեմայ, ասէ թէ՛ ջանք
« և աշխատութիւնք իմ ցայն վայր էր ի պատիւ Եջմիածնի, և լաւ համարե-
« ցաք, ասէ, յայն աշխատութիւնն առ ժամանակ մի ևս տոկալ, և կարծէաք
« զայն պատուաւոր իմն և հաճոյական ղեգերումն... իսկ զի չին եղեալ

Հրաժարականը չընդունուեցաւ, զուցէ այն պատճառաւ, որ Եփրեմը լաւապէս հասկանում էր թէ որքան թշուառ պիտի լինի իւր կա-

« այնպիսի... չեն ինչ զարմանք, զի ըստ հրաշաքան վճռատութեան սրբոյն
« մարդ եմ ես վկայեալ մտօք խակութեան թերի խորհրդոց. և հաւատա-
« րիմ է առ իս բանն Տէրունի՝ զի աչք իմ թէպէտ և զշուղտ ական այլոց
« քննեսցեն նրբապէս, այլ զգերանն զոր յինքեանս՝ բնաւին նկատել ոչ
« զօրենւ. Այլ ձեզ ընդէր են ի զուր, սրբազնակատար Տէր, այնքան առանձ-
« նական կուտակութիւնք կենամալ կրից և յաճախութիւնք տրտնջանաց.
« փոխանակ զի չեմ ես բռնակալ ոք, չեմ ես դիմամարտ ոք ձերում կաթո-
« ղիկոսութեան. այլ որդի եմ ձեր և ծառայ ըստ որոյ ամենայն իրաւամբ
« կարող էիք բարձու իշխանութեամբ հրամայել մեզ ի բաց կալ ի դրանց
« ձերոց, և այնպէս ընդարձակել արժանապէս զիշխանութիւն ձեր և այլն.
« Նոյնպէս և զհրապատիւ եղբարքն իմ առանց տրտնջելոյ վասն փնտա-
« րեր խորհրդոց, բանից և գործոց մերոց... կարող էին միաբան ի միասին
« համաձայն երդման իրեանց արժանաւոր դատաստանաւ դատապարտել
« զդատապարտելի գործսն իմ, և իշխանաբար մերժել զմեզ ի դրաջանու-
« թեանց անտի մերոց և խափանել զփնտն բարեկարգ կառավարութեան
« իրեանց, այնչառէ... Տես Պատմ կաթող. Մ. Մերեանի, եր. 79—80)

Այս տեղից սկսած տառ առ տառ յառաջ ենք բերում մեր ձեռքին եղած Ներսէսի խօսականից, որ հ. Մսերի օլիակից փոքր ինչ տարբեր է.
« Այլ այժմ ահա եւ իմովս յօժարութեամբ հրաժեշտ տուեալ այնմիկ պաշ-
« տօնատարութեան իմոյ, յորում զեղբերեալն էի ցայս վայր զամս հինգ, յի-
« չեցուցանեմ ձերում Բրիստոստաիոյ քահանայապետութեան և որոց ընդ
« ձեօք արդարացոյց մեծասլատիւ աւղամոց սուրբ Ժողովոյն զբանն Տէ-
« րունի՝ վայ որ, առէ, զչարն բարի և զբարին չար, և այնպէս ապա ա-
« մենախոնարհ երկրպագութեամբ խնդրեմ և մանաւանդ թէ ժամ և
« թախանձեմ՝ զայս իմ խնդիր ընթեռնուլ զթութեամբ և առաւելացուցա-
« նելով առ իս զձեր մարդասիրական ողորմութիւնն, յայսմհետէ այլ ես
« ոչ սպասել առուրն իւրում, այլ բացայայտել զամենայն բան զոր ու-
« նից իք զին էն մթերեալ վասն առուրն իւրում, և ար-
« ձանայուցանել զայնս ի զիր՝ առանց ողորմութեան, պարզ արդարութեամբ
« ըստ որոց և ես համաձայն օրինաց պատրաստ եմ տուիլ ի մարմնի ի-
« մում զարժանաւորն պարտաւելի և փաստակար խորհրդոց, բանից և դոր-
« ծոց իմոց, որով համանդամայն յառաջսդայի և աղատութիւն հոգւոյ ի-
« մոյ ի պարտաւորութեանց անտի, և օգուտ հառարակաց յապայս, ըստ
« բանի Առաքելոյն՝ որք մեղանչենն, առաջի ամենեցուն յանդիմանեմ, զի
« և այլքն երկիցեն. Այլ և այսու ամենայնիւ համբուրելով զոռոս ձերում
« սրբութեան, մաղթեմ ողորմութիւն առնել և շնորհել ինձ զխուղ մի ի
« կարգս հասարակութեան միաբան եղբարց իմոց, ուր և ես զոյգ ընդ նո-
« սին վայելեցից զմնացորդս կենաց իմոց, որ ախորժելի է հոգւոյ իմոյ
« անդստին ի սկզբանէ յաւէտ զերազանցութեամբս:

Թողիկոսութիւնը առանց Ներսէսի օգնութեան: Երևի թէ Եփրեմի ու Ներսէսի մէջ եղած բանակցութիւնները այդ հրաժարականի պատճառաւ վերջացան բոլորովին հաշտութեամբ, որովհետեւ քանի մի օրից յետոյ (պէկտ. 20) վերջինս դարձեալ իւր առաջուայ դերն է խաղում և մի յանդիմանական գիր¹⁾ գրում ոմն Սարգիս արք-

1) «Առ Սարգիս արքեպիսկոպոսն ինքնընտիր կաթողիկոսն Աղուանից
« աթոռոյն, որ հրաժարեցուցեալ զամս բազումս ցանկայր դարձեալ ունիլ
« զայն կոչումն ոյր վասն և զրեալ առ մեզ՝ բնկալաւ զայս պատաս-
« խանիւ... «Գիտեմք առ հասարակ՝ զի թէ մարդ և թէ անասուն՝ եթէ
« ունիցի ի վերայ մի մարմնոյ զրազում գլուխս, անկերպարան իմն լինի
« և սոսկալի հրէշ: Իսկ ապա զինչ իրաւունք իցեն հոգեւորականաց հայոց,
« որ թողեալ զգեղեցիկ... պաշտելոյ զամենայն սրբութեամբ և արդարու-
« թեամբ և խնամակալ լինելոյ ժողովրդեան Աստուծոյ, առ ի պաշտպա-
« նել զնոսա ի գեղեցիկ դրութեան և ի վայելուչ բարեկարգութեան, անձ-
« նասէր եղեալ յօժարակամ լինին առնել հրէշ բաղմագլխի զազգս հայոց,
« զի ինքեանք անուանեսցին միայն՝ զլուխ: Անուանեսցին ասեմ, քանզի
« զսրծ, կամ զարդ, կամ պատուականութիւնք՝ որ պատկանեալ են զխոց,
« զիտես և զու, զի չունին (?) կաթողիկոսք: Քանզի գործք զխոյն են՝
« չտեմարանապետ լինիլ խելապատակին և բաժանարար լինել կարողու-
« թեանց հոգւոյն, այն է՝ լուսաւոր առնել զաչս, լսողութիւն պարզեել
« ականջաց, տարածանել զուշ իւր ի վերա արժանաւոր կառավարութեան
« ամենայն անդամոց, և այնպէս բազմիլ ինքն, պատուով ի վերայ անդա-
« մոց իւրոց ի ծայրս լրման ամենայն յօդուածոց ի կատարած բարձրու-
« թեան ամենայն մասանց մարմնոյ, և ունիլ առ իւրեւ այսինքն չուրջ զին-
« քեամբ զարդս գեղեցկափառս և բարձրադիտակս, որք փառաւոր արաս-
« ցեն զինքն՝ աչալուրջ հայեցիւք, աստուածահաճոյ լսելութեամբ, բարե-
« բար վերադիտողութեամբ և պաշտպանութեամբ ամենայն անդամոցն
« ստորագրելոց: Ապաքէն լաւ ի միտ ան, որբազան հայր, յորժամ
« գլուխն չէ ի ծայրն լրման ամենայն անդամոցն, զինչ
« պատուականութիւն կարէ ունիլ. յորժամ չէ բարձրացեալ ի
« կատարած բարձրութեան ամենայն մասանց մարմնոյ, այլ ի վերայ բազ-
« կին միոյ, կամ ի վերայ ոտիցն և կամ ի վերայ այլ միոյ երեք անդա-
« մոց մարմնոյն, զինչ պատուականութիւն կարէ ունիլ. նոյնպէս ևս եթէ
« չիցէ չտեմարանապետ խելոց և բաժանարար կարողութեանց հոգւոյն որ-
« պէս զբեցումն (?), զինչ գործ այլ ունեւոյ իցէ զլուխն: Եւ եթէ չիցէ փա-
« ռաւորեալ զարդուք մեծագործ զգայութեանց, զինչ այլ համարել ունիցի
« ինքեան զարդ և փառք: Յայտ է զի ոչինչ, Ընդ այսմ ուրեմն և կաթո-
« ղիկոսն, որ է զլուխ խորհրդական անդամոց իւրոց, եթէ չիցէ յատկացեալ
« յատկութեամբ զխոյն յատկացեալ անձին, զինչ վայելութիւն կայցէ ի

եպիսկոպոսի, որ իւրեան Աղուանից կաթողիկոս էր հրատարակում և անկախութիւն ցանկանում: Հասկանալի է թէ որ աստիճանի վտանգաւոր էր Եջմիածնայ համար յիշեալ եպիսկոպոսի աստատմութիւնը, եթէ միայն յաջողէր: Եւ Ներսէսը, ազգասիրաբար զինուրունով այդ հակաթուութեան դէմ, կարողացաւ յախտեան ոչընչացնել Աղուանից անուանեալ կաթողիկոսութիւնը ռուսաց տէրութեան ձեռքով ¹⁾: Եջմիածնայ հայրապետը պիտի որ երախտապարտ զանուէր յիշեալ եպիսկոպոսի այդպիսի ծառայութեան համար, — բայց այս բոլոր ազգասիրական ջանքերը չէին կարող Ներսէսին սիրելի կացուցանել միայն միաբանութեան աչքում: Ամէնքը Ներսէսից վստում էին, բայց սիրող և այնպէս սրտանց, անկեղծ — ինչպէս Բարսեղ տեղապահ էր նորան սիրում, ոչոք չկար: Այս ևս ասելու է, որ թէ թող, հիւանդոտ Նիրեմի շրջապատողները, և թէ աս հասարակ այդ ժամանակուայ Եջմիածնայ միաբանները Ներսէսի համեմատութեամբ շատ աննշան մարդիկ էին: Այնպէս, որ բեմի վրայ դարձեալ մնում էր միայնակ հանճարաւոր անձը — Աշտարակցի Ներսէսը, որ տիրում, իշխում և հրամայում էր այդ միջոցում ամբողջ հայ հոգեւորականութեանը իբրեւ միայնակ պետ Հայաստանայց եկեղեցւոյ: Վերին աստիճանի հետաքրքիր է մի օտարազգիի, այն է Հէնրի Մարտին անդղիացի կրօնաւորի վկայութիւնը այս մասին: Այս անձը եղել է Եջմիածնում 1812 թուի սեպտեմբերի 12 ին և անձամբ ծանօթանալով Ներսէս և Սերովլէ նշանաւոր վարդապետների հետ, առաջինի վերաբերութեամբ ասում է՝ «այս մենաստանը (Եջմիածինը) կամ լաւ ևս ասել ընդհանուր հայոց ազգը է ընդ իշխանութեամբ Ներսէսի, որ այսօր տեղի արքեպիսկոպոսներից մէկն է. ինքը, Նիրեմը, ստաբիլարի մի միայն անունն է կրում և տարուայ մեծ մասը անկողնի մէջ պառկած՝ հիւանդ է: Մօտ երեք տարի առաջ այս Ներսէսին յաջողեցաւ հաստատել 8 եպիսկոպոսներից մի Սիւնհոդոս եկեղեցական դործերը կառավարելու համար, բայց խիստ քիչ ինքը դարձաւ ամեն իշխան, միմիայն մինը (?) Սիւնդի անդամներից երբեմն համարձա-

« մէջ նորին կամ ըստ հոգւոյ կամ ըստ մարմնոյ, — յայտ է գի ոչինչ: Ապա-
« քէն և այլն..... Խոնարհ ծառայ նուստ եպիսկոպոս Ներսէս Աշտարա-
« կեցի: 1812 դեկտեմբեր 20 ի սուրբ Եջմիածին:»

1) См. Азты Кавказ. Археогр. пом. т. V. стр. 437.

« Կուէշաւ անջատուիլ Ներսէսից: Մինչդեռ բոլոր միաբանքը ընդ-
 « Հանուր սեղանատան են ճաշում, Ներսէսը՝ Սերովբէն և այլ եր-
 « կու կամ երեք եպիսկոպոսներ ունին իւրեանց յատկացեալ սե-
 « ղանը և հաղիւ կը պատահի որ սեղանատանը ճաշեն: Անգղիացի
 ճանապարհորդի վեհաբանը մտած ժամանակ՝ Ներսէսը, Սերովբէն և
 մի այլ եպիսկոպոս միասին ճաշում են եղեւ. նոցա ճաշն էր, ասում է
 նա, « Բիւրաւ, խորովածք, գինի, օղի և այլն: Հիացած պատմելով
 իւրեանց յոյս տուած հիւրասիրութիւնը, անգղիացին աւելացնում է
 թէ Ներսէսը և Սերովբէն զարմանալի հոգատարութիւն են յոյս տուել
 օտարական հիւրին և այլն: Բայց մեզ համար աւելի հետաքրքրի-
 է այն վէճը, որ տեղի է ունեցել Ներսէսի և Սերովբէի մէջ դարա-
 տուն կառուցանելու մասին: Սերովբէն Հայաստանեայց եկեղեցւոյ
 գիրկը մտնելով՝ իւր բոլոր կեանքը կամենում էր նուիրել ազգիս
 լուսաւորութեանը. Ներսէսը, թէև առաջինի չափ գիտնական, չէր
 բայց իւր բնական հանճարով միշտ ճանաչած էր ուսման յարգը և
 նմանապէս հայ մանկանց կրթութեան զաղափարի ետևից էր: Սյո-
 երիւս նշանաւոր անձինքը բոլորովին համաձայն էին միմեանց հետ,
 որ մի լաւ դպրատուն հաստատելու պէտք կայ, բայց որոնք — այս-
 տեղ Ներսէսի և Սերովբէի կարծիքները տարբեր էին: Յիշեալ անգ-
 ղացի ճանապարհորդի ասելով (տես Պատ. կաթ. հ. Գ. Մ. Մսերեան
 եր. 178 — 181) Ներսէսը հաստատում էր թէ որովհետև Եջմիածինը
 է լուսաւորչի տեւրեան տեղը և նորա Աթոռը, վասն որոյ այստեղ է
 հարկաւոր կառուցանել գպրատունը: Սերովբէն պատասխանում էր,
 թէ որովհետև Եջմիածինը երեք տէրութեանց՝ ռուսաց, պարսից և
 օսմանեցոյ սահմանի վրայ է, վասն որոյ միշտ ենթակայ է վտանգի և
 այդ պատճառաւ աւելի լաւ էր համարում բանալ դպրատունը
 Թիֆլիսում: Սերովբէն խոստովանում է անգղիացուն թէ Եջմիածնայ-
 մէջ դպրատուն բանալու անյարմարութեանց մէկն էլ այն է, որ
 վանքական սովորութեամբ դեռ մէջ զիշերին և Վիկտորիայի ծա-
 ղիլը ամէնքը այստեղ պիտի գնան եկեղեցի աղօթք անելու և յե-
 տոյ ստիպուած լինին արեգակի մայր մտնելու հետ քնել....:

Է.

ՆԵՐՍԷՍԻ ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹԻՒՆ ՊՕԼՍՅՅԻ

Դիուևս Դաւթի և Դանիէլի կռիւների ժամանակ Եջմիած-
 նից նուիրակ էր ուղարկուած Տաճկաստան օմն Սրբահամ եպիսկո-

պոս ֆեօդան: Սա ութ տարի մանգալով ճաճկաստանի հայաբնակ
գաւառները նշանաւոր գումար էր հաւաքել յանուն Եջմիածնի ու
հասնելով Պօլիս վասնում էր այդ փողերը իւրեան կուսակիցներ որ-
ստով այնտեղի պատրիարքական պաշտօնը ստանալու համար: Յան-
կարծ լուր է հասնում Ներսէսին, թէ Աբրահամ եպիսկոպոսը 1813
թուի մայիսի 5-ին կաշառքների միջոցաւ Պօլսոյ պատրիարք է դար-
ձել: Հարկաւոր էր նուիրակութեան հաշիւը և փողերը առնել Աբ-
րահամի ձեռքից — բայց թէ ի՞նչպէս, քանի որ նա պատրիարք է ու
նշանաւոր կուսակցութեան տէր է: Ներսէսը զիմելէ տալիս կաթո-
ղիկոսին ուսաց տէրութեանը և զանազան յանձնարարական նա-
մակներով ուղարկում է Պօլիս Աբրահամից հաշիւ առնելու իւր բա-
րեկամ Կարպեցի Յովհաննէս արքեպիսկոպոսին, որ Եջմիածնում սի-
նոդի անդամ էր և աւագ լուսարար: Յովհաննէսը հասնում է Պօլիս
և ուղղակի գնում իջնում ուսաց դեսպանատան առաջի թարգ-
ման պարոն Բիզանիի տանը ու այնտեղից խորխալով պահանջում
է պատրիարքից Եջմիածնապատկան գումարները և հաշիւը:
Ռուսայ միջամտութիւնից վախեցած՝ Աբրահամ պատրիարքը ժո-
ղովում է իւր մօտ այն անձանց, որոց բաժանել էր այդ փողերը ու
նկարագրելով սպասելիք վտանգը, յետ է պահանջում բոլոր դրամը
և յանձնում Յովհաննէս եպիսկոպոսին:

Բայց աւագ լուսարար Յովհաննէս եպիսկոպոսի պաշտօնը միայն
այդ չէր, նորա դեսպանութիւնը աւելի մեծ խորհուրդ ունէր...:
Բանն այն է, որ Ներսէսի ստեղծած Բարձրագոյն խորհրդարանը կամ
Սինոդը ոչ միայն չէր ճանաչվում ճաճկաստանի հայերից, այլ և
դա նոցա մօտ վատ համբաւ էր ստացել՝ իբրեւ կաթողիկոսական ի-
րաւունքները կաշկանդող և խլող, իբրեւ ազգամեա մի ժողով և
այլն և այլն: Ճաճկաստանցիք զիտէին նաև, որ իսկապէս Սինոդն էլ
միայն անունով է խորհրդարան, այլ թէ ամէն բան գործվում է
և կատարվում մի Ներսէս անունով բռնակալ վարդապետի մա-
հաճութեամբ: Սակայն Ներսէսը ցանկանում էր, որ ճաճկաստանցիք
ճանաչեն այդ Սինոդը, հպատակուին դորան և այն նշանակութիւնը
տան, ինչ նշանակութիւն որ ինքն էր տալիս: Այս խորհրդով յի-
շիալ Յովհաննէս եպիսկոպոսին յանձնուեցաւ առաջարկել Պօլսոյ
հայ իշխաններին մի նախագիծ կամ պատկեր այն յարաբերու-
թեանց, որ իբր թէ Եջմիածնի ժողովը ցանկանում էր հաստատել
ճաճկաստանցոց հետ: Այդ առաջարկութիւնը կայացած էր վեց

կէտերից, որոնք բոլորն էլ մեր եկեղեցական վարչութեան համար քաղաքական մեծ նշանակութիւն կարող էին ունենալ ¹⁾: Տաճկառ-

1) Ահա այդ առաջարկութիւնը. «Պատկեր խորհրդածութեան Ս. Ժո-
« ղովոյն էջմիածնի յաղագս բարեկարգ կառավարութեանց ամենայն ազգի
« և եկեղեցւոյ Հայաստանեայց յառաջարկելոյ խորհրդածութեան իշխանաց
« Հայկազանց, որք ի Կ. Պօլիս:

« Ա. Յաղագս Ս. Ժողովոյն Բարձրագոյն խորհրդարանին էջմիածնի
« հարկաւոր համարի ժողովն, զի ի դիմաց խորհրդարանին Պօլսոյ մերա-
« ղանց, այն է լօնճային (լօժայ) Ամիրայից, ի Ս. Աթոռն գտանիցի ոմն
« անդամ խորհրդարանի հոգևորական կամ մարմնաւորական, այր զգօն,
« խոհական և հաւատարիմ կացուցանողաց զինքն, զի ի ձեռն նորա ազ-
« դաօզուտ խորհրդածութիւն խորհրդարանին էջմիածնի եղիցի հաւատո-
« րիմ, հաճոյական և պատուաւոր առաջի խորհրդարանին Պօլսոյ:

« Բ. Համաձայնութիւն հոգևորականաց և մարմնաւորականաց մերա-
« ղանց, որք ընդ տէրութեամբ օսմանեան, համաձայն բանից Դանիէլ կա-
« թողիկոսի արձանացուցեալ ի գիր յաղագս մշտնջենաւոր հաստատու-
« թեան բարեկարգութեան կառավարիչ ժողովոյն՝ տպագրեսցի:

« Գ. Ըստ օրինակի Աբբաս Միրզայ շահապասի առաջամին, ի մէջ
« հրովարտակի սուլթանին օսմանեան ևս շարակարգել զՍուրբ ժողովն գոր-
« ծակից կաթողիկոսին:

« Դ. Սահմանել վստն իւրաքանչիւր վանօրէից և անապատաց թիւ և
« քանակութիւն կարգաւորեալ միաբանութեան և այլոց պաշտօնէից և
« կանոնել վստն իւրաքանչիւրոցն հանդերձ և կերակուր, և արգելուլ բո-
« լորովին զժողովարարութիւնն ըստ կամաց առաջնորդի և միաբանութեան
« նոցա, իսկ վստն այլ ամենայն մարմնաւորական կառավարութեան ա-
« մենայն վանօրէից և անապատաց, ևս և վստն էջմիածնի, կարգել ի Կ.
« Պօլիս ժողով մի արժանահաւատ արանց, որք ի պատկանեալ ժամանակի
« համահաճութեամբ կաթողիկոսին և Ս. Ժողովոյն և պատրիարքին Պօլսոյ
« և երեւելաց ազգին ընտրեսցեն ի վարդապետաց իւրաքանչիւր վանաց և
« կամ յարապետոց՝ զարս հարազատս և առաքեսցեն քահանայապետական
« կոնդակաւ, որք չըջեալ ընդ ամենայն ազգս Հայոց՝ զամենայն նուէրս
« ժողովրդեան յանուն իւրաքանչիւր վանօրէից և անապատաց հաւաքեալ
« ընդ ամենայն տեղիս՝ բերեալ հասուցեն ի Պօլիս առ կացուցեալ ժողովն:

« Ն. Յատկացուցանել վստն ամենայն ազգի մերում եպիսկոպոսա-
« րանս կամ վիճակ եպիսկոպոսական բաւական չափով:

« Զ. Յաղագս շատաշրջիկ եպիսկոպոսաց, վարդապետաց և քահա-
« նայից, հրաման տարածել համազգային կամակցութեամբ ընդ ամենայն
« տեղիս առ ազգս Հայոց ամենեւին ոչ ընդունիլ առանց հրամանագրոց
« քահանայապետի կամ պատրիարքի զեպիսկոպոսոնս կամ զվարդապետս
« և կամ զքահանայս:

տանի հայերի մշտական ներկայացուցիչը Էջմիածնայ մէջ նոյն տե-
սակ երկայրի սուր է, ինչպէս և հաթոյիկոսական մշտական ներ-
կայացուցիչը Պօլսոյ մէջ: Ներուան էլ կարող են շատ օգտաւէտ լի-
նել, բայց և ներուան էլ կարող են խաղալէք դառնալ՝ օտարի ձեռ-
քում և չարաչար դործ ածել իւրեանց իրաւունքները: Նոյն տե-
սակ և այն Բարձրագոյն ժողովը, որին այնքան մեծ նշանակութիւն
էր սկսում աւել ներսէսը, կարող էր շատ օգտաւէտ լինել, բայց և
շատ վտանգաւոր կարող էր դառնալ: Ինչ և իցէ, երբ լուսարար
Յովհաննէս Խալիսկոպոսի ձեռքով յիշեալ առաջադիւթիւնը հա-
սաւ Աբրահամ պատրիարքին և Պօլսոյ իշխանայ՝ ընդհանուր յուզ-
մունք տեղի ունեցաւ: Ամենքը Ներսէսի վրայ կամրածանօք նայեցին
և հրաժարուելով հրաժարեցան Էջմիածնի Սինօղը ճանաչելոց: Ա-
մենքը կարծու՛մէին որ Նիւրնմին Ներսէսը բռնի՝ ստիպել է այդպիսի
առաջարկութիւն անելու: Աբրահամ պատրիարքը զազանի հարց-
նում է՝ 1) հաթոյիկոսից՝ թէ այդ առաջարկութիւնը իւր ազատ
կամեցողութիւնն է, թէ այլոց: Ինչև իցէ, այդ բանը պոլսեցիք չըն-

1) «... Բարեկարգութեան սահմանիչ Սինօղ՝ ըստ գրութեանց լու-
սարար Յովհաննէս Խալիսկոպոսին, ունի զարժանաւոր բանս, որպէս կար-
ձեւ զվայրարջիկ եկեղեցականս, զառանց վկայականի ժողովարարս և
այլն: Բայց խոհական մտաց քննութեամբ զտանի ի նմա խոսվառիթ
«սճիր», ծանր դժուարութիւն, խիստ բռնակալութիւն և այլն:

«Խաղաղութիւն» նախ՝ զի առ կենդանութեամբ քահա-
նայապետին կացուցանէ զերկուս ընդունալ սպասօղս զարշապարին:
«Ներկրորդ՝ զի սկսանի Խալիսկոպոսաց ժողովոյ անուամբ և վճարի միայ
«յիսանոյն ընտրութեամբ, որպէս և յայտ է:

«Ծանցի՛ր դժուարութիւն՝ զի յայտմ դառն միջոցի՝ որ խոր-
հըրդադրած Խմբարբոյ գահիդ նեղութեանց և պարենի հարկաւորութեանցն,
«ի մայրաքաղաքիս մեծ զպրօցի, ծախս հայթայիէ:

«Խիսաւ քաւակալութիւն, զի զԱստուածարեալ քահանայա-
պետիդ՝ որ Աստուածատիպ զազաթման օծութեամբ ինքնիշխան գլուխ
և եկեղեցւոյ հս յարգեալ՝ ընդ լծով հպատակութեան արկանէ, թող և
զայլսն, զորս ծայրագոյն գիտութեամբ ձեր չընդունել և չհաճիլդ յառ-
սալով, խնդրեմք զայսր՝ ամենայնի ազատ կամեցողութիւնդ խոր-
հըրդաբար գրել մեզ՝ որում կարեօք չափ պատրաստ եմ յամենայն
«ի կեանս ըստ հարադատութեանս ջանալ ապահով սնդատ յարգութեանդ
«և քնաւորեալ քարերար կամացդ միշտ կատարմանս Ռզլէր և այլն: Ար-
քաշամ պատրիարք Կոստանդնուպօլսի: 1814. մայիս 3: Պօլսոյ:

դուռնեցին և մինչև անգամ լուսարար Յովհաննէս եպիսկոպոսին ստիպեցին շուտով հեռանալ Պօլսից...:

Ը.

ԷԶՄԻԱՇՆԵՑԻՔ ԻՆՉՊԷՍ ԱԶԱՏՈՒԵՑԱՆ ՆԵՐՍԷՍԻՑ

Ներսէսի թշնամիքը օրէցօր շատանում էին նոյն իսկ Եջմիածնի մէջ և համարձակութիւն էին ստանում փոքր առ փոքր բարձրացնել իւրեանց ձայնը: Դոքա մեծ մասամբ շահախնդիր և փառամոլ հոգեւորականներ էին, որոնք Աթոռի, կաթողիկոսի և ազդի օգուտները պաշտպանելու պատրուակաւ միայնակ նպատակ ունէին իւրեանց անձնական շահերը յառաջ տանելու: Շուտ շուտ ժողովուրդն դոքա կաթողիկոսարանի նախասենեակում և բարձր ձայնով խօսում, որ Ներսէսին ու Նփրեմին ներսի սենեակում միասին եղած ժամանակ լսելի լինի: «Կաթողիկոսութիւնը ոչնչացաւ. հազարաւոր տարիներից «հետէ մեր նախնի հայրապետներից ձեռք բերած վեհ իշխանութիւնը գետնի հետ հաւասարուեցաւ. երբ կաթողիկոսը իրաւունք «չունի ինքնադուլս մէկին պատժել կամ պարգև տալ, երբ չի «կարող նա մէկին եպիսկոպոս կամ վարդապետ ձեռնադրել առանց «խորհրդարանի վճռին—նա այլ ևս ինչ կաթողիկոս կամ հոգեւոր «ճէր և այլն»: Այս ամենօրեայ շինջները եթէ մի կողմից զայրացնում էին բարի Նփրեմին, միւս կողմից տաղտկացնում և վհատացնում էին Ներսէսի սիրտը: Հայրապետը և իւր աջակից այդ եպիսկոպոսը միմեանց ձեռքին ցոյց տալիս իբրև թէ չեն լսում, բայց երկուսն էլ լուռումունջ ներքուստ հակակրօթիւն էին տածում միմեանց դէմ: Այսպէս անցաւ 1813 թուականը: Հետագայ 1814 թուի փետրուար ամսի սկզբին Ներսէսը պարտաւորուեցաւ գնալ Երեւան կաթողիկոսի կողմից մխիթարանք խօսելու, սարգարին, որի սիրելի որդին այն օրերը մեռել էր: Օգուտ քաղելով այս բացակայութիւնից, Նփրեմի թելադրութեամբ բարձրագոյն խորհրդարանը վճռեց՝ առ Ներսէսին Վրաստանի առաջնորդութեան պաշտօնը: Թէև ընդդէմ իւր կամաց էր այս բայց և այնպէս Ներսէսը չհրաժարուեցաւ այդ պաշտօնից, ցանկանալով միմիայն ազատուել Եջմիածնի քրթմնջաններից և քրթմնջողներից: Նփրեմի յանձնարարութեամբ Ներսէսը մի նամակ գրեց կաթողիկոսի կողմից Կովկասու կուսակալ

Բախչեւին, որի մէջ յայտնելով Ներսէսի այդ նոր պաշտօնը, մի առ մի նկարագրուած է այդ եպիսկոպոսի կեանքը և մինչև այն օրը ցոյց տուած ծառայութիւնները: Մենք արդէն քանի մի անգամ յիշել ենք այդ զրուծիւնը, որ սովորաբար «Ներսէսի ծառայական ցուցակ» է անուանուում և որի մի օրինակն էլ կաթողիկոսը ուղարկել էր նախարար իշխո: Ուրեցիներն: Շատ սիրով և գոհունակութեամբ բաժանուեցան միմեանցից Հայրապետը և Ներսէսը, թէև, տառաջնուած են, և առաջինի դէմքի վրայ մի ներքին ուրախութիւն էր նշմարվում այդ ժամանակ: Երկուսն էլ յետոյ զգջացին, բայց ուշ էր...

Ներսէսը 1814 թուի փետրուարի 18-ին ճանապարհ ընկաւ դէպի Թիֆլիս...

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ԵՐԻՑԵԱՆՑ

ՃԱՆՍԱՊԱՐՀՈՐԴԱԿԱՆ ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆՔ *)

ԻԹ.

Հասանի գիւղը:—Հարսանիքի, հրաւեր:—Մսացուի մորթելը:—Շառաբունի պարը:
—Ընծրիքի պատրաստութիւն:—Աշուղները եւ նորանց երգերը:

Հասանի գիւղը կամ Հասանքեանդ՝ իւր կոչումը ստացել է ոմն Հասան անունով տաճկից, որ երբեմն՝ այսինքն մինչև հայոց գաղթականութիւնը՝ ունեցել է այս տեղ դոմեր անասուններ պահելու գաղթականութեան ժամանակ եւ այդ տեղ բնակվում էին մի քանի տուն տաճիկ, որ այժմ կազմում են Գիւլլի գիւղ գիւղը: Ուրեմն Հասանի գիւղը, հայերի հիմնուելուց առաջ եղել է ամայի տեղ, առանց որեւէ հնութեան: Այժմ նորան կազմող հայերի թիւն է 129 արական եւ 100 իգական հոգի, բաժանուած 29 գերդաստանի վերայ: Նոքա գաղթած են Պարսկաստանի Սոմայի զաւառակից, որ հիմնուելով այժմեան տեղը՝ զարդարել են իւրեանց շուրջը ըստ հայկական յատուկ բնաւորութեան խաղողի այգիներով, ծառաստաններով, ցորենի եւ դարու արտերով, սեխի, սոխի, վարունիի եւ այլ հողային բերքերի ցանքով: Համեմատեցէք այս գիւղի եւ նորա հին բնակիչների (այժմ Գիւլլի գիւղ) ներկայ դրութիւնը: մշի նստողական կեանքից յառաջացած գիւղատնտեսական կողմերի բարգաւաճումը եւ միւսի թափառական կեանքից յառաջացած աղքատութիւնը եւ գողութիւնը:

Ինչեւիցէ՝ Հասանի գիւղը ունի գեղեցիկ դիրք, Ալագեազ գետի ձախ ափի վերայ, մի նեղ եւ փոքրինչ թեք տեղում: Արեւելեան կողմից գիւղի վերայ կախուած են ժայռակազմ լեռների բազմասիւն ձաւատները, իսկ արեւմտեան կողմից, գիւղի գէմ, գետի աջ ափի լանջի վերայ սփռվում են խաղողի բազմաթիւ այգիներ: Գիւղացիք պարապում են այգեգործութեամբ, հողագործութեամբ եւ մասնաւորապէս մեղուապահութեամբ: Ունին նոքա մի հասարակաշէն ցխապատ, մութ եկեղեցի, որի մէջ ժամասացութիւնը

*) Տեա «Փորձ». 18⁷⁶/77. գիրք III և IV: 18⁷⁷/78. գիրք II և IV: 1879. գիրք I և X:

երբեմնապէս չուշալուծ է Երդափին գիւղից հրաւիրած քահանան: Ուսումնարանի հոտը անդամ չկայ:

Իմ ճանապարհորդութեանս միջոցին այս դիւղը եւ շատ անգամ տեսած եմ և առանձին մի արժանաշիշատակ առարկայ չէի գտնիլ զրելու ելթէ դէպքը յանկարծ չբերէր: Գործը այսպէս եղաւ: Նրբ նոյեմբեր ամսում 187... թուականին ես մի օր եկայ գիւղը և հանգստանում էի Ստ... Ղազ...եանի տանը, յանկարծ լսուեց զուռնայի և թմբուկի ձայն, որ աստիճանաքար սաստկանում էր և կամաց կամաց մօտենում էր իմ կացարանիս: Արդարեւ մի քանի բոպէկց յետոյ զուռնան ամբոխի հետ մտաւ բակը, և բոլորովին լռեց: Սենեակս մտաւ նոր հագուստով մի երիտասարդ, Սմբ... Տէր Մին...եան, զլուխ խոնարհեցրեց ինձ և ներկայ եղողներին: Նորա հետ եղած մարդիկներէց մինը իւր հետ բերած գաւաթից ածեց մի բաժակ զինի, որ Սմբ...աը համեստութեամբ մօտեցրեց ինձ:

Հնոցը (բուխարին) վառվում էր, և ես իբրեւ պատուաւոր հիւր, նըստած էի առաւել պատուով տեղ, այն է դռան դէմ հնոցի մօտ և այդ տեղից հետաքրքրութեամբ զննում էի նորեկ հիւրերին: Երողութիւնը շուտով պարզուեց, որ այս երեկոյ Սմբ... Տէր Մին...եանի հարսանիքն է, և նա խելով իմ դալուստը՝ եկել էր այլ հիւրերի կարգում հրաւիրել և ինձ: Բնական է որ ամեն մի իրողութիւն, ամեն մի հանգամանք, ամեն մի հասարակաց կեանքի երեկոյ լարող են հետաքրքիր նիւթ տալ այնպիսի մի ճանապարհորդի, որ հենց ինքն է որոնում այդպիսի դէպքեր, վասնորոյ ես ուրախութեամբ յայտնեցի իմ պատրաստականութիւնս ներկայ լինել Սմբ...ի հարսանիքին և իբրեւ նշան իմ համաձայնութեան՝ ընդունեցի մատուցած բաժակը և խմեցի նորանից մի քանի կաթիլ: Ապա նորա զուռնայ ածելով կրկին հեռացան:

Օրը ուրբաթ էր և երեկոյին մօտ: Ինձ յայտնեցին թէ կէս ժամից յետոյ մօտացուն պէտք է մօրթեն: Ես շտապեցի տեսնել այդ տեսարանը, Մի կալի մէջ, բացօդեայ տեղ ժողովուած էր գիւղական ամեն հասակի և սեռի բազմութիւն: Կային և թուրքեր մօտակայ գիւղերից: Զուռնան չարաչար ածում էր և թմբուկը դղրդեցնում էր մերձակայ ժայռերը: Մի քանի երիտասարդ հարսներ, երեսները կարմիր թաշկինակներով ծածկած, փոփոխաբար կաքաւում էին: Ահա բերին մսացու կովը և կանգնեցրին մէջ տեղ: Հարսների հետ երիտասարդ տղայք ձեռք ձեռքի տունին և մի մեծ շրջան կազմեցին դեօնդ պար գալու: Մսացուն և զուռնան մնացին շրջանի ներսը, իսկ ամբոխը դուրսը:

Նրբ այդ խայտաճամուկ քաղմութիւնը միմեանց ձեռք բռնած, միմեանց մօտ կողք կողքի սուած, դէմքերը դէպի շրջանի կենդրոնը, զուռնայի ծլվլոցին համաձայն պարում էին, իսկ մսացուն տները կապած պարկեցրած էր կենդրոնում, այդ հանդիսաւոր բոպէին փեսացուն—թագաւորը—մօտեցաւ նորան, և իւր ծալովի փոքրիկ դանակով խաչաձև նշան արեց մսացուի բզին, նախ վրի երկարութեամբ և ապա լայնութեամբ ու վերջին

տեղը այնքան կտրեց որ մի քանի կաթիլ արիւն դուրս գալով, հերկեց դանակը։ Աղափներից մինը խկոյն մի քանի ձաղ պոկեց մնացուի պոչի ծայրից, որ թագաւորը ղենելով իւր արիւնաթաթախ դանակիւ բերանին, խփեց նորան և առհնց իւր զրպանում Թագաւորից յետոյ արդէն կովը կարգին մտնուեց մի ուրիշի ձեռքով։ Մօտս եղունքը բացատրեցին ինձ թէ այդ դանակը փակում է ամէն մի չար գէպի և չար լիզուի ներդոր ծովիւնը թագաւորի վերայ և մնալու է նորա գրգանում մինչև առագաստի զիշերը... Միանման և բաւական տխուր դիտող շարունակուեց մինչև մնացուն մորթեցին, մաշկեցին, միւս ջոկջկեցին և տարան տուն։

Այնուհետև սկսուեց մի չափազանց ծիծաղաշարժ պար։ Շատ արուեստի անունով, Հայ և թուրք երիտասարդները միացան, միմեանց յետեից շարուեցին և միմեանց փէջը բռնեցին։ Շարքի բոլոր անդամները պարտաւորուած էին լիովին հնազանդուել իւրեանց պարագլխին և ճշդութեամբ կրկին կրկին իւրաքանչիւր շարժումը արարմունքը և այլն։ Բոլորը մի մի ճիպոտ ձեռքերումը կանգնած նայում էին իւրեանց պարագլխին։ Զուռնայ նծուղները մէջ տեղը կանգնած՝ նոռադում էին պարի եղանակը։

Ահա պարագլուխը շարժուեց և տարաւ իւր յետեից ամբողջ շարքը։ Նոքա կազմում էին պտոյտ, դուռնայի շուրջը, վսեմ հանդէս, Նուադողների, հանդիսականների, պարողների, վերջապէս բոլորի աչքերը բեկուռուած էին պարագլխի երեսին։

Պարաձև ունալու ժամանակ պարագլուխը ճիպոտով ահա զարկեց մի մարդու որ անպիտոյ կերպով մօտ էր կանգնած։ Պարողներից շատերը հարուածեցին նորան, իսկ երբ վերջինը վախաւ, նոքա հարուածեցին ամէն մի պատահովի։ Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է որ այսպիսի ղէպքում անձնական պատիւը և վիրաւորանքը տեղի չունին։ Մեծ և փոքր, հարուստ և աղքատ, այր և կին միատեսակ ներողամտութեամբ են առնում այդ զուարճաբանական արարմունքները։

Մի քանի պտոյտ անելով պարագլուխը նոյն խիճ պարի միջոցին իւր չոխայի թեղ հանեց, Նոյնը արին և միմեաները։ Պարագլուխը բոլորովին հանեց իւր չոխան, նոյնը արին և միմեաները։ Երբ այդպէս թեթեւացած ու տաքացած պարոմ էին, յանկարծ պարագլուխը մի երեխայի ձեռքից բռնեց և չալակեց և իւր ճիպոտով հարուածեց իւր ընկերներին, որ նոքա նա ճարեն ել ինայք։ Բացց որտեղից ճարեն, երբ բոլոր երեսայք ինկոյն հեռու փախան։ Պարողները անձարացած չալակեցին մինը մի երիտասարդ, միւսը մի ծեր, երրորդը մի պառաւ կին և այլն։ Երեսակայեցէք ձեզ թէ որպիսի խառնափնթոր ձայներ էին դուրս գալի այդ բոլորին։ Ահադին բաղմունքները փորը բռնած ծիծաղում էր, երեսայքը լալիս էին, ձերերը խնդրում էին արձակել իւրեանց, իսկ զուռնան աւելի ախուժով էր սկսում նուազել։

Այդ ընդհանուր ծիծաղի ժամանակ պարագլուխը յանկարծ պարկեց րեց գեանի վերայ իւր չալակի երեխան և մի քանի անգամ համբուրեց՝

Սոյն միջոցին որ միւս պարողները նոյնը պէտք է անէին իւրեանց չափակներին, իմացէք ինչ դրութեան կը լինէին միւս յափշտակուածները.....

Ընդհանուր ծիծաղի ժամանակ մի ծեր մորուսով մարդ զուարճութիւնից թուլացած՝ անզգուշաբար մօտեցել էր պարագլխին։ Վերջինը թողնելով իւր բռնը՝ յանկարծ վերայ թռաւ՝ և ատամներով բռնեց այդ ծերունու մորուսը։ Միւսները ևս թողնելով իւրեանց բռնները թափուեցին այդ իսկ ծերունու վերայ և նոյնպէս ատամներով սկսեցին փետել խղճի մազերը։

Մտղերը ատամների մէջ պարողները երկու երեք պտոյտ արին, պարագլուխը ձգեց իւր բերանի մազերը և ատամներով բռնեց մի աղքատ մարդու վրայի հնոտի շորը, որի պատառոտիքը կախուել էին։ Թափուելով դուրս վերայ՝ սկսեցին դէպի ամէն մի կողմը պատառոտել թշուառի շորերը։

Այսպիսի զուարճաբանութիւններ այնքան արին, որ հանդիսականները յագեցեան ծիծաղից և զուռնան էլ կարողութիւնից ընկաւ։ Արեւ մայր էր մտել և մենք ցրուեցանք, որպէս զի երեկոյին գնաւք հարսնատուն ընթրիք վայելելու։

Մի ժամից յետոյ հրաւէրքի տան տանիքի վերայ զուռնան չարաչար աշխատում էր աւելի և աւելի հեռու տարածել իւր ձայնը։ Այդ նշան էր որ հրաւիրեալները պէտք է ժողովուէին։

Երբ ևս հասայ հարսնատան բակը, տեսայ այն տեղ մեծ շարժողութիւն։ Բակի մի կողմում, զերչագի իւղի ճրագների աղօտ լոյսի տակ պատրաստում էին զանազան կերակուրներ։ Երիտասարդ կանայք և աղջկուհիք, փեշերը վեր քաշած աշխատում էին այս և այն կրակի, այս և այն պղնձի մօտ։ Իսկ թուրքերը ծածկաբար անկիւնից անկիւն էին թռչում, որ մի բան ձեռք ձգեն..... Հիւրերը շարէշար միմեանց յետևից մտնում էին մի ընդարձակ քառակուսի տուն, որի առաստաղը հանգչում էր չորս հաստ փայտէ սիւնների վերայ։ Նոցա իւրաքանչիւրից կախուած զերչագի իւղի մի մի ճրագները լուսաւորում էին տան ներսը։ Պատուաւոր հիւրերի առաջ, իբրև առանձին չնորհ, դրած էին երկու երեք հատ ճարպէ մոմեր։ Հիւրերը նստած էին յատակի վերայ պատի մօտ, երկու զուգահեռական շարքով՝ դէմ առ դէմ։ Առաւել պատուաւոր տեղը համարվում էր դրան դէմ պատը, ուր վարդապետների, քահանաների և այլ սոցա նման նշանաւոր անձանց կարգում նստացրին և ինձ։

Հիւրերը ժողովուելուց յետոյ զուռնայ ածողները նոյնպէս մտան ներս և նստեցին իւրեանց յատկացեալ տեղում, դրան մօտի անկիւնում։ Հարսանիքին առաւել շքեղութիւն տալու նպատակով հրաւիրուած էին և երեք հայ աշուղներ, երկուսը Գարաշագեաղի Քեշիշքեանդ գիւղի բնակիչ երկու աչքով կոյր՝ Սարգիս Թունարի մականունով, որ է հողի նման համեստ գիտնական, միւսը Քեամալի մականունով նոյնպէս երկու աչքով կոյր։ Իսկ երրորդ աշուղը Շարուրի Քեշտազ գիւղացի

Ղազար, մականունով իմրան, որ է ճարտար, Այդ երեքը ևս միասին նստած հրաւիրեալներն մէջ սաղ էին ածում և թուրքերէն երգում: Նոքա երգում էին առաւել յայտնի և աւելի ժողովրդականութիւն ստացած աշուղներն հեղինակութիւնները: Հանդիսականները մեծ ուշադրութեամբ լսում էին դորանց և տեղ տեղ հաւանութեան նշաններ ցոյց տալի:

Որովհետև աս աջին անդամն էի տեսնում ևս այդ ժողովրդական երգիչներին, վասնորոյ չգիտէի թէ արդեօք դոքա միայն թուրքերէն լեզուով են ոգևորում իւրեանց ունկնդիրներին, թէ գիտեն և հայերէն երգել: Կամ թէ ցանկալի էր իմանալ թէ հայ լսողները նոյն ուշադրութեամբ կը լսեն արդեօք հայերէն երգերը ինչպէս թուրքերէնը: Սորա համար ևս առաջարկեցի աշուղներին երգել հայերէն: Այս առաջարկութիւնը բաւականին խորթ թուեցաւ աշուղներին: Նոքա բացաղբեցին որ թէպէտ գիտեն մի քանի հայերէն երգեր, թէ իւրեանց սեփական և թէ այլոց հեղինակութիւններից, բայց ժողովուրդը այնքան համակրութեամբ չէ ընդունում հայերէն երգածը և բացի այդ, ինքեանք այնքան վստահութեամբ չեն կտրուղ արտասանել հայերէն՝ ինչպէս թուրքերէն:

Իմ առաջարկութեանս ձայնակից եղան ևս այլ մի քանի անձինք: Աշուղները համաձայնեցան երգել հայերէն: Նոցանից մինը բացաղբեց իբրեւ նախերգան թէ Խ ա ս տ ա յ Ղ ա ս ու մ մականունով աշուղը, որ շատ հմուտ էր բանաստեղծութեան, պնացել է Լ ջ մի ածին և նախ թուրքերէն, ապա հայերէն, առաջարկել է Վ ի հ ա փ ա ու Կ ա թ ու ղ ի ի ո տին մի կրօնական բանաստեղծական այլաբանութիւն, որի միտքը չէ կարողացել լուծել Կ ա թ ու ղ ի ի ո սը: Երբ Խաստայ Ղասումը մեռնում է, Վ ի հ ա փ ա ու հրամանով թաղվում է Լ ջ մի ածնի դաւթում, իբր անպիտան հիւպատոսի զերեզմանի մօտ: Այս բացաղբութիւնից յետոյ երգեցին հետեւեալ վարսաղին:

« Քեզանից հարցանեմ, այ հոգեսր տէր,

« Դրախտական լուսն վառքն քանի մ.

« Սէրովբէք, Քէրովբէք երկինք դողալով,

« Իննը դաս հրեշտակաց պուլքն քանի մ.

« Յիսուս որդին իջաւ սուրբ իջման տեղին,

« Կործանեց անդունդքն դէն թշնամին,

« Հայր երկնուց ձայն տուաւ, դա է սրդին,

« Խորհուրդ եկեղեցու դուռքն քանի մ.

« Ճգնաւորներ ժողովեցան, սարբեր գնացին:

« Թշնամին հեռացաւ, աշխարհք մնացին,

« Սալմոս, շարական գիրքն մեզ մնացին

« Դիպն ալեւուսայ վառքն քանի մ.

« Հայրապետները եկան օրէնք կապեցին,

« Մեզ էլ նշան մնաց մայր եկեղեցին,

« Թուին հաղար հարիւր վաթսու վեցին,

« Խաստայ Ղասում ասաւ մինչ աշխարհքի վերջն քանի մ.

Այս երգելուց յետոյ աչուզ Թունարին շարունակեց իւր խօսակցութիւնը թէ խառտայ Ղառու մից յետոյ զնացել է նոյն Եջմիածինը Դարալագեազ գաւառի փաշալու գիւղի բնակիչ, այժմ հանգուցեալ, աչուզ Թուման Ֆարմանեանը, որ յայտնի էր իւր երգերի մէջ Ֆլարայ Թումաս մականունով, և որ նոյնպէս այլաբանօրէն ասել է հետեւեալ վարտաղին:

- « Բեզանից հարցնեմ, ճարտար իմաստուն,
 « Գրախտական բուսած ծառքն քանի մ.
 « Մեր տէրն՝ որ ստեղծեց բոլոր բովանդակ,
 « Հազար մէկ անուան փառքն քանի մ.,
 « Եղեմական գրախտան բուսած բաները,
 « Ի՞նչ էլաւ Աղամայ իրան աները:
 « Երկնքէն թափեցուց սառանաները
 « Հիմիկուայ մնացած զօրքն քանի մ.:
 « Գարրիէլ ողջոյն տուաւ Մարիամայ սրբոյն,
 « Բռնին, չարչարին միածին որդոյն,
 « Կաղմած կամար էլաւ երկնքին մէկ սիւն,
 « Հրաշափառ լուսու սարքն քանի մ.:
 « Ֆլարայ Թումասն իմ ես մեղաւոր,
 « Մեղայ քեզ կոչեմ, հայր իմ երկնաւոր,
 « Օհանէս Մկրտիչ էլաւ կնքաւոր,
 « Յիսուս Նազարեցու պարտքն քանի մ.:

Երկու վարսաղի բովանդակութիւնը լսողներից ոչ ոք չհասկացաւ, չհասկացան կարծեօք նաև նոյն լսի երգիչները: Բայց հենց այդ չհասկացաւ աւելի ազդեց ունեցողներին վերայ, որոնք զլուինները չարժեւոր դովաբանում էին երկու հեղինակների թափանցիկ և բարձրաթուիչ հանճարը: Լսողների լարուած դրութիւնից օգուտ քաղելով՝ աչուզները կարգի բերին իւրեանց սաղերը և ասացին Թումաս Ֆարմանեանի երկրորդ երգը Քրիստոսի վերայ: Ահա նա.

Ղ Ա Յ Ի Ա

- « Արարիչ ստեղծող բոլոր բովանդակ,
 « Ամենակալ կարող տէր Մանուէլն,
 « Սատանան ձեռագիր սուեց Աղամայ
 « Էլաւ ինքն ջնջեց մեր Մանուէլն:
 « Գարրիէլ ողջոյն տուեց քեզ, Մարիամ կայս,
 « Մանուէլ ծնանիր, թարգմանիր Յիսուս,
 « Բաղդասար համբօրեց սգիտակ մարուս
 « Քովիդ նւտած տեսաւ ծեր Մանուէլն:
 « Մարիամայ սուրբ կուսէն որ ծնունդ առեց,
 « Հինգ հազար չորս հարիւր տիրն համարեց,

- « Ընտիր մարդարէից խօսքն կատարեց
- « Սիմէոն ծերունակիր Մանուէլն:
- « Առաքուեցիր երկնքիցն մեզ համար,
- « Աստուած էիր, որդի կոչուար Մարիամայ,
- « Սուրբ Յոհաննէս ողջոյն առեց Աղամայ
- « Ասաց չուտով կըզայ ձեր Մանուէլն:
- « Բրիստոսի խաչի ահեղ տէրութիւն,
- « Մեղաւոր Թումասին տացէ Թողութիւն:
- « Մէջ երեք օրեայ առեց յարութիւն,
- « Որ համբարձաւ դնաց վեր Մանուէլն:

Թէև այս ոտանաւորները երգվում էին ձայնով և նորանց լսողները բազմաթիւ էին, բայց հարսանիքի ահագին տան մէջ բազմաթիւ ամբօրը այնու ամենայնիւ զբաղուած էր զանազան խօսակցութեամբ: Որքան անհատներ կային, այնքան և ձայներ էին լսվում: Այդ խումբ բաղմութեան մէջ կարելի էր լսել երգ, զրոյց, ծիծաղ, յօրանչելու ճայն, ծափ, մանուկների լաց, կանանց ճիչ, շների հաչոց, պղնձէ ամանների զօղանջումն և այլն և այլն: Ահա սփռոցը երկար ու ձիւղ սփռեցին հանդիսականների առաջ, դարսեցին հաց, ամաններ և այլն: Մատակարարներից մինը բարձրաձայն աղղարաբով ձայն արաւ հանդիսականներին թէ քահանան կամենում է հացը օրհնել: Մի ակնթարթի մէջ այդ խառնիճազանձ բազմութիւնը այնպէս լռեց, որ ճանձի բղղոցը անգամ կարելի էր լսել: Ահագին բաղմութիւնը կարծես մի վայրկենի մէջ անյայտացաւ: Ահա այսպէս նշանակութիւն և ազդեցութիւն ունէր այդ ամբօրի վերայ մի կրօնաւոր, մի քահանայ, որին ժողովուրդը ընդունում էր այդ բողէին իբրև Աստուծոյ բերան: Քահանայի վերջին խօսքը զիւթական կերպով կրկին բացեց բոլորի բերանը և ամեն տեղ լուռեցան «Աստուած չնորհաւոր անի» բառերը:

1.

Աշուղների սեփական հեղինակութիւնները. — Պարահանդէսի պատրաստութիւն. — Պարերի տեսակները. — Հանդէսի վախճանը. — Նաղլուի կարաւը. — Պատմական տեղի-կութիւն:

Ընթրիքի ժամանակ բաղմութիւնը աւելի զբաղուած էր իւր որովայն: Նով, երբ փոքրինչ յաղեցան թէ ուտելիքով և թէ խմելիքով, այնուհետև աշուղները սկսեցին երգել տաճկերէն երգեր, միայն առաւել աշխուժով քան թէ հայերէնը: Աշուղների ընդմիջելու ժամանակ զուռնան էր ամուսնային ձայնաւորակ այնպիսի աղմուկ էր բարձրացել, որ ծնկակից նստածները միայն կարող էին միմեանց ասածը լսել:

Աշուղներից մինը զառնալով դէպի պատուաւոր հիւրերը՝ հարցրեց թէ արդեօք կըցանկան հայերէն երգ լսել: Շատերիս կողմից անկասկած

համաձայնութեան պատասխան եղաւ: Աշուղն երբ լարեցին սաղերը, մի-
մեանց ականջում քշիւչացին, և համեմտօրէն յայտնեցին թէ այժմ իւրեանց
հեղինակութիւնները տէտը է Երդեն: Այս հանգամանքը ինձ չառ հետա-
քարհեց: Ես կամենում էի տեսնել թէ ինչ լիզո՞ւ, բանաստեղծական ողի և
հայեացք ունին այս անուս, անգրագէտ, կոյր, հասարակ զիւղացի Որփե-
սաները, որոնք թէպէտ Որփեօսի նման չեն պարեցնում քարեր ու սարեր,
բայց որոնց սաղի ամեն մի լարի ձայնը իւր շարժը ժողովում է ոգե-
րուողներին մեծ բազմութիւն: Աշուղներից ամենից պատկառելին Թունա-
րին էր, որի հետեւեալ երգը առաջինը երգեցին.

« Ինձ մի արա դու գիւնաճեար,

« Պէտք է իմանաս հալ, սիրելի:

« Քու սրտումդ ռահմ էլ չկայ,

« Քանց Ռուստամ Զաւլ, սիրելի:

« Բաղի միջում վարդի ծառ ա.

« Շատ քաղցր է, ետրժ բառ ա.

« Քեզ արծան է ոսկի խառնայ

« Բարակ մէջքին դալ (բարակ), սիրելի:

« Բաղի միջում ծառի բար ա.

« Դիւն ես իմ քիւլի իխտիարա.

« Իմ սրտումս մի թող հարայ,

« Արի մօտս զալ (մնացիր), սիրելի:

« Բոցդ չինար սալի ծառ ա,

« Զերմակ սինադ (կուրծք) մարմառ քար ա.

« Ծոցիդ մէջը էն ջուխտ նառ ա.

« Շատ թանկագին մալ (կալուած), սիրելի:

« Բաւայ Սարգիսն եմ Թունարի,

« Տրտում սիրաս տիւն զարդարի,

« Ինձ մտիդ քից, մօտս արի,

« Տիւն Լուդման ես լալ, սիրելի:

Հանդիսականներից շատերը այս երգի վերայ ողևորում, ամեն կող-
մից զովասանական խօսքեր ուղղեցին երգի հեղինակին, որ մի առանձին
վստահութիւն ստանալով, փոխեց մինչև անգամ դէմքը և զիրքը: Այդա
սկսեց երկրորդ երգը:

« Պատուելի ես տիւն աշխարհքն, սիրելի,

« Տիւն հաքի, զարդարուի ե՛կ ա՛յ՛ է՛, (խառ):

« Տիւն իմ սրտիս ջանանս,

« Արծանի բոցիդ ա՛յ՛ է՛ է՛, (զառ):

« Դարդիդ սէրէն կրակ զցիւմ իմ ջանս,

« Հասկացող թարիլի (հասկացող) պէս իմացի բանս,

« Կրակուած եմ մինչև լեղտէն բերանս,

« Թող կենամ աշխարհքն վե՛ս ա՛յ՛ է՛ է՛:

« Սարգիս Թունարին եմ վարդին զարինջի (գերի)

« Զորս կողմուզ լալայ, նարդիդ, նարինջի.

« Զօժար կամօք մին իզին էլ տուր ինձի,

« Որ չի մեր բանը քեզ հետ (չառ, յայտնի):

«Կեցցէ աչուդ Թունարին» ծափահարեցին ամեն կողմից. Թունարին ներքուստ ուրախ էր այս արտայայտութեամբ, բայց արտաքուստ մնաց անվրդով եւ ըստ երևութեն առանձին ուշադրութիւն չդարձրեց հանդիսականների նշաններին: Մի քանի րոպէ թիւթիւն ծխելուց յետոյ կրկին լարեցին սազերը եւ Թունարին դառնալով զէտի իւր բնկեր Ղազարը, արտասանեց թուրքերէն ասոն ետխի, աչուդ խմբան: Սորանով Թունարին հրաւիրեց իւր ընկերին հեղինակութիւն անելու Ահա նորա երգը.

Մ Ո Ւ Խ Ա Մ Բ Ա Ձ

« Արի ինձ խեղ խօսմ, քեզի մատաղ, ջան, սիրելի,

— «Աչք ու ունքդ ինձ վառեց, արեւ է բրին (խորոված միս) սիրելի.

« Տիւն լալաւանի ծաղիկ ես, սարերու սէջրան, սիրելի,

« Լէյլաի Մուջլամի պէս ես էլամ հէյրան, սիրելի.

« Շիրինի Ֆահրապու հման ումրա արիւր վերան, սիրելի:

« Մին հատ միլիօնին արժան տ իմ սիրտեանի մի պաչն,

« Խնդրենք, մեզի քեօմակ լինի գօրալարի սուրբ խաչն,

« Իսկեանդարի Զուլգարն ասենք, ծովերէն առաւ խորաջն,

« Կոստանդինոս թաղաւորի գիւնի դրած ունէր թազն ու թաջն,

« Հոքամ ունենաւ աշխարքի մէջն, աղալաթ խան ես, սիրելի:

« Շարուրի աչըդ Ղազարն, ասում են սրտումը մի հոսրաթ մնաց.

« Աստուս սիրու խաթրի համար՝ աջ ձեռովդ երեսդ բաց.

« Պօռչներդ քաղցր նմանի, վարդի ջրով երեսդ բռնաց,

« Շէյրայի բլրիւրին ասինք գիւլի վարդի համար բաց.

« Քեզ գովաց, թամամ արաց էս աչըդ խմբան, սիրելի:

Երգից յետոյ աչըդ խմբանի կրծքից մի խոր հառաչանք դուրս թռաւ, որ ակամայ դրաւեց իմ հետաքրքրութիւնս իմ հարցին Ղազարը բացաղբեց, որ այդ երգը զարթեցնում է նորա մէջ տէւտր յիշատակներ, ըստ սրտմ նա երգել է այդ իւր կնոջ մօտին, երբ վերջինը լալիս է եղել իւր հանգուցեալ սրկոյ մարմնու վերայ:

« Սան ետխի, աչըդ Քեօմակի ձայն տալին աչուդները իւրեանց ընկերին: Ահա նորա երգը.

Վ Ա Ր Ս Ա Ղ Ի

« Աստուածդ կը սիրես, իմ նաղանի կար,

« Քեզի համար դատի հո, այլ, ցո, (հաց).

- « Ծոյրիդ մէջ տեհանք, հէյվայ ու նառ ա
 « Ոսկի դուգմաներդ բէն, այբ, ցո (բաց):
 « Բարձր բոյիդ դու հագեւ ես ալա,
 « Քշեր ու ցերեկ ես կքաշեմ խիալա,
 « Զուխտ աչքերդ նախշուն փխալայ,
 « Սիրականի համար ես լինն, այբ, ցո (լաց):
 « Բարակ մէջքիդ կապել ես քամարը,
 « Պաշտերդ դանդ ու շաքար ա.
 « Ապրիշում ծամերդ կանի, հալղայ արան,
 « Նստի, չարէ, որ մնայ թո, այբ, ցո, (թաց):
 « Երեսդ կփայլի քանց արեղակը,
 « Կարմիր թշերէն առիր ենք պաղը,
 « Սրտումս մի քից վառուած կրակը.
 « Վետմալին ասաց արի մօտս կէն, այբ, ցո (կաց):
 « Գենայ սան ետիշի, աչքդ ֆեամալի» կրկին ձայնեցին աշուղները:
 Քեամալին սկսեց հեռեկալ վարտաղին.
 « Էս օր իմ եարս տէհամ, թաքուն էր.
 « Ուղեցիմ արի զիմ, այբ, սէ:
 « Գաս, չեմ քնայ քաշել ցաւերդ,
 « Սիրականի համար ես լինն, այբ, սէ:
 « Լատ, աչքերիդ արտունքն սեւաւ ա,
 « Ինձի սնէ հանեց էշիիդ տլաւը,
 « Ալ դումաշ ի վերի խաքած խալաւը.
 « Քանց բլբլիլի կկայնես պա, այբ, սէ.
 « Գասդ կառնես դու ինքդ համաշայ,
 « Իմ սիրտկանս է լաւ մի զալամղաշայ
 « Քեամալու հետն խօսան, լեզուն անուշ ա,
 « Իր ես դու բռնենք բէն, այբ, սէ:

Հայոց երգերից յետոյ երգուեցին թուրքերէն: Միջոց առ միջոց փողը մեղմօրէն ածում էին զուռնաչիքը թմբկի օգնութեամբ: Ընթրիքը մօտեցել էր իւր վերջին: Հակատումը բաղմած քահանան բարձր ձայնով սկսեց « Հայբ մերը», բուրբեքան լռեցին և գլուխները բացին: Ընդհանուր շնորհակալութիւն անելուց յետոյ հանդիսականները մի մասը քաշուելով տան պատերի մօտ, իսկ միւս մասը տան մէջ ահդ, երկու խմբի տրամքում շրջապառայ լայն ճանապարհ բացին պարելու համար: Անաչք, որ մինչև այդ ժամանակ ընթրում էին միւս սենեակում, նոյնպէս եկան միդ մօտ: Նուագածունները (զուռնաչիք) կանգնեցին տան մէջ տեղ, կղզիացած հանդիսականների հետ: Մի ձարպիկ տղամարդ չուխան հանած, միայն արիալուզը հագած, կարմիր թաշկինակը աջ ձեռում բռնած, իսկ ձախ ձեռը տուած իւր կողքի ընկերին կամենում էր պար կաղմել: Այդ տղամարդը պարաղլուխն էր:

Նաւադածունները սկսեցին սրաբի եղանակը և շուտով պարագլխի մօտ ժողովուեցան շատ երիտասարդ տղամարդիկ, հարսներ և աղջկուհիք, որոնք ձեռնաձուլի տուած կազմեցին մի խայտաճամուկ պարաչղթայ: Նոր առհատներով սրբաչղթան երկայնանում էր: Պարոզները դէմքերը դարձուած էին դէպի տան կեղրոնը, դէպի նաւադածունները: Ահա պարագլուխը աջ ձեռք թաշկինակով դարդաբաժ ըարձբացրեց և զլուխը պատեցնելով թեքեց դէպի աջ կողմը: Այս շարժման հետ սլացան նորա ստերը, տանելով իւր հետ ամբողջ պարաչղթան:

Այս կողմերում, գաղթական ժողովրդի մէջ այս ձևով պարում են միմեանց յետեից մինչև աստերկու կերպ պար, որոնք ունին խորհանց աշունները, ըստ մեծի մասին ալազղի լեզուով: Ամենայն տեղ և ամեն դիւղում այդ տատերկու պարը տխուր է նախ ծանր և ետոն դով: Այդ մի տեսակ ծանր պար է, որով միշտ տխուր է հարսանիքի պարահանդէսը և որի ժամանակ ասն շուրջը մի պտոյտ անելու համար հարկուոր է առնուաղը կէս ժամ և պտոյխի պտոյտներ շատ լինելով ծանր դեօնդը տեսնում է մինչև երեք ժամ: Պարի եղանակը փոխերը կախուած է զուռնաչիւնից, որոնց հնազանդում են սլարեկոզները:

Ծանր դեօնդից յետոյ ահա փոխեց զուռնաչին իւր եղանակը, որի հետ փոխուեց և պտի եղանակը: Աս կոչվում է ծուռն կ կ ո տ ու լ կ: Ահաւնը բացաղրում է պտի անաղը: Արդարեւ ամբողջ պարաչղթան իրբեւ մի անհատ հաւատարաղէս կոչեցում էր իւր ծնկերը: Այս պարը առաջին տեսակի նման ծանր է: Սորանից յետոյ առանց ընդհատելու սկսուեց երրորդ եղանակը, որ կոչվում էր Մայմօ: Աս նոյնպէս ծանր է և պարաչղթան շաղկապած ձեռները երբեմն ըարձբացնելով թեքում էին նորանց մերթ աջ և մերթ ձախ կողմը և կրկին իջեցնում դէպի վայր, որովս դի կարճ միջոցից յետոյ նորից կրկնեն նոյնը: Այս եղանակը փոխվում էր նորանով, որ մի և նոյն ձևով և կերպով պարը աւելի արագանում էր: Հարմարատան մէջ պարողների կոխրճելուց օղը արդէն սմեպուեւ էր ըարձբացած փոշու խառնուրդից, որ անխնայ մանում էր հանդիսականների բերանը, քիթը, աչքերը, ականջները և օտին, բայց այդ փնտր ամենին ևս աննշմարելի էր երեսն ըստ որում զիւղացիք հաղիւ են տեսնում այսպիսի հանդէս և զսարճաւթիւն: Իսկ ևս յակամայից պէտք է զոհել այդ բոլորը իմ նկատողական նպատակի:

Մայմօն յեղաչրջուեց չորրորդ եղանակին երևառ անունով, ըստ որում պարողները ստերը երկու անգամ դէպի յառաջ էին մղում և մի անգամ յետ: Մաչկէ, որ կոչվում է Նիւկերորդ տեսակը, ունի այն յառկաթիւնը, որ պարողները մի ոտ յառաջ, մի ոտ յետ մղելով օրօրվում էին ալա ուղղութեամբ: Երբ սկսուեց վեցերորդ եղանակը, որ իւր ծանր բնաւորութեամբ աւելի նման էր առաջինին և յաջորդաբար արագանում էր, մինը մօտո նստալիւնից կամենալով առանձին ծառայութիւն ցոյց տալ ինձ իմ հետաքրքրութեան համար, հարցրեց.

— Դուք զիտէք այս ինչ եղանակ է:

— Ոչ, պատահականեցի ես:

— Այս Գեօղչու (Նոր Բայազէթի) եղանակ է, այնտեղ յաճախ կը պարեն այս եղանակը, որ կոչւում է Շէօրօր: Ես չնորհակալութիւն յայտնեցի խօսակցիս բացաղբութեան համար և շարունակեցի զննողութիւնս: Եօթներորդը մի բաւականին արագ եղանակ էր և ասվում էր Սարօղչու:

Ութերորդ եղանակը երբ սկսուեց, միւս կողքիս նստողը չկամենալով յետ մնալ առաջինից, առաջարկեց ինձ.

— Տեսնում ես արդեօք պարողները ոտերի փոփոխութիւնը. նոքա երկու անգամ զէպի ձախ ևն չլջվում և մի անգամ զէպի աջ, որ լինում է ուրեմն երեք բաժին: Այս հանգամանքից էլ ծագում է պարի անունը Սէթ ալի, որ քրդերէն նշանակում է երեք բաժին: Իբրև զոհուհու կողմիցն նշան՝ ժպիտ ձգելով մեկնաբանիս երեսին՝ ես ուրախացայ իմ մէջ այս բացաղբութիւնների համար և շարունակեցի զննել պարը: Երեսերորդ եղանակը թաւափի սնունդով աւելի արագ էր քան առաջինները և դուցէ սղ արագաշարժութիւնն էր պատճառը, որ պարաչլթայի մէջ կանանց թիւը սկսեց հեռաւարար նուազել: Տասներորդ եղանակը կոչվում էր Ուղղմայ, այն է ընթանալ առանց կանգնելու և կատարվում էր առաջիններից աւելի արագութեամբ:

Եւ յիշեմ եղանակը, որ բռնում է այս կարգում տառնեմիերորդ տեղ, բաւականին արագ լինելով՝ աւելի անօտարացից կանանց չարքը պարաչլթայի մէջ: Ետտեղը զուրս էին գալի յողնածութիւնից, ըստ որում հեշտ բան չէ, ամբողջ վեց կօթ ժամ անընդհատ պարել: Բայց մնացած պարողները, նոյն խի և գոռահաչիքը, չնայելով երկարատև աշխատելուն, այնուամենայնիւ կարծես մի նոր ոչնորութիւն և աշխոյժ էին ստանում շարժողութեան մէջ: Այդպէս էր զուցէ նորա համար որ պէտք է պարէին վերջին եղանակը և այդ զեղեցիկ շլթայն, մօտ հարիւր հարիւր բողբալացի պէտք է օղակ օղակ քայքայուէր: Արդարև, երբ սկսեցին թաւափ անունով տատերկուերորդ և վերջին եղանակը, պարողները այնպիսի ճարպիկութեամբ էին թօչկոտում և ցայտարում և միմեանց ձգում զէպի աջակողմը, որ շատերը անգոր գանուկելով, վայր էին ընկնում գետին և ծիծաղ պատճառում: Այսպէս վերջացաւ այդ երկարատև պարը:

Գիշերուան մի մասը արդէն անցել էր: Հանդիսականների մեծամասնութիւնը սկսեց ցրտիլ: Հարսնքատան մէջ մնացին մի քանի անձինք միայն: Նրազածուների փոքր հանգստանալուց յետոյ հարսնքատէրը յայտնեց մնացեալ հանդիսականներին թէ մի քանի բողբից յետոյ կաքաւելու է մի տաճիկ հարս իբրև ընտիր կաքաւող: Յալանի բան է ևս ուրախ էի այդ զէպիի համար: Մենք տեղափոխուեցինք մի առանձին, փոքրիկ, մաքուր սենեակ: Գոռնաչի երբ բռնեցին իւրեանց ակող և ածեցին վոզ, Զուհայ տեսած անձանց արդէն ծանօթ է փող գործիքը իւր համեմատաբար

քնքրոյց և համեղ ձայնով: Այդ գործիքը շատ տեղ կրում է իւր յիշեալ ա-
նունը, իսկ Վարալագեազում հա՛ կոչվում է դը՛ղ իււկ: Նուազածունիքը
սկսեցին կաքաւի եղանակ:

Նոյն սենեակի ծայրում խմբուած էին մի քանի երիտասարդ կանայք:
Եւ սպասում էի թէ կաքաւող հարսը պէտք է յառաջ գայ այդ խմբից:
Երբ փողահարները արդէն թնդացնում էին ծղը, երբ թմբկահարը զլուխը
այս և այն կողմը թեքելով՝ առանձին բաւականութեամբ զարկում էր
թմբուկը, երբ սենեակի մէջ բաւականին լայն ստալաւէզ էր բացած կա-
քաւող հարսի համար և վերջապէս երբ հանդիսականների հայեացքը ուղ-
ղուած էր դէպի կանանց խումբը, այդ բոլորէին կանայք զրդում էին դէպի
յառաջ մի երիտասարդ թուրք հարս, որ ոտը դէմ տալով՝ առ երես ցոյց
էր տալի թէ հաճելի չէ նորան դուրս գալ կաքաւելու: Բայց իրօք ցանկա-
նում էր այդ անելու:

Նազլուն (այդպէս էր հարսի անունը) ամսթիւածութիւնից իւր զլխի
կարմիր քողը քաշեց դէպի երեսը, երկու թաշկինակ բռնեց ձեռքերում և
մի քանի քայլ յառաջ սկսեց իւր կաքաւը: Նա հագած էր կարմիր հան-
դերձ և զլխի վրայի կարմիր մետաքսէ չալուսաւը յետի կողից սփռու-
վում էր մինչև սրունքները: Նորա երեսը զեզնատ, շիհար և թալկացած
էր, բայց դէմքի քնքրոյց և կանոնաւոր դժագրութիւնը, սև աչքերի հետ,
տալիս էր մի առանձին գեղեցկութիւն: Եւ այսպէս այս մօտակայ Հոս-
տուն կամ Ոստինք զիւղացի հարս Նազլուն թեքեց իւր փոքրիկ զլուխը
դէպի աջ ուտը, տարածեց ձեռքերը և օդի մէջ շարժելով թաշկինակները,
սլացաւ մեր առաջ: Բոլոր հանդիսականների աչքերը ուղղուած էին դէպի
Նազլուն:

Բաւականին կաքաւելուց յետոյ հանդիսականները, նորան աւելի օգնո-
րելու համար, սկսեցին ընծայել կոպէկներ: Նազլուն դադարելու նշան ցոյց
չտալով, անընդհատ կաքաւում էր, ստէպ ստէպ փոխելով եղանակները:
Այնտեղ կային և շատ հայ հարսներ, որ նոյնպէս կարող էին կաքաւել,
բայց նորանք միայնակ դուրս գալու և կաքաւելու վստահութիւն չունին:
Նորանք վստահութեամբ մասնակցում են միայն խմբովին պարերում: Նազ-
լուն վստահութեամբ և կաքաւով յափշտակուած, եւ եւ անհաղորդ չմնացի
նուէր մատուցանելուց և Վիամենալով խանդարել նորա ընթացքը, հէնց
կաքաւելու միջոցին եւ իմ լուծման կապեցի յետեից ծածոնուող կարմիր
չարսաւի տուում: Ինձ հետեցին և այլ շատերը, այնպէս որ մի քանի բո-
ւալէից յետոյ Նազլունի չարսաւի անկիւնները ծանրացան, իսկ Նազլուն առ
երես ուշ չդարձնելով այդ արարմանց վերայ, շարունակում էր իւր կա-
քաւը:

Պարտքս կատարելուց յետոյ, պատի տակ իմ տեղս նստեցի և աչ-
քերս բևեռելով Նազլունի թալկացած երեսի վերայ, դէմքիս շարժումը թէև
համաձայնեցնում էի նորա շարժման հետ, բայց այդ բոլորէին ևս բոլորովին
մոռացել էի թէ Նազլուն և թէ հանդիսականներին: Այդ բոլորէին մտքով

տեղափոխուած էի զէպի մեր հին, հայկական պատմական տեղանքը, ևս մտածում էի թէ վերը նկարագրած տասերկու տեսակ պարերը և Նազըււի կաքաւը և դոցա նման շատ պարեր և կաքաւներ, որոնք կազմում են մեր ժողովրդի զօր. արձու թեան նիւթը, որ չըջանի, և դարի արտադրութիւններ են: Եւ մտածում էի թէ այդ բանաստեղծական շարժումներից (պարերից ու կաքաւներից) որ տեսակներն են փոխ առած այլ ազգերից, որոնք զուտ հայկական են և ժառանգութիւն են այդեօր հին, հայկական նահապետական դարերից, թէ նորա պատականում են մեզ աւելի մօտիկ ժամանակներին:

Այս հարցերը արքան հետաքրքիր են, այնքան էլ զմուտը լսածանելի: Բայց եթէ խորապատկուենք մեր պատմութեան մէջ, այն ժամանակ մենք կը գտնենք մի քանի ցոյցեր, որոնք կ'ապացուցեն թէ հին ժամանակներում ևս հայերը ունեցել են պարեր և կաքաւներ: Այլ կերպ անկարելի էր: Մի ժողովուրդ եթէ զուարճանում էր երգերով, նա անշուշտ կ'ունենար և պարեր և կաքաւներ: Մի ժողովուրդ եթէ ունէր հասարակաց տօնախմբութիւններ, հարսանիքներ, խնճոյքներ և այլն, նա անշուշտ պէտք է ունենար և պարեր և կաքաւներ: Գտլիմս գառաւի ժողովուրդը երկրի տառտ իրնու ազգեցութիւնից ոգևորւած յօրինում էր հասարակաց երգեր, որոնք նա անշուշտ պէտք է ունենար պարեր և կաքաւներ:

Պատմական փաստերով այն միտքը հաստատուելու համար զիմենք մեր պատմագիրներին: Գրառութեան և արձանագրութեան կաթողիկոսը իւր պատմութեան մէջ յիշելով նախ՝ որ Ափշին ստաբիկանը պահտնից Սմբատ թագաւորից նորա կրտսեր եղբայր Շաղոհի դուստրը իւրեան կնութեան, տուում է «և դարսանեալն պարս պարեցին և կաքաւն կաքաւեցին» (ՅԶ. կաթող. երես 100). Երկուրդ՝ խօսելով Աշոտի պատկման մասին Սահակ կամ Սեադայ իշխանի դստեր հետ՝ ասում է «և անդ զպարսն պարեալ և զկաքաւն յօրինեալ» (Նոյնը, 162): Գովհանէս կաթողիկոսից շատ առաջ, մեր յայտնի պատմաբան Խորենացի Մովսէսը ասում է «բայց առաւել յաճախաբոյն հինքն Արամայեանացն ի նուսպս բամբուռն և յերգս ցցոց և պարոց զայցոսիկ ասնն իշխանաւոր» (Խոր. գիրք ա. զԼ. 6): Նոյն Խորենացին պատմում է որ Տրդատ Բագրատունին զայսլ Սիւնեաց երկիրը հրաւիրում է երկրի նահապետ Բաղուրի մօտ ընթրիք վայելելու: Գինով ուրախացած ժամանակ, Տրդատ Բագրատունին Բաղուր իշխանի ասնը տեսնում է մի կին, Նազլիսիկ՝ անուշաղ. Բաղուրի հարձը, որ «յոյժ գեղեցիկ երգէր ձեռամբ», որին Տրդատը խից տարաւ իւր հետ: (Խոր. գիրք Բ. զԼ. 63.)

Խորենացուց տեղի առաջ միտ պատմաբան Ազովանդեղոսը: Նկարագրելով Տրդատ թագաւորի փորձը Հաբիսիմէ կոյսի գեղեցիկութիւնը յափըշտակելու, պատմում է թէ երբ թագաւորը գնաց չքնաղ կոյսի մօտ այն սենեակը, որ նա արդելուած էր, այն ժամանակ ռառ հասարակ մարդիկն՝ ոմանք արտաքոյ ապարանիցն, կէսքն ի փողոցս ի ներքնաղոյնն, առ հասարակ երգս առեալ բարբառեցան կաթիւք վազելով ցուց բարձեալ

մարդկանն. կէսքն ի բերդամիջին և կէսքն զքաղաքամէջն լցին խնճոյիք առ հասարակ, համարէին հարսանեացն զպարսն պարկ և զկաքաւան յորդորելոս (Ազաթ. ԺԼ. երես 143.) Այսպէս ուրեմն հին ժամանակներումը ևս ժողովրդի երգեցողութեանցը, ուրախութեանցը և զուարճութեանցը ընկերանում էին արհեստական շարժումներ, երբեմն առանձին՝ իբրեւ կաքաւ, կայթ կամ վաղ, իսկ երբեմն խմբովին՝ իբրեւ պար կամ պարանցիք: Պարերին, կաքաւներին և երգերին զուգընթաց էր և գործիքների գործադրութիւնը, որպիսիք էին բամբիւռն, պղնձէ փող, ծնծղայ, թմբուկ և այլն: Յիշեալ պատմական փաստերը ապացուցանում են, որ հին ժամանակներում եղիլ են մեր ժողովրդի մէջ պարեր և կաքաւներ, ինչպէս նոյա կան և այժմ: Բայց պատմութիւնը չէ կարող բացատրել մեզ՝ թէ ի՞նչպէս էին հինների անուհիները, տեսակները և եղանակները և ունէին արդեօք որեւէ նմանութիւն այժմեանների հետ:

Այսպիսի յիշողութիւններով էր զբաղւած միտքս, երբ աչքերս առ-գիտակցարար կարծւա զննում էին Նազուկի նիհար գիւմիի զծաղրութիւնը: Յանկարծ ուշքի պալով՝ նկատեցի որ ամենքն ևս կարծիք են թէ ևս յափը-տակուած ևմ Նազուկի զեղեցիկութեամբ: Կաքաւահանդէսը վերջանալուց յետոյ ներկայ հիւրերը ևս բարի գիշեր ցանկալով հարսնաւորութիւնը, ցրտե-ցանք գիւղի մէջ՝ գէպի մեր ժամանակաւոր կացարանները, գիշերային հան-դատութիւն վայելելու: Իմ սենեակումս կային ելի հովիտի հողի հիւրեր զանազան գիւղերից եկած: Ամենքս քնեցինք:

ՔԱՋԱՅՐՈՒՆԻ

Ի՞նչ ԱՆԵՆՔ

«Ի՞նչ անենք»... Ամօթ այսպէս ասողին,

Ամօթ, բիւր ամօթ յուսահատողին,

Մահ, մահ, հաղթի մահ հէզ վըհատողին....

Եղբարք՝ ալ չտանք «չայեր՝ ի՞նչ անենք»:

Ասէք՝ ի՞նչ կ'անէ ջուրը ընկածը,

Ասէք՝ ի՞նչ կ'անէ քաղցած — սովածը,

Ասէք՝ ի՞նչ կ'անէ գերի ընկածը....

Եղբարք՝ ալ չտանք «չայեր՝ ի՞նչ անենք»:

Ջրուանցիք ձրդնին՝ քանի ուժ ունին,

Քաղցածը մահէ շեմքը դրացիին,

Փախել կը հնարի կաշկանդած գերին....

Եղբարք՝ ալ չտանք «չայեր՝ ի՞նչ անենք»:

Հարուստ՝ հէ՞ր ոսկիդ սընդուկ դըրելէս,

Կըտրի՞ճ՝ ո՞ր օրուայ ուժըդ պահելէս,

Առ ի՞նչ, ազդասէր, ազգըդ սիրելէս....

Եղբարք՝ ալ չտանք «չայեր՝ ի՞նչ անենք»:

Հարուստ՝ դիմացդ է աղնիւ աստարէզ,

Հայրենին լաւ է, քան թէ ոսկու դէզ,

Թէ մեռնի՞ս՝ ոսկիդ հետդ կը տանեն....

Եղբարք՝ ալ չտանք «չայեր՝ ի՞նչ անենք»:

Կտրի՛ձ՝ ալ կ'անցնի քանի մի տարի,
Այդ թըշնդ վարդը իսպառ կը խամրի.
Զի թոռմիր միայն յիշատակ բարի....
Եղբարք՝ ալ չասենք «չայեր՝ ի՞նչ անենք»:

Թէ ուզէ՛ չայը՝ նա շատ բան կ'անէ,
Եղբարք՝ ալ չասենք «չայեր՝ ի՞նչ անենք»:

Չայը կը ստիպէ վեհ Պատրիարքին
Յորդորակ սրփռել բոլոր չայ աղբին,
Թօթռուկ — զարթեցնել մեր թըմրած հոգին....
Եղբարք՝ ալ չասենք «չայեր՝ ի՞նչ անենք»:

...

ԳԱՄԱՌ—ԲԱԹԻՊԱ

ԹԱՏՐՈՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԱՐԳԱԴԻՐԸ *)

Այս պատկերը հանած է պ. Աբրահամ Դրէյֆուսի գրուածներէց, որի «Թատրոնական կեանքի պատկերները» (Scènes de la vie de Théâtre) առաջին հատորը մեծ ընդունելութիւն գտաւ հասարակութեան կողմից: Շուտով հրատարակուելու է նոյն գրուածի երկրորդ հատորը:

Թատրոնումը գործ ունէի: Պէտք էր, որքան յիշում եմ... բայց ինչ⁶ ծածկեմ և ճշմարտութիւնը չխոստովանիմ: Պէտք էր յիտ առնել մի ձեռագիր որ մի քանի շաբաթ առաջ ներկայացրել էի թատրոնի վերատեսչին:

Հասցայ այն բուլէին երբ մի նոր գրուածքի առաջին զոդու-ղութիւնը վերջացել էր: Վերասանները, բեմից դուրս դալով, անց-ուղարձ էին անում այն նեղ անցքերով որոնք ասում էին զէպի-օթեակները, իսկ թատրոնի ու բեմի հետ հաղորդակցութիւն ունե-ցող զոնով զալիս էր կառավարիչը երկու կամ երեք հոգով:

Առաջ գնացի և յայտնեցի նորան իմ այցելութեան նպա-տակը: Նա կանգ առաւ:

— Ձեր ձեռագիրը... Միթէ ինձ մօտ ձեռագիր ունիք:

— Ի՛նչպէս, չէ՞ք յիշում այն գրուածքը որ...

— Ա՛խ, միտս եկաւ... Ձեր երեք գործողութիւնները... Տե-ռէք Բօզվալին:

— Բօզվալ...

— Այո՛... այս բուլէիս մի ծրար յանձնեցի նորան. նորա մէջ պիտի լինին և ձեր թղթերը:

Առաջին անգամն էի լսում այդ մարդու անունը որին այնքան վստահութիւն էին ցոյց տալիս: Վերատեսուչը թոյլ չտուեց ինձ ու-րիշ բացադուրթիւններ խնդրելու, և հեռանալով՝ կրկնեց.

— Տեսէ՛ք Բօզվալին, սիրելիս, տեսէ՛ք Բօզվալին:

Յանկարծ մի շարժական պատ եկաւ կանգնեցաւ մեր երկուսի

*) Régisseur.

մէջ և թոյլ չտուեց ինձ հեռեկըս նորան: Ես յետ քաշուեցայ... և քիչ մնաց խփուէի մի սպասաւորի որ ետես կանգնած կանթեղներ էր տեղաւորում: Նոյն միջոցին, երկու մեքենապետ բերում էին մի ահագին շրջանակ:

— Քաշուեցէք... կանչեց մի ձայն իմ աջ կողմը:

Շտապելով քաշուեցայ ձախ կողմը... և ընկայ մի վառարանի մէջ որ մի ուրիշ մեքենապետ բերում էր վազելով:

— Զգն՛ջ կացէք, աղաղակեց այդ մարդը:

Վեր կացայ և հարցրի.

— Ո՞ւր է պարոն Բողվալը:

Բայց մարդը արդէն հեռացել էր, և նորա ընկերներից մէկը պատասխանեց ինձ.

— Պ. Բողվալ, երկրորդ բէժիսէօրը... Ահա գալիս է... Ո՛չ, այս կողմը չէ... այն կողմը. այն փոքրահասակ մօրուքաւոր մարդը:

Քայլերս ուղղեցի դէպի այն անձը որ ցոյց էին տուել ինձ: Արդարեւ նա մօրուք ուներ, մի խեղճ ու զձուձ, սպիտակախառն մօրուք, զուճատ, կիճճոտ ու վշտահար դէմքի վրայ:

Ողջունեցի նորան և ասացի.

— Արդեօք պ. Բողվալն⁶ հետ պատիւ ունիմ...

— Այո... այո... ասաց նա այնպիսի եղանակով որ ցոյց էր տալիս թէ անհանդիստ ու սաստիկ զբաղուած է: Նոյն կայ:

— Պարոն, ես ձեռք յետ պահանջելու մի ձեռագիր որ...

Պ. Բողվալը թոյլ չտուեց ինձ աւարտելու...

— Ախ, շատ լաւ... բարեհաճեցէք ողջունել մի րոպէ...

Եւ դառնալով մէկին որ իւր ետե կանգնած էր, ասաց սպասելով.

— Զանգահը տուի՞ր, յիշմ:

— Երկու անգամ:

— Տիկին Ալբանը պատարաստ է:

— Ո՛չ... բայց նա ասում է թէ դեռ ժամանակ ունի:

Պ. Բողվալը կատաղեցաւ.

— Թշուառակներ... չէ՞ իմանում որ ինքն է սխտմ... չազէ ասան նորան... Զէ, թող մնայ... ես ինքս կ'երթամ:

Այս ասելով, պ. Բողվալը թաւաւ դնաց: Բայց մինչ նա անց յայտնում էր մէկ կողմից, վերատեսուչը երևում էր միւսից.

— Եւ վերջ չկայ... երբ պիտի սկսուի... Բողվալ... ո՞ւր է Բողվալը...

Այս խօսքերը այն ձևով արտասանուեցան, որ ով որ մօտ լինէր, կը հասկանար թէ տէրն է խօսողը. բայց Բօզվալը հետույց էլ լսեց նորա ձայնը և վազէվազ եկաւ հեւալով:

— Այստեղ եմ, պարոն, այստեղ:

Վերատեսուէր, իբր ծաղը անելով իւր ատորադրեպին, կրկնեց ձայնը ձգձգելով:

— Այստեղ եմ, պարոն, այստեղ:

Յետոյ, իւր սովորական ձայնով ասաց խտուրթեամբ.

— Այսօրուան թէ վաղուան համար է ներկայացումը:

Բէժխէօրը յայտնեց թէ տիկին Ալբանը պատրաստ չէ:

— Նա պատրաստ կը լինէր, կրկնեց վերատեսուէր, եթէ դուք հոգ տարած լինէիք:

— Բայց, պարոն...

— Լսու է, էլ խօսել հարկաւոր չէ... Ամէն մարդ իւր տեղը լինի... և թող նշանը արուի:

Այս խօսքերի վրայ մի մեծ լռութիւն տիրեց. վերատեսուէր անցնելով մի խումբ երկրորդական դերասաններէ մօտով, որոնք յարդանօք կանգնած էին, շտապով բաց արաւ իւր օթեակի դուռը. նշանը արուեցաւ մի քանի խումբ հարուածներով, որոնց հետեւեցան երեք աւելի որոշ հարուածներ, և բէժխէօրը ազազակեց, վարագոյրը: Վարագոյրը բարձրացաւ, և ա. Ալբանը բեմը մտաւ:

Ես քաշուելի մի կողմը:

Բօզվալը կարծես բոլորովին մոռացել էր ինձ. բեմի ետեւը կանգնած, ախանջը տեսարանի կողմը սրած, աջ ձեռքը այն դրան վրայ դրած որով մտնէր ա. Ալբանը, ձախ ձեռքը մի ձեռագիր բռնած ուշադրութեամբ հեռուում էր ներկայացմանը որ արվում էր տեսարանի վրայ:

Յանկարծ նա նշմարեց ինձ և իւր ձեռագիրը ցրցց տալով՝ մի նշան արեց որ առաջի բերան չհասկացայ: Նս մօտեցայ:

— Ներեցէ՛ք ինձ, ասաց նա ցած ձայնով, բայց ես տեղիցս շարժել չեմ կարող: Պէտք է...

Եւ առանց խօսքը վերջացնելու, շուտով մի կողմը քաշուեցաւ և բաց արեց դուռը ա. Ալբանին ճանապարհ տալու համար, որ վեհ քայլերով դուռն եկաւ բեմից:

Հէնց որ դուռը փակուեցաւ, դերասանուհին ազազակեց.

— Ի՛նչ անպիտան հասարակութիւն... խաղը ոչինչ ազգեցութիւն չարաւ նորա վրայ:

— Երևում ազդեցութիւն կ'անէք, պատասխանեց հանդարտ ձայնով ըէժիսէօրը. Ժողովուրդը կամաց կամաց կը տաքանայ:

Այս հաճոյական խօսքը կարծես մի առանձին ակտորժիւի տպաւորութիւն չարտ. տ. Ալեանի վրայ:

— Ինձ համար միւլնոյն է, կրկնեց նա նեղացած. կարող են ծաքանալ կամ չտաքանալ, ամենեւին փոյթս էլ չէ...

Յետոյ, խօսքը փոխելով՝ աւելացրեց.

— Գրաւ եմ դնում որ դարձեալ մոռացաք իմ սպիտակադէղը:

— Ոչ, տիկին, այստեղ է, ասաց Բօզվալը հանելով զբալանից մի փոքրիկ աման թղթով փաթաթած և տալով գոռոզ դերասանուհուն:

Բայց տեսնելով որ սխալուել է, իսկոյն վրայ բերեց ներկայացնելով մի ուրիշ ծրար.

— Ա'ն, ներեցէք, ես սխալուեցայ, ահա ձեր սպիտակադէղը:

Եւ ընդունելով տ. Ալեանի ձեռքերից առաջին ծրարը որ նա բանալու վրայ էր, աւելացրեց.

— Այդ Բարի խանութից առած քաղցրեղէն է իմ աղջկայ համար:

— Բարի քաղցրեղէն... օհ օհ, բացազանչեց դերասանուհին ժպտալով, շատ երես էք տալիս ձեր աղջկան:

Ծերունի ըէժիսէօրը հառաչեց.

— Ի՞նչ անեմ... երբ մի երեխայ հիւանդ է...

— Դուք հիւանդ երեխայ ունիք, ասացի ես խօսակցութեան մէջ խառնուելով:

— Այո, պարոն, իմ փոքրիկ աղջկը, երկրորդ զաւակս, ջերմախտ է ունեցել...

— Այդ ո՞վ, հարցրեց մէկը որ մօտեցել էր մեզ, ո՞վ է ունեցել, ջերմախտ:

Եւրեկայ որ տեսնեմ թէ ով էր խառնւում խօսակցութեան մէջ և ճանաչեցի Յլօրիակին: Կանոնաւոր մի դրան առաջ որով պիտի ներս մտնէր բեմը, մարմինը փոքր ինչ ետեւի կողմը ծռած, շնորհալի *jeune premier*-ն ¹⁾ իւր բաց մոխրագոյն հագուստի վրայ մի

...

1) Երիտասարդ սիրահարի դեր կատարող:

ժապաւէն էր կոտորւում որ, իւր ասելովը, առանձին նշանակութիւն ունէր իւր դերի մէջ:

— Ես իմ աղջկայ մասին էի խօսում, կրկնեց Բօզվալը, որ շատ ծանր հիւանդ է եղել...

— Բայց այժմ աւելի՞ լաւ է:

— Օհ, շատ աւելի լաւ: Բժիշկն ասում է թէ արդէն վտանգն անցել է. այնու ամենայնիւ նա խորհուրդ է տալիս դեռ շատ զգոյշ լինել, որովհետեւ եթէ հիւանդութիւնը կրկնուի, կարող է շատ վտանգաւոր լինել:

— Յիրաւի, ասաց Ֆլօրիակը խրատական ձևով, մեծ զգուշութիւն է հարկաւոր:

Եւ փոքր ինչ յետոյ դարձեալ կրկնեց.

— Այո, մեծ զգուշութիւն:

Բայց հազիւ թէ այս բառերը արտասանեց որ կանգնած տեղը թռաւ:

— Մտաւոր, ուր է մտաւոր, կանչեց նա ոտքը գետին խփելով: Բէժիսէօրի դիպը բռնեց.

— Ինչպէս, լիւսիէնը չտուեց ձեզ...

— Մի թէ չէր տեսնում, կանչեց զայրացած դերասանը:

Եւ դառնալով դէպի ինձ, ասաց ձայնը փոքր ինչ մեղմացնելով.

— Բեհ, դուրս գալու ժամանակ է. և մտաւ չկայ: Ա՛խ, այս ինչ թատրոն է, պարոն, ինչ թատրոն:

Դերասանը ժամանակ չունեցաւ իւր բոլոր զայրոյթը յայտնելու: Բօզվալը որ նորա առաջին բարկութեան վրայ թռել էր կուլիսը, յետ դարձաւ մի գեղեցիկ մտրակ ձեռքին: Ֆլօրիակը խլեց մտրակը, դրան երկու փեղկերը մղեց ու ներս մտաւ, և իբրեւ թէ բեմի ետեւը ոչինչ պատահած չլինէր, ուրախ ու զուարթ հեգնութեամբ արտասանեց այս բառերը որ դեռ ականջումն հնչում են.

— Դուք ինձ չէիք սպասում, տիկին կոմսուհի:

Ուրիշ ոչինչ չկարողացայ լսել, որովհետեւ Բօզվալը մի երկաթէ երկար ձողով կամաց քաշեց, երկու փեղկերը որ Ֆլօրիակը ներս մտաւ ինչիս բաց էր թողել. դուռը փակուեցաւ, և ես մնայի մենակ ձեռքով ինչ թէ Բէժիսէօրի հետ կոմսուհու նախասենեակում:

— Դուք ստիպուած էք ամէն բանի վրայ հսկելու, ասացի նորան:

— Այո, պարոն, ամէն բանի վրայ, պատասխանեց Բօզվալը: Մէկը պատրաստ է, միւսը իւր ընկերների հետ խօսելով մոռանում է

ժամանակը և ուշանում է բեմ մտնելու, երրորդը օխավում է և ժամանակից առաջ է ներս մտնում... էլ չեմ յիշում ուրիշ մանր մունր հոգսեր, կուլիսների մէջ տիրած աղմուկը և այլ շատ բաներ... Ախ, հաւատացնում եմ ձեզ որ շատ գործ կայ: Մէկ հարցրէք մեր վերստու ոչին... Անցեալ օր որքան դժուարութիւն եղաւ իմ տեղը մի մարդ գնելու...

— Դուք արձակուրդ էիք ստացել:

— Արձակուրդ, օհ, պարոն, արձակուրդ ասած բանը ինձ համար չկայ: Ո՛չ, այդ այն օրն էր երբ իմ փոքրիկ աղջիկը սաստիկ հիւանդ էր... Ես մենակ էի նորա հետ. անդրանիկը, որ գործանուցում բանում է, դեռ տուն չէր եկել... Ի՛նչ անէի, ստիպուեցայ մնալ տանը: Ուղարկեցի յայտնելու թէ ոսոս յաւեցրել եմ. բժիշկը լաւ մարդ լինելով, ձեւացաւ թէ ասածիս հաւատում է և այդպէսով ազատուեցայ... թէ չէ...

— Դուք կարծում էք թէ ձեր բացակայութեան իսկական պատճառը չէի՞ն յարգիլ:

— Ե՛հ. վերատեսուչը ոչինչ պատճառ չէ ուզում իմանալ: Եւ այդ հասկանալի է, որովհետեւ ծառայութիւնը պէտք է կատարուի... Լաւ էր որ իմ բաղդիցը աղջիկս միւս օրը փոքրիկ լաւացել էր. ապա թէ ո՛չ, ես պիտի ստիպուէի այս երկուսից մէկն ընտրել, կամ նորան անխնամ թողնել և կամ տեղս կորցնել...

— Եւ ես առանց տեղի չեմ կարող ապրել, աւելացրեց նա խուլ ձայնով:

Մի րոպէ լռութիւն տիրեց:

— Քանի՞ տարեկան է ձեր անդրանիկ աղջիկը, հարցրի ես:

— Անդրանիկ աղջիկս տասնչորս տարեկան է, երկրորդը տասներկու տարեկան, իսկ կրտսերը, որ տղայ է, կրտսերը...

Բողբալը խօսքը չաւարտեց:

— Տեսէք, աղաղակեց նա յանկարծ, չէ որ ձեզ ասում էի:

Եւ վազելով դէպի մի փոքրահասակ կին, բըրտնացու հագուստ հագած, որ մեզանից մի քանի քայլ հեռու կանգնած էր, ասաց նորան.

— Ի՛նչ էք անում այդտեղ:

— Ե՛ս, ոչինչ, պարոն, պատասխանեց փոքրահասակ կինը. սպասում եմ որ ժամանակը գայ ներս մտնելու:

հայտնի կողմից չպիտի մտնէք: Չէ՞ որ ձեզ ասացի: Բաւի կողմից, իսկ զուր պարտեղի կողմն էք կանգնած:

Բերտոնացի կինը զարմայմամբ նայում էր իւր շուրջը եղած տեսարանների վրայ:

— Ա՛խ, բացառանէջ Բողվալը յուսահատութեամբ, միակը պարտեղից զանազանել անգամ չդիտեն: Պարտեղը աջ կողմն էլ լսում էր... Դուք ձախ կողմը պիտի մտնէք:

— Լաւ, պարոն:

Բերտոնացին կամեցաւ մտնել զրանը...

— Սպասեղէ՛ք, կանչեց Բողվալը: Մտարե՞րում էր թէ ինչ խօսքի վրայ ներս էք մտնում:

— Ես մտնում եմ երբ զանգակը տալիս են:

— Լաւ: Եւ ի՞նչ էք ասում:

— Ես ասում եմ Մի նամակ տիկնոջ համար:

— Լաւ: Նամակը ունի՞ր:

Փորրահասակ կինը աչքերը չրեց ծերունի բեժիսէօրի վրայ:

— Նամակը, ասաց նա:

Բողվալը գունաթափուեցաւ:

— Որե՞նն չունի՞ր...

Ամէ՛ Ժամանակ Գլորիակը, տեսարանի վրայ, ասաց բարձր ձայնով: Վերջը ամենեւին չէ մտածում դրել ձեզ, տիկին:

— Ներս մտնելու Ժամանակ է, ասաց Բողվալը:

Եւ զիմելով ինձ մինչ սեղանից մի զանգակ առած խփում էր ասաց պաղատելով:

— Ի սէր Աստուծոյ, պարոն, մի նամակ... մի տոմսակ... մի հա-

սարակ թուղթ...

Տուի նորան մի նամակ որ նա շտապով դրեց Բերտոնացի կնոջ ձեռքը ասելով:

— Առէ՛ք Լեւոնտով ներս մտէք:

Դերասանուհին շփոթուած, կամեցաւ ձախ կողմը վազել:

Իսկ նա թեկիցը բռնելով կանչեց:

— Փոյթ չէ թէ որ կողմից:

Եւ մղեց նորան բեմի վրայ:

Յետոյ ճակատը սրբելով զարձաւ ասաց ինձ:

— Տեսէ՛ք, պարոն, քիչ էր մնում որ ամենեւին ներս չմտնէր:

Լաւարող էինք խոյտառակուիլ։ Այս ապացոյցանում է ձեզ որ իմ ներկայութիւնը աւելորդ չէ այստեղ։

— Գուցէ ձեզ խանգարում եմ, ապա ի ես կ'պատրաստուեցայ քաշուելու։

— Ո՛հ, ոչ, պատասխանեց ըէժիսէօրը աշխուժութեամբ։ Ընդհակառակն, կարելի է խօսել երբ ամէն բան կարգին է գտնուի։

— Գուցէ խօսում էիք ձեր փոքր տղի վրայ։

— Հա... շատ խելացի երեխայ է... Եւ լաւ էլ կրթութիւն տալու հասակին նայելով... Առաջինն է ուղղագրութեան մէջ... տասը տարեկան հասակում այդ գեղեցիկ բան է, այնպէս չէ, պարոն։ Առաջինը ուղղագրութեան և անդիր սերտողութեան մէջ... շատ սիրուն է ասում իւր սովորած անակները։

— Ո՛րքան նորա ասպարէզը արդէն զտած է. դուք կը պատկերասէք նորան դերասան լինելու... Կարծես մոյժի տրոշակ, ձեռք

Բօզիլալը գլուխը շարժեց։

— Օ՛հ, ոչ, ասաց նա, քան լեցի. ամէն բան կարող է լինել, բայց ոչ երբեք դերասան։ Կարծես մոյժի տրոշակ... մոյժայտ... ԲՈՒՄ —

— Ի՞նչի, եթէ ձեր որդին լաւ ընդունակութիւններ ունի...

— Ես էլ կ'պարոն, լաւ ընդունակութիւններ եմ ունեցել։

— Զկարողացայ ժպիտս գտնել։

— Այդ դարմացնում է ձեզ, կրկնեց ծերունի ըէժիսէօրը դառնութեամբ, և սակայն ծշմարիտ եմ ասում։ Կծուեք վատաւարում, աղբերգութեան երկրորդ մրցանակը ստացայ և ամէնքը ասում էին թէ առաջին մրցանակի արժանի էի։ Ես խաղացել եմ Բաշէլի հետ, այո՛ պարոն, ես որ այս րոպէին խօսում եմ ձեզ հետ, ներկայացրել եմ հռչակաւոր դերասանուհու հետ։

— Բաշէլի հետ։

— Այլ Théâtre Français-ի մէջ... այլ մասնաւոր դահլիճում, ամենաբարձր հասարակութեան առաջ։ Բաշէլը հարկաւորութիւն ունէր մի օգնական դերասանի և մտածեց ինձ հրաւիրելու։ Կարծես այժմ էլ լսում եմ նորան Որտաիոս ողբերգութեան մէջ...

— Այս ասելով, Բօզիլալը դիմում էր դէպի հովիտի մի անկիւնը ուր զրած էր մի փոքրիկ երկուանուան տրսայլ։ Նայում էի թէ ինչէ ուղղում անել, երբ յանկարծ բռնեց սայլակի քեղեքից, ուժով ա-

առջ մղեց նորան, վազեց նորա ետևից մինչև կուլիսի միւս ծայրը և յետ եկաւ.

— Այս մարկիզն է որ կառքով տուն է գալիս, ասաց նա:

Յետոյ, իւր պատմութեան թելը առնելով, շարունակեց.

— Այսպէս ուրեմն ես ողբերգութիւններ էի ներկայացնում, բայց որովհետեւ չէի կարող իսկոյն Théâtre Français մտնել, իսկ Օդէոնի թատրոնում գոհացուցիչ պայմաններ չէին առաջարկում ինձ, վճռեցի դրամաների մէջ խաղալ:

— Ո՞ր թատրոնում:

— Բոլոր թատրոններում ուր դրամաներ էին ներկայացնում, և այն ժամանակ այդպիսի թատրոններ շատ կային: Ես շատ նշանաւոր դերեր ստեղծեցի, որպիսի են՝ Ալբերիկ, Ֆօբլաս, Պետրոս աւազակը, Սէնտ—Էլմ Մարկիզը: Մի քանի անգամ Ֆօնտընը աշի տեղ էլ խաղացի Պատոնի դատապարտեալներին մէջ և մեծ յաջողութիւն ունեցայ. կարելի է մինչև անգամ ասել թէ այդ յաջողութիւնն եղաւ իմ դժբաղդութեան պատճառը:

— Այդ ի՞նչպէս:

— Այո, պարոն... որովհետեւ այդ դերը երեսուն անգամից աւելի ֆարիզն մէջ խաղալուց յետոյ, պէտք եղաւ որ նոյնը դաւառներումն էլ ներկայացնեմ ամէն տեղ: Վատ բան է այդ, պարոն, շատ վատ բան. եթէ գաւառում շատ պատիւ ես գտնում, մնում ես այնտեղ, և այդ միջոցում քո տեղը ուրիշն է ստանում մայրաքաղաքի թատրոնում: Այսպէսով տարիներն անցնում են, և վերջապէս ամուսնանում ես... Ահա այս բանը իմ գլխին էլ եկաւ:

Այստեղ Բօզվալի ձայնը փոխուեցաւ: Նա զուպեց իրան և խօսքը շարունակեց աշխատելով գուարթ երևիլ.

— Սիրահարական ամուսնութիւն, պարոն, անհաւատալի չէ՞ երևում ձեզ այդ:

— Ինչի՞ անհաւատալի, ասացի ես, դերասանները շատ յաղթութիւններ են անում սիրոյ մէջ:

— Այդ յաղթութիւնը հեշտ էր, կրկնեց նա արտութեամբ: Իմ հին ընկերներից մէկի աղջիկն էր... մի որբ որ ոչ փող ունէր, ոչ օժիտ... Ես համարեա մեծացրի նորան, կերակրեցի, հաղցրի, սովորեցրի բոլորը ինչ որ ես գիտէի— իմ գիտեցածիցն էլ աւելի, — այնպէս որ մի օր էլ առաջարկեցի նորան իմ կինը լինել... Աւաղ:

— Նա մեռե՞լ է:

Ծերունի ըէժիսէօրը աչքերը վրաս չռելով՝ պատասխանեց.
— Ո՛չ, պարոն, նա ինձ թողեց:

Այս խօսքի վրայ, նա վերցրեց մի թիթեղե թերթ, որ իւր մօտ դրած էր, և մի քանի անգամ շարժեց նորան:

— Գուգուոցի ձայնի նման է, այնպէս չէ, ասաց նա ժպտալով:

Եւ թիթեղե թերթը իւր անդը դնելով՝ շարունակեց.

— Ինչպէս յարմար ժամանակին է գալիս այս որոտումը, հէնց այն րոպէին երբ իմ ընտանեկան դժբաղդութիւններն եմ պատմում ձեզ: Երեւակայեցէք թէ ի՞նչ կայծակ եկաւ գլխիս երբ տիկին Բօլ՝ վաղը մի գեղեցիկ երեկոյ անյայտացաւ մեր տան բաբեկամներին մէկի հետ, թողնելով շինքիս երեք փոքր երեխայ...

Նա մօտեցաւ մի փայտէ գործիքի, որի վրայ պինդ ձգած էր մի կտոր մետաքս, և ասաց.

— Այժմ քամի է հարկաւոր:

Եւ գործիքը պոռցաւ բերելով, մետաքսը շփվում էր մի զլանի և այնպիսի աղմուկ էր հանում, որ կարծէիր թէ յիրաւի քամին փչում էր:

— Եւ ի՞նչ շարունակեմ, ասաց նա: Նա հիւանդացայ և երբ երեք ամիս յետոյ հիւանդանոցից դուրս եկայ, տեսայ որ մազերս համարեա բոլորովին թափուել էին... Դուք կ'ասէք թէ մենք զերանաներս սովոր ենք կեղծամներ գործածել: Այո, բայց ինչ կ'ուզէ ինի, էլի լաւ է բնութեան պարգևներից զուրկ չլինել. երբ մարդ այդ պարգևները կորցնում է, էլ մեծ բանի պէտք չէ գալիս...

Այս ասելով, նա վերցրել էր մի քանի բարակ թիթեղե թերթեր:

— Գուցէ միայն արհեստական անձրև ներկայացնելու... Ահա անձրևն էլ, ասաց նա թիթեղե թերթերը խշխշացնելով:

— Այս էլ կարկուտն է, շարունակեց նա սիսեռի հատիկներ շարժելով մի երկար արկղի մէջ, որ հէնց այդ բանի համար շինած է: Որոտում, անձրև, քամի, կարկուտ... տեսնում էք որ փութորիկը կատարեալ է: Միայն փայլակն է պակաս, բայց որովհետև ներկայացումը դաշլիճի մէջ է տրվում, այն էլ լոյս ցերեկով, փայլակը աւելորդ է...

Նա շարունակեց զուարթ կերպով.

— Ահա այսպէս եղաւ որ այժմ բնութեան տարրերն եմ ներկայացնում բեմի ետեւը մինչդեռ մի ժամանակ սիրահարի դեմ

րեր էի կատարում Ֆլորիակի նման: Բայց ի՞նչ անես, պարոն, պէտք է ապրել, և երբ մարդ մի քանի ամիս անդորձ մնալուց յետոյ տեղ դառնելու յոյսը կորում է, բաղդաւոր է համարում իրան այսպիսի պաշտօն ձեռք ձգելու, ուր ամսական 150 Փրանկի համար ամէն տեսակ յանգիմանութիւններ է լսում:

Եւ շարժելով թիթեղի թերթը, շարունակեց.

— Մի քիչ էլ գոռգւոյ վերջացնելու համար, այդ գուարձութիւն կը պատճառէ հասարակութեանը և իմ կնոջը:

Այս արհեստական ուրախութիւնը սիրտս խոցեց:

— Ձեր կինը գուցէ ձեզանից էլ աւելի խղճալու արժանի է, ասացի նորան:

— Գուցէ բարոյապէս, բայց ոչ նիւթական կողմից: Դուք գիտէ՞ք որ տիկին Բօզվալը, իբրեւ օպերէտի երգիչ, ամէն երեկոյ 300 Փրանկի համետ գումարն է ստանում...

— Ուրեմն նա թատրոնումն է ծառայում:

— Այո, արտասահման... Բայց դուք պէտք է տեսած լինիք նորան Փարիզում՝ սորանից մի քանի ժամանակ առաջ... Ի հարկէ ոչ իմ անունով, որովհետեւ կը խայտառակուէր... Թէև այդ անունը քիչ օգուտ չէ տուել նորան: Պէտք է գիտենաք, պարոն, որ եթէ նա տաղանդ ունի, այդ տաղանդի համար ինձ է պարտական, ինձ Բօզվալիս, որի դերասանական արժանաւորութիւնները կարող էին չզնաահատուիլ, — Թէև իւր յաջողութիւններով շատերին հաւասարուել է, — բայց որին ոչ ոք չգերազանցեց իբրեւ ուսուցիչ, իբրեւ ուսուցիչ, այո՛, ոչ ոք: Դովումեն իմ կնոջ արտասանութիւնը և իրաւունք ունին. բայց ո՞վ տուեց նորան այդ արտասանութիւնը. էս, պարոն էս:

Երբունի բէթիսէօրը դողում էր:

— Լաւ է, ասացի ես, հանդարտուեցէք: Ձեր կինը զույգէ մի օր վերադառնայ ձեզ մօտ: Ձեր վիճակը յայտնի է նորան:

— Ո՛չ, պարոն, ո՛չ. ես էլ իմ հպարտութիւնը ունիմ, հասկանում էք:

— Հասկանում եմ, յիշաւի...

— Միայն, շարունակեց նա աւելի ցած ձայնով, թէև սաստիկ յուզուած, ես մտածեցի թէ իրաւունք չունիմ գաւաիններիս մնասելու, և երբ իմ աղջկը... երբ մեր աղջկը հիւանդացաւ, զրեցի տիկին Բօզվալին և պաղատեցի որ դայ խնամէ նորան...

— Յետո՞յ:

— Յետոյ, նա ուղարկեց ինձ հինգ հարիւր Փրանկ... ես յետ դարձրի նորան այդ փողը, ասաց նա սաստիկութեամբ... այո՛, յետ դարձրի: Աւելի լաւ համարեցի ինքս խնամել իմ զաւակին, ինչպէս որ կարող էի, իմ սեպհական միջոցներով... եւ լաւ արի որ այդպէս վարուեցայ, որովհետեւ մահից ազատեցի նորան... այո՛, մահից ազատեցի իմ խեղճ աղջկան:

Հեկեկանքը խողեց խեղճ մարդու ձայնը և տեսայ որ աչքերը արտասուքով լցուեցան...

Բայց նա զսպեց իրան և դառնալով դէպի չորս կամ հինգ մարդիկ որոնք մօտեցում էին մեզ, ասաց ծիծաղելով.

— Ահա՛ ժողովուրդը: Ուշադրութիւն, տղերք... պէտք է ցնծութեան աղաղակներ արձակել... Պատրանո՞ւ էք. միև, երկու, երեք...

Եւ սկսեց բարձրաձայն աղաղակել:

— Կեցցէ՛ մարիկը, կեցցէ՛ մարիկը հին:

Այս կեցցէներով, որ մի քանի անգամ կրկնուեցան, արարողութիւնը վերջացաւ:

Իսկոյն բեմի վրայ մի մեծ շարժողութիւն ընկաւ. դերասանները դիմեցին դէպի իրանց զահեղձը, մեքենայեւորները սկսան տեսարանը փոխել, և իմանալով թէ ուր եմ, մնացի տեղում շփոթուած ու շուարած... երբ Բօզվարը դառնալով դէպի ինձ՝ ասաց կամայ.

— Եկէք: սրտոն, տամ ձեզ ձեր ձեռագիրը:

մինչև ներկայ ժամանակս: Յոգուածը յառաջ է բերում այն տարբեր յարաբերութիւնը որով վարվում են այժմ: Յոյների ու Հրէաների հետ: «Բերլինում Հրէաները նախատվում ու արտաքսվում են: Փարիզում ու Լոնդոնում Յոյներն գովասանվում ու երկինք հանվում: Առաջինները զոնէ իրանց նախնեաց ծառայութիւնների համար պէտք չէր այնպիսի վիճակի լինթարկուէին, իսկ երկրորդները նոյն իսկ պատճառով արժանի էին իրանց բաժին լինիւմ վիճակին: Արդարացիման ու կրթութեան մի մեծ մասը պարտական ենք նախնի յոյների գիտութեանն ու արուեստին: Ողբերգութիւնն ու կատակերգութիւնը, պատմութիւնն ու փիլիսոփայութիւնը, պերճախօսութիւնն ու բանաստեղծութիւնը Սթէքուս, ծնունդան, և քաղաքակրթութեան արուեստները նոյն իսկ տեղում կատարելագործուցան ու աղնուացան: Սորանում է հին Յունաց անշխանելի փառքը և սորանով ապագայ սերունդը Հնորհապարտ է նոցա: Հին Հրէաները վերոյիշեալ սահմաններում առհասարակ չեն կարող մրցել հին Յոյների հետ բայց, եթէ երկու կողմերի բարոյականութիւնն ու կենցաղավարութիւնը համեմատուին, նոքա սոցանից բարձր են կանգնած: Վերոյիշեալ յօդուածը այս կէտի վերայ հետեւեալ կերպովն է խօսում:

Մովսէսի օրէնքը ձգտում էր Եբրայեցուն աստուածավախ ու բարեպաշտ մարդ շինելու: Աստծուն ծառայել ու մեր ընկերներին սիրել, այն ամենաբարձր սկզբունքներն են, որ շեշտում է Մովսէսը: Մաքուր կրօն և ամենաազնիւ սէրը կազմում են Մովսէսի հինգ գրքերի հիմքը: Իիկուրդսն ասում էր. «Ոյժ հաւաքէք, որ կարողանաք ձեր գրայուն կործանել ու կոչւպոնել: Մովսէսն ասում էր. «Աշխատէք, որ կարողանաք Աստծուն պատարագ բերել և ազքատներին կերակրել»: Իիկուրդսը աշխատում էր սուսերամարտ ըմբիշների մի ցեղ յառաջ բերել, որոնց միակ նրժանիքը իրանց մարմնական ոյժի մեջ կայանաւ էր: Նոս ձգտում էր այնպիսի մարդիկ յառաջ բերել, որ քոնքի վայրենի և անկիրթ, անանցորոշ բարոյական սկզբունքների, կարող էին անել ու գողանալ, միայն թէ չյայտնուէին: Մովսէսը պարօք էր գնում իւր կուսակիցների վերայ օրէնքումը որոնելու ինչ որ հարկաւոր է բարոյական և հոգեկան յատկութիւնների կատարելագործութեան համար: Նոս քարոզում էր նոցա՝ իրար հետ հաշտ ապրել: Աշխատութիւնն ու հեռագծաւթութիւնը իւրաքանչիւր հրէի պարտականութիւնքն էին, և ամենաբարեպաշտ ու

ամենազխտնական ուսման անգամ պարագում էր ձեռագործով այնպէս, ինչպէս որ ժողովուրդեան ամենայեայն անձնաւորութիւնը: Հրէաների կեանքը անընդհատ ինքնակրթութիւն էր: Բայց փոխանակ սպարտացոյց պէս ջիւերն զօրացնել աշխատելու, մեռցնում էր մարմնու իղձերը և հոգու պահանջները կատարում: Մովսէսի օրէնքը Կրակօսի օրէնքին չէր նմանում: Նա լի էր զթութեամբ և աղքատներին բազմատեսակ խնամքներ է նուիրում: Ներայեցոյ սարուկները ուրիշ դիրք ունէին քան թէ այն, ինչ որ հեղինացոյց սարուկներն ունէին, Հրէից մէջ Հելլոտներ չկային: Ներայական սարուկները իրանց տէրերի համար կոռուելու պատերազմի դաշտը չէին ուղարկվում և ոչ ուժեղ կարծուած ժամանակ ճիշարիների պէս մերթոտվում: Ընդհակառակ, եօթներորդ տարում արձակվում էին: Պէտք է երևապէս թէ ինչպէս Յուդայի սև աշեայ աղջիկները (սպարտացի օրիորդներին պէս) ըստ զինուորական սովորութեան արագ դառնում են, հազնուած մի պարզ զգեստ, որ շատ քիչ էր զանազանվում այն զգեստից, որով իրանց մայրն Նւա դուրս եկաւ դրախտից: Յիշենք սակաւապէտ ու համեստ երբայեցի տանտիկնոջ, ուսման կամ մի նախահօր պատկանելի ու գորովագութ ընկերուհուն և համեմատենք սպարտացի կնոջ հետ, որ ամուսին է երկու այրերի և տիկին երկու գերզատանի: Արդարև մեծ տարբերութիւն կար երբայեցի և հելլենայի կնոջ մէջ: Յոյներն իրանց հարստութիւնն ու յարգանքը մի Ասպարդկայի ու Լայիսի ոտների տակն էին դնում, իսկ Հրէաներն Միրեամին ու Կէթօրային էին յարգում: Ինչ ծառայութիւն որ Յոյները հնում քաղաքակրթութեան, դրամային, զեղարուեստին և փիլիսոփայութեան մատուցին, պէտք չէ ուրանալ: Բայց Հրէաները շատ աւելի շնորհակալութեան արժանի են թէ առհասարակ մարդկութեան կողմից և թէ մասնաւորապէս քրիստոնէութեան կողմից: Եթէ Հելլենացիք աշխարհին դրուկանութեան և արուեստի օրինակ են տուել, Ներայեցիքն էլ մարդկութեան մի մեծ մասին բարոյական օրինաց ու կրօնի հիմքն են դրել: Եթէ նոքա ճաշակագիտութիւն (էսթէտիք) են ուսուցել, սոքա էլ մարդկութեան մի փրկիչ ու անկորուսանելի հաւատք են տուել: Մի երկրորդ յօդուածով «Examiner»-ը մի համեմատական տեսութիւն է անում Հրէից ու Յունաց պատմութեան ու զարգացման վերայ: Թէ ինչպէս նոքա Միջին դարուց մինչև այժմ ընթացել են: Նա ասում է. «Ներայեցիքն ու Հելլենացիքը միևնոյն թշնա-

միւ լծի տակն ընկնելու հաւասար ճակատադիրն ունեցան: Հրէաս-
տանն ու Աքայիան դարձան հռովմէական նահանգներ, բայց այնինչ
Հրէաներն ցրուեցան բոլոր երկրագնդի երեսին, Յոյները մնացին իրանց
հայրենիքում, որ մնաց մի պետութիւն և հակառակ բոլոր երկրա-
կաների ջանքերին՝ իւր անկախութիւնը բոլորովին չկորցրեց: Հռով-
մայեցիք, վենետիկեցիք և Թուրքերը հեռզհեռէ տիրեցին Յունաս-
տանին և նախնի ազնիւ ժողովրդեան ապականուելուն օգնեցին:
Հրէաները արտաքսուեցան ու ոտնակոխ եղան, կողոպտուեցան ու սպա-
նուեցան, շղթայուեցան ու հարստահարուեցան ամէն հանգաման-
քում, դարերով ճնշուեցան քրիստոնեաներիցն ու մահմետականներիցն,
բայց բոլոր հալածանքները իրանց զլխովն անցուցին, և իրանց խելքն
ու ցեղական ոգին մնաց մաքուր ու անմխաս: Աղէքսանդրիոյ, Սպա-
նիոյ և նորերումս Գերմանիոյ, Լեհաստանի, Ֆրանսիոյ և Իտալիոյ
Հրէաները մի շարք լուսաւորուած մարդիկ յաւաք բերին, որոնք
զարմանալի կերպով կարողացան բարձրանալ այն ստորնութիւնից,
ուր առժամանակ ընկել էին իրանց կրօնակիցները: Բազմաթիւ են
այն Հրէաները, որոնք իբրեւ դիտնական, իբրեւ բնագէտ, մաթեմատիկոս
և փիլիսոփայ՝ սկսած Մովսէս Մայմոնիդէսի օրերից մինչև Մովսէս
Մենդելսոնը՝ նշանաւոր եղան, նաև վերջին ժամանակներումս ըն-
տիր Խորայէլացիք փսոքի հասան: Այ մի ցեղ նմանօրինակ ճնշող
պայմաններում, և մինչև անգամ լաւագոյն հանգամանքներում, մի
այնպիսի յառաջադիմութիւն արաւ, ինչպէս որ Հրէաներն արին նոր
ժամանակներում: Սպինոզա, Մենդելսոն, Հէյնէ, Լասալ, Ռիկարդօ
անունները պատկառելի ներկայացուցիչներ են Աստուածաշնչի բնու-
թեան, գերմանական նոր փիլիսոփայութեանն ու գրականութեան,
բանաստեղծութեանն ու երգիծաբանութեան, ընկերական — ռամկապե-
տութեան ու ժողովրդական տնտեսութեան, նոյնպէս և երաժշտու-
թիւնը շատ պարտական է հրէայ նուագայարդարներին: Թէ Հրէա-
ներն ներկայումս կարող են իրանց միջից նշանաւոր մատենագիրներ ու
խմբագիրներ, դիտնականներ ու բժիշկներ ցոյց տալ՝ ամենքին յայտնի
բան է: «Examiner»ը կարծում է որ Գերմանիայում Հրէից վերայ
տեղի ունեցած հալածանքի զլխաւոր պատճառներից մէկը թերևս
սոցա այս մտաւոր յառաջադիմութիւնը և դորա հետ կապուած
սպառնալի մրցումը լինի և մասամբ իրաւունք ունի:

Հրէաների այս իրաւացի նկարագրութեան դէմ առ դէմ
«Examiner»ը Յունաց մի պատկերն է նկարում, որ նոցա շատ նպաս-

տաւոր չէ: «Արդէն կէս դարուց աւելի է, որ քրիստոնեայ Եւրոպան օգնում էր Յոյներին տաճկական լուծը թօթալիելու: Ներկայումս Եւրոպան դարձեալ աշխատում է յունական երկիրն ի վնաս տաճկաց ընդարձակելու: Այս շարժումը անշուշտ միայն ազգայնութեանց — գաղափարի շնորհքն է, որովհետեւ մինչև անգամ չելլենացիներով յափշտակողներն էլ չեն կարող ապացուցանել, որ նոր Յոյները առանձին իրաւունք ունենային Եւրոպայի կարեկցութեան վերայ: Ուշադրութեան արժանի է Բայրընի Յունաց մասին յայտնած մի միտք, որից երևում է թէ, թէպէտեւ ինքը նոցա համար կռուել ու մեռել է, սակայն մի առանձին նպաստաւոր գաղափար չէ ունեցել նոցա վերայ. «Մահմետականների հետ ունեցած դրամական բոլոր առևտուրներն իմ մէջ, ասում է նա, միշտ անխաղախ ճշտութիւն ու վերին աստիճանի անշահասիրութիւն գտայ: Ձի կարելի ասել, որ նոքա տոկոսի, դրամական ընթացքի, դործակատարութեան վարձի և այլն պատրուակով այնպիսի կեղտոտ նենգութիւնների անէին, որոնց մարդս ենթարկվում է Պերսի մինչև անգամ առաջին կարգի առևտրական տներում, եթէ մարդ մի առևտրական գործով մի յունական հիւպատոսի գիմէ:» Այն գեղեցիկ փայլը որ չելլենացոց պատում էր ազատութեան պատերազմի ժամանակ, վաղուց արդէն անհետացել է: Աւազակութիւնը մինչև վերջին օրերումս սարսափելի ճարակուած էր նոցա մէջ, Պետութիւնը չէր կարող իւր պարտքերը վճարել արտաքին պարտապահանջներին, պաշտօնի ձգտողները, քաղաքական բանասերկունները և աղքատ շահագէտները կռվում էին Աթէնքում այն հասոյթների համար, որ այս թշուառ քաղաքը բաժանելու էր: Ինչպէս որ պետական կեանքում, ասում է Examinersը, այնպէս էլ մասնաւոր կեանքում խառնաշփոթ տնտեսութիւն է տիրապետում: Ուսումնարաններին դալով, այս վերջին տարիներում աշխատած են եղել դրանց բարձրացնելու, որ ժողովրդեան ստորին կարգի տգիտութիւնն ու նախապաշարմունքը շատ հարկաւոր էին կացուցանում: Այլևայլ քաղաքներում ուսումնարաններ են բացուած եղել և մատաղ սերունդը անկասկած աւելի լաւ կրդևստիարակուի և իւր նախորդներից պակաս մոլեռանդ կը լինի: Մինչև այժմ արևելեան Յոյների բարոյականութիւնն ևս ստոր է եղած. նոքա ոչ ճշմարտութեան և ոչ ոսպոնի ու ջրի (մաքրութեան) սէր են ունեցել, ոչ էլ համոզուել են, թէ արդարութիւնն ու ազնուութիւնը պետութեան աշարուրջ պահապանն է: Թէ Հրէից հալածելը երբեմն Յունաց սիրած գուարճու-

Թիւնն էր, մանաւանդ Աւագ շաբթուն, ինչպէս յառաջ է բերում «Examiner»ը, այժմ այլ ևս չի կարելի նոցան մեղադրանք համարել, որովհետև այժմ այս մասին իրանց մի ուրիշ աւելի բարձր կանգնող ազգի հետ կարող են համեմատել: Սակայն անգլիական Թերթը խոստովանում է, որ բոլոր այս պակասութիւնները սկսել են հետզհետեւ բարւոյրուել Յունաստանում:

Յոյներն ու Հրէաները միանում են այն կէտում, որ նոքա երկուսն էլ Եւրոպայի ամենագլխաւոր վաճառաշահ տեղերը իրանց բնակութեան տեղ են ընտրել և իրանց գործերումը յաջողութիւն են գտնում: Բայց այնինչ Հրէաներն երկրորդ սերնդեան մէջ արդէն անգլիացի, Ֆրանսիացի, գերմանացի, իտալացի են դարձել, Յոյները առհասարակ բաւականանում են միայն իրանց մասնաւոր շահերին հետևելով: Այն մրցումը, որ արեւմտեան Եւրոպայում տեղ տեղ պատահում է Հրէաների ու Յոյների մէջ, միայն «money-making»ի սահմանումն է տեղի ունենում: Ի դուր կը լինի Յոյներն մէջ նշանաւոր արուեստաւորների, բանաստեղծների, փիլիսոփաներ, երաժիշտներ ու պետական անձինք որոնել, այնինչ Հրէաները վաճառականութիւնից դուրս նաև այնպիսի կոչումների են նուիրվում, որոնք մտաւոր Թուիչ են պահանջում: Այս մտաւոր Թուիչից ուրեմն անշուշտ զուրկ են Յոյները, որովհետև աներկբայելի է որ եթէ մի յոյն կարողանար Ապելլէսի նման նկարել, կամ Փիդիասի ու Պրաքսիտէլէսի նման արձաններ շինել, կամ բանաստեղծել, ինչպէս Սափօն և Հոմերոսն են բանաստեղծել, այն Ժամանակ նա իւր կեանքը չէր անցկացնիլ ցորենի ու բամբակի կամ արտաքին դրամական գործերի մէջ: Եւ մինչև անդամ դրամական գործերումն էլ չեն կարողացել Հրէաների մեծ ձեռնարկութիւններին հաւասարուիլ: Նոքա ոչ բօրսայի մէջն են իշխում, ոչ էլ երբեք հզօր տէրութիւնների հպարտ նախարարների փոխառութեան պայմաններ են նշանակել: Այսու ամենայնիւ Յոյները անկասկած սրամիտ գործուհեաց ազգ են և իմանում էլ են այս կէտում իրանց մեծ կշիռ տալ Թուրքերի վերայ, որոնք այս բանում յետ են նոցանից:

Մենք չենք կամենում այս նկարագրութիւնը վերջացնել առանց յիշելու թէ «Examiner»ը, որից մենք քաղել ենք այս տողերը, Տօրինների կուսակցութեան պատկանող մի Թերթ է, և թէ Յոյների այս նկարագիրը մասամամբ Գլադստոնի դէմն է ուղղուած: Այնուամենայնիւ պէտք է խոստովանել, որ Հրէաների ցրուումն թէ իրանց

Օ Ր Ա Ք Ի Ր Ք

«Թիֆլիսի Ընկերութեան Հայերէն զրգերի հրատարակութեան» վարչութեան և խմբագրական մասնաժողովի նստերի,

1881 թ. յունիսի 12-ին նախագահութեամբ Ատենապետ պ. Ա. Յովհաննիսեանի, ներկայութեամբ տ. Կ. Եւանգուլեանի, Բ. Կանդուրալեանի, Մ. Թաւադեանի և Ատենադպիր պ. Ա. Քիշմիշեանի կայացաւ վարչական ժողովի նիստ:

Ստացուեցաւ Ընկերութեան Մոսկվայի աշխատակից անդամ պ. Մեկքոն ֆանեանից մի գրութիւն և 65 ռ. 85 կ. դրամ, որից 30 ռ. 5 անձանց անդամակցական վճարն է և 6 ռ. իւր անդամակցական վճար, իսկ մնացած 29 ռ. 85 կ. Ընկերութեան հրատարակութեանց վաճառումից զոյացած արդիւնքն է: Որոշուեցաւ առաջարկած անձանց Մոսկվայում, համաձայն կանոնադրութեան 4 յօդուածի՝ ընդունել Ընկերութեան անդամ և սրանց ազգանունները տպել «Փորձ» հանդիսի մէջ, իսկ դրամը յանձնել դանձապահին:

Ստացուեցաւ Մոսկվայից վարչութեան անդամ պ. Գ. Միրզյեանից մի գրութիւն, որի մէջ յայտնում է թէ «Գամառ—Քաթիպայի» բանաստեղծութեանց տպագրութիւնը մօտաւորապէս կարժենայ 700 ռ. հեղինակի պատկերի հետ և առաջարկում է վարչութեանը այդ տպագրութեան հոգսը յանձնել Մոսկվայում բնակող ուսանող պ. Գրիգոր Խալաթեանին, որովհետեւ ինքն շուտով տնձնական պատճառներով հեռանալու է Մոսկվայից:

Դիտելով համաձայն պ. Միրզյեանի առաջարկութեանն որոշեց «Գամառ—Քաթիպայի» տպագրութեան հոգսը յանձնել պ. Գ. Խալաթեանին, փոխանակագրելով սորան 350 ռ. այդ հրատարակութեան ծախսի մի կէս մասը: Սորա հետ ի միասին որոշուեցաւ

պ. Պատկանեանին ուղարկել մի հարիւր ու սրան որոշած վարձատրութեան մի երրորդ մասը:

Պ. Ատենապետը յայտնեց, թէ նա ստացել է Ընկերութեան Ս. Պետերբուրգի աշխատակից անդամ պ. Յովհաննէս Նզեանից երկու հարիւր քսանհինգ ու, այս դումարից 200 ու. ստացած է պ. Յովսէփ Իզմիրեանից և 25 պ. Նզեանից: Պ. աշխատակից անդամը յայտնելով իւր դոհունակութիւնը նրան աշխատակից անդամ ընտրելու համար, բայց անձնական պատճառներով անձեռնհաս գտնուելով բարեխղճաբար կատարել այդ պաշտօնը, խնդրում է ազատ կացուցանել այդ կոչումից: Ժողովը որոշեց համաձայն նորա խնդրանաց ազատ կացուցանել պ. Յովհաննէս Նզեանին: Ս. Պետերբուրգի Ընկերութեան աշխատակից անդամի կոչումից: Պ. Յովսէփ Իզմիրեանին, որ նուիրել է Ընկերութեան 200 ու, համաձայն կանոնադրութեան 7 յօդուածի ընտրել մշտնջենաւոր անդամ Ընկերութեան: Դրամը 225 ու. յանձնուեցաւ գանձապահին:

Ստացուեցաւ Մոսկւայից «մի ձեռքը ծափ չի ստալ» նշանաբանով «Յովհանն Գուտենբերգը» վերնադրով թարգմանած գրքոյկը: Որոշուեցաւ ձեռագիրը և բնագիրը ուղարկել 'ի քննութիւն և պարտ ու պատշաճ անօրէնութիւն խմբագրական Մանաթոլովի:

Ստացուեցաւ կոյս Հռիփսիմէ Թայրեանից 10 օրինակ «Դասագիրք Զայնադրութեան» գրքից իբրեւ նուէր Ընկերութեան իւր կոչումից: Ժողովը որոշեց յայտնել նուիրատու կոյսին իւր շնորհակալութիւնը:

1881 թ. փետրվարի 7-ին նախագահութեամբ Ատենապետ պ. Ա. Յովհաննիսեանի, ներկայութեամբ՝ տ. Կ. Նւանդուկեանի, պ. պ. Ն. Միրզոյեանի, Մ. Թաւադեանի և Ատենապետի Ս. Քիշմիշեանի կայացաւ վարչական Ժողովի նիստ:

Ստացուեցաւ 'ի պատասխանի վարչութեան գրութեան Նրեանի աշխատակից անդամ պ. Վ. Նզեապարեանից յայտարարութիւն, թէ նա իւրեան ուղարկած Ընկերութեան հրատարակութիւններից վաճառած է 8 ու. 15 կ. գիրք, իսկ մնացածը անվաճառ է մնում նորա մօտ:

Ժողովը որոշեց Ընկերութեան մշտնջենաւոր անդամների նուէրները թողնել անձեռնառնելի, նոցանից հիմնադրամ կազմելով և

սրանց փոխանակելով պետական արժեթղթերի և այս կարգադրութեան մասին ղեկուցանել առաջիկայ Ընդհանուր ժողովին, որովհետև դուրս մասին կանոնադրութեան մէջ չկայ մի որոշ ցուցումն:

Ստացուեցաւ պ. Ռ. Պատկանեանից նամակ, որի մէջ նա յայտնում է թէ ստացել է նրան ուղարկած մի հարիւր ուսուցիչ:

Որոշուեցաւ կազմել Ընդհանուր ժողով, համաձայն կանոնադրութեան 29 յօդուածի, մարտի 29-ին, որի մասին յայտարարել լրագրաց մէջ և խնդրել Խմբագրական Մասնաժողովին պատրաստել այդ օրուայ համար իրանց գործունէութեան վերաբերեալ հաշիւը:

Սովսէս Խորենացու «Հայոց Պատմութիւնը» հրատարակուեցաւ և ժողովը որոշեց այդ գրքից 20 օրինակ ուղարկել իբրև նուէր Ընկերութեան կազմից պ. Յովսէփ Խլիփրեանին: Առաջարկուեցաւ դանձապահին այդ հրատարակութեան բոլոր ծախսը վճարել, տալով և գրքի սրբադրութեան համար պ. պ. Պալեանին և Անանեանին՝ իւրաքանչիւրին 84 ռ., ընդամենը 168 ռ.: Ուղարկել վաճառելու համար Ընկերութեան բոլոր աշխատակից անդամներին թէ այդ հրատարակութիւնը և թէ Մօրիս Բլօքի «Փոքրիկ Ձեռնարկ գործնական տնտեսութեան» գրքոյկը:

Ստացուեցաւ Խմբագրական Մասնաժողովի գրութիւն, որով խնդրում է Մօրիս Բլօքի գրքի «Փոքրիկ Ձեռնարկ գործնական տնտեսութեան» փոխադրութեան համար վճարել վարձ պ. Ստեփաննոս Պալասանեանին քսան ռ. իւրաքանչիւր տպագրական թերթի համար (32 եր.): Ժողովը առաջարկեց դանձապահին այդ հաշուով յանձնել պ. Պալասանեանին 5½ տպագրական թերթի համար մի հարիւր տասը ռ., նոյնպէս և սրբագրութեան համար տալ նորան, իւրաքանչիւր թերթը 4 ռ. հաշուելով, 22 ուսուցիչ:

1881 թ. փետրվարի 26-ին նախագահութեամբ Ատենապետ պ. Ա. Յովհաննիսեանի, ներկայութեամբ տ. Կ. Եւանգելեանի, պ. պ. Բ. Կանդուրալեանի, Մ. Քաւադեանի և Ատենադպիր Ա. Քիչմիշեանի կայացաւ վարչական ժողով:

Ստացուեցաւ Խմբագրական Մասնաժողովից յայտարարութիւն հետևեալ բովանդակութեամբ. Մասնաժողովը քննելով Շառաղարտի պրօֆէսոր դոկտոր Բրէտշնայդէրի պ. Գաբրիէլ Խատիսեանի առաջարկութեամբ կազմած ցուցակը այն դասագրքերի և ուսումնական

պիտոյքների, որոնք ներկայումս դործ են ածվում վիւրահերքերում և առ հասարակ Գերմանիայի ամէն տեսակ ուսումնարաններում, պարտք է համարում յայտնել, որ թէ այս աշխատութեան հետ ստացուէին Փրանսիական և Բէլգիական ուսումնարանների նմանօրինակ յուլցակաները, կարելի կըլինէր մի մանրամասն ծրագիր կազմել թէ Բնկերութեան համար հիմնելը զրադարանի և թէ թարգմանել զբքերի ընտրութեան համար: Այս կէտից նայելով պրոֆ. Բրէտշնայդերի դործի վերայ և ընդունելով նորա օգտակարութիւնը Բնկերութեանս համար՝ Մասնաժողովը այնու ամենայնիւ իւր ձեռնահասութիւնից վեր համարեց նորա նիւթական արժէքը որոշել, այլ թողնում է, որ այդ գնահատութիւնը վարչութիւնդ անէ, համաձայնելով պ. Խատիսեանի հետ, որի մօտ գտնվում է գերմանացի պրոֆէսորի աշխատութիւնը:»

Վարչութիւնը աչքի առաջ ունենալով իւր 20 սեպտեմբերի նստին կայացած որոշումը՝ թէ Բնկերութեան նիւթական գրութիւնը չէ ներում յանձն առնել այդ աշխատութեան ծախսը, և այն թէ այդ օրից նորա զրամական միջոցները ոչինով չբարւոքեցան, այս անգամ ևս ճարահատեալ պարտաւորուեցաւ մերժել այդ ծախսը:

Ստացուեցաւ նոյն Մասնաժողովի գրութիւնը, որոնց մէջ յայտնւում է վարչութեանը թէ արդէն պատրաստ են Գրութէյի ընդհանուր պատմութեան Ա. հատորը (չին պատմութիւն) և շուտով պատրաստուելու է Բէկլիւի Ասիական Ռուսաստանի «Կովկաս» մասը: Նաև պատրաստ է Ռօբինսոն Կրիւզէի հայկական թարգմանութիւնը, որի հրատարակութեան համար խնդրում է պէտք եղած պատկերների մասին անօրէնութիւնը անել:

Վարչութիւնը այս գրութեան բովանդակութիւնը որոշեց աչքի առաջ ունենալ և իւր ժամանակին անել պարտ ու պատշաճ անօրէնութիւնը, իսկ Բէկլիւի «Կովկաս» մասի թարգմանութեան մասին խորհրդակցել Խմբագրական Մասնաժողովի հետ:

1881 թ. մարտի 7-ին ներկայութեամբ վարչութեան Ատենապետ պ. Ա. Յովհաննիսեանի և Խմբագրական Մասնաժողովի Ատենապետ պ. Պ. Ղամբարեանի, Վարչութեան և Մասնաժողովի անդամների՝

պ. պ. Մ. Թաւադեանի, Ա. Բաբայեանի, Յ. Չիղիանեանի, Ա. Նահապետեանի, Ս. Պալասանեանի և Ատենադպիր Ա. Քիշմիշեանի հայացաւ խառն ժողովի նիստ:

Վարչութեան Ատենապետը յեղեցնելով Մասնաժողովին նորա սրտում բէկկիւն «կովկաս» մասի Թարգմանութեան մասին, ինկրեց չհապել այդ աշխատութիւնը իրազօրծելու համար, որովհետեւ դորա հրատարակութիւնը ընկերութեանը կ'արժենայ ոչ պակաս 2000 ռ., որ ներկայ դրամական սուղ միջոցներին նայելով շատ ևս ծանր զօրծ կըլինի Ընկերութեան համար, թէև այդպիսի մի աշխատութեան հրատարակութիւնը և նպատակայարմար լինէր ներկայ ժամանակումս: Խառն ժողովը որոշեց առայժմ յետաձգել այդ ձեռնարկութիւնը:

Այնուհետև կանոնադրութեան 23 յօդուածի համաձայն վիճակ ձգեցին թէ վարչութեան և թէ խմբագրութեան մասնաժողովի անդամների մէջ, որպէս զի նոցա տեղ առաջիկայ ընդհանուր ժողովին լինի նորերի ընտրութիւնը: Յիշեալ յօդուածի զօրութեամբ վարչութիւնից և խմբագրական մասնաժողովից վիճակով դուրս պիտի դան երեք—երեք անձինք, բայց որովհետև տարուայ ընթացքում վարչութիւնից դուրս էր գնացած անձնական պատճառներով պ. Գաբրիէլ Միրզոյեանը, իսկ խմբագրական Մասնաժողովից պ. Սեդրակ Մանդինեանը, ուստի Ընկերութեան երկու հաստատութեանց վարչութեան և խմբագրական Մասնաժողովի Ատենապետները վիճակ հանեցին իւրաքանչիւրը իւր հաստատութեան վերաբերեալ անդամներից երկուսի համար: Այս կերպով դուրս եկան՝ վարչութիւնից՝ փոխ-Ատենապետ պ. Ն. Միրզոյեանը և գրապահ Բ. Կանդուրաւեանը, խմբագրական Մասնաժողովից՝ պ. պ. Ա. Նահապետեանը և Ս. Պալասանեանը:

Ժողովը որոշեց ներկայացնել սորա մասին ընդհանուր ժողովին և ինչպէս սոցա տեղը, նոյնպէս և տարուայ միջոցին դուրս եկած անդամների տեղը ընտրել նորերին:

Ատենադպիր Ա. ՔԻՇՄԻՇԵԱՆՅ.

Բնկերութեան նոր ընտրուած անդամներէ անուանացուցակը.

ՄՈՍԿՎԱ

1. Յակոբ աւագ քահանայ Սուրէնեանց.
2. Յովհաննէս Յովնանեանց.
3. Յակոբ Վարդապետեանց.
4. Սարգիս Զանուկեանց.
5. Դէորդ Լիանուկեանց:

Գանձապահ՝ Մ. ԹԱԽԱԳԵԱՆ

1880-ի մայիսի 31-ի նիստ: Ներկայ էին՝ Ասենատուպ՝ պ. Գամբարեան, անդամք մասնաժողովի՝ պ. պ. Բաբայեան, Նահապետեան, Զիգեանեան և Ասենադպիր Ս. Պալտասեան:

Այս նստի խորհրդածութեան նիւթն էր այն կարևոր խնդիրը թէ ինչ աշխատութիւններ ցանկալի կը լինէր Բնկերութեան զործունէութեան առաջին շրջանում՝ պատրաստել տալ ապագրութեան համար, որոշելով միանգամայն այն անձինքը որոնց Մասնաժողովը պիտի դիմէ այդ աշխատութիւնները յօրինելու համար:

Ա. ԴԱՍԱԿԱՆ ԳՐԳԵՐ

Ինկատի ունենալով որ այժմ վերջին տարիներում մեր ասորական ուսումնարաններէ համար փոքրիշատէ ձեռնարկներ հրատարակուեցան, իսկ միջնակարգ ուսման ընթացքի համար՝ բաւի ղ. Էնայի, Վենետիկի և Կոստանդնուպօլսոյ մի քանի հնացած զրքերից ոչինչ չունինք, և այս հանգամանքը ի մէջ այլոց արգելք է լինում մեր ուսումնարաններէ մէջ բարձր դասարաններ բաց տնելու: Խմբագրական մասնաժողովը որոշեց մի քանի տնարկանէի համար անագրքեր պատրաստելու տպագրել տալ և այս նպատակով դիմեց Դ հետևեալ անձանց.

- 1) Յիդիբայի ձեռնարկի համար (որի մէջ լինելու են նաև ամենադիւտարժիքիական և հանքաբանական տեղեկութիւններ) պ. Արիստղոմ Յովհաննիսեանին.
- 2) Երկրաչափութեան համար՝ պ. Վախթանգ Զաւալեանին:

- 3) Ֆիզիքական և մասնագիտական աշխարհագրութեան համար
պ. Մարտիրոս Սիմէօնեանեան.
- 4) Կենդանաբանութեան, բուսաբանութեան և հանքաբանութեան համար՝ պ. պ. Ա. Նահապետեանին և Ա. Քիշմիշեանին.
- 5) Հայոց սրտամութեան համար՝ պ. Ստեփաննոս Պալասանեանին
- 6) Հայաստանի աշխարհագրութեան համար՝ պ. Աւետիս Տէր
Յակոբեանին.
- 7) Հայոց պրակտիկական սրտամութեան համար՝ պ. Կոստանեանին.
- 8) Բնդհանուր դրականութեան պատմութեան համար՝ պ. Փիլիպպոս Վարդանեանին.
- 9) Ռուսաց լեզուի համար որոշուեցաւ ձեռնարկ պատրաստել առ ստորին դասարաններէ պիտի, բայց այդ մասին Մասնաժողովը դեռ ոչոքին չգիտեց:

Բ. ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹԵԱՆ ԳՐՔԵՐ

Բացի էրիմանի Առողջապահութեան ղրքից, պ. Բաբայեանը յանձնառու եղաւ հոգալ պատրաստել տալու մի քանի ընկերների ղործակցութեամբ առողջապահական և բնագիտական գիտական ժողովրդական յօդուածներ, թէ ինքնուրոյն աշխատութեամբ և թէ թարգմանաբար, որ և յարմար կը լինի հրատարակել առանձին տետրակներով:

Գ. ՄԱՆԿԱԿԱՆ ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹԵԱՆ ԳՐՔԵՐ

Այս ճիւղին նկատմամբ Մասնաժողովը որոշեց պաշտօն դիմել պ. Գաբրիէլ Միրզայեանցին, խնդրելով որ ցոյց տայ թէ Ռօբինզօնի պատմութիւններից որը ամէնից յարմար կը լինէր թարգմանել հայ մանուկների համար:

1881-ի յունվարի 30-ի նիստ 1): Ներկայ էին՝ Ասենապեա՝ պ.

1) Խառն Ժողովների, ինչպէս նաեւ պ. Ասենապեա Ղափարեանի ճանապարհորդութեան և հիւանդութեան պատճառով, Մասնաժողովի կանոնաւոր նստերը առժամանակ ընդհատուեցան, թէ անգամները շարունակուած էին հաւաքուիլ կարեւոր խնդիրների վրայ խօսակցելու համար: Այս մասնաւոր ժողովների ժամանակ խօսակցութեան նիւթ եղան հետեւեալ աշխատութիւնները.

Ղամբարեան, անդամք Մասնաժողովի՝ պ. պ. Չիգեանեան, Բաբայեան, Նահապետեան և Ատենադպիր՝ Պալատանեան:

Նիստը բացուեցաւ «Խուարանութիւն կեանքի հանգամանքների համեմատ անունով աշխատութեան քննութեամբ, որ ուղղակի Մասնաժողովին էր ներկայացուել: Մասնաժողովը, իւր անդամներից մէկի քանաւոր զեկուցումը լսելուց և ձեռագրի մի քանի տեղերը կարդալուց յետոյ, հասաւ այն եզրակացութեանը որ այս զործը, իբրեւ լոկ հրահանգ ուսուցիչների համար, շատ ընդարձակ է և թէ նա կարող է տպուիլ միայն այն դէպքում եթէ հեղինակը յանձնառու կը լինի համարեա կիսով չափ համաուօտել նրան: Այս որոշումը յայտնուեցաւ հեղինակին:

Ներսիսեան Կարանոյի կողմից յայտնուեցաւ թէ նոյն Կարանոյի VI դասատան աշակերտները, որոնք այս տարի աւարտելու են իրանց ուսման ընթացքը, ցանկութիւն յայտնեցին ի յիշատակ այդ բանի՝ մի զիրք թարգմանել հայերէն: Մասնաժողովը օգուտ քաղելով այս առաջարկութիւնից, որոշեց յիշեալ աշակերտներին թարգմանել տալ Գրուբէի Ընդհանուր պատմութեան երեք հատորները մանուկների համար և միանգամայն թարգմանութեան խմբագրութիւնը յանձնեց պ. Ս. Պալատանեանին:

Այս որոշումը հետեւեալ հիման վրայ եղաւ: Մասնաժողովը իւր գործունէութեան սկզբից մի քանի անգամ խօսակցութիւն ու-

- 1) Խոնաւ և նեղ բնակարանների մասին գրքոյկը, որ և տպագրուեցաւ.
- 2) Չուղիի երկրագործական Ընթերցարանի մասին, որ անյարմար համարուեցաւ տպագրելու թարգմանութեան թերութիւնների պատճառով, չնայելով որ բովանդակութեան կողմից այդ գիրքը ամենաօգտակար է և ընդունուած Չուիցերիայի ուսումնարաններում.
- 3) Մի քանի վնասակար միջոտների բրօշուրի մասին, որ և վճուեցաւ տպել.
- 4) պ. պ. Նահապետեանի և Քիչմիշեանի Կենդանաբանութեան և Բուսաբանութեան վրայ (տե՛ս 1880 ի մայիսի 31-ի նիստ), որոնց տպագրութիւնը յետսօճուեցաւ մինչև պատկերների պատրաստուիլը.
- 5) Մօրիս Բլօքի Գործնական տնտեսութեան վրայ, որ իբրև օգտակար գիրք յանձնուեցաւ թարգմանելու պ. Պալատանեանին (այս գիրքը արդէն հրատարակուած է).
- 6) վճուեցաւ տպել Գամառ — Քաթիպայի բոլոր ոտանաւորները հեղինակի ուղակիբով.
- 7) վճուեցաւ տպել Մովսէս Խորենացոյ Պատմութիւնը.
- 8) Ներկայացուեցաւ Բլէկի Ֆիզիքական և մասուր կրթութիւն անունով գրքոյկի թարգմանութիւնը, որ անյարմար համարուեցաւ տպագրել, որովհետև թարգմանիչը առաջուց արդէն հաւաքած ունէր ստորագրութեան փուլեր:

նեցաւ Ընդհանուր պատմութեան դասագրքի պատրաստութեան համար՝ բայց աչքէ անցնելով ամէնից տարածուած Պատմութիւնները, դատարարութիւնով թէ ոչ մի Պատմութեան դասագիրք չկայ, որքան էլ բնորոշ լինի, որ կարելի լինի ուրիշ լեզուով, հետեւապէս և հայերէն թարգմանել անփոփոխ, թէ խրաքանչիւր ազգի մանուկների համար դրուած Պատմութեան դասագիրքը տարբեր ծրագրով պիտի կազմուի, առանձին ուշադրութիւն դարձնելով այն ազգերի և իրողութիւնների վրայ, որոնք ազգային կեանքի հետ աւելցնում են ունին. թէ հայոց ուսումնարանների համար հրատարակուած Ընդհանուր պատմութեան դասագիրքը, օրինակի համար, առանձին խնամքով պիտի մշակէ Ասորեստանացոյ ու Բաբելոնացոյ, Մարաց ու Պարսից պատմութիւնները, իսկ քրիստոնէութեան շրջանում քրիստոնէութեան տարածման և նախնական Եկեղեցու պատմութիւնը, ապա Բիւզանդիայի պատմութիւնը և վերջապէս Ռուբինեանց Ժամանակի համար՝ Խաչակրաց արշաւանքների պատմութիւնը: Մինչև որ այսպիսի ծրագրով մի պատճառաւորական (pragmatique) Պատմութիւն յօրինուի մեզանում, Գրուբէի գիրքը կարող է մեծ ծառայութիւն մատուցանել մեր ուսումնարաններին, մանաւանդ որ մինչև այժմ դեռ Ընդհանուր պատմութեան ամբողջ պատմութեանը ոչ ոք չէ հրատարակել:

Փետրվարի 7-ի նիստ: Ներկայ էին Ատենապետ՝ պ. Դամբարեան, անդամք Մանուկտողովի պ. պ. Նահապետեան, Չիզեանեան և Ատենադպիր՝ Պալասանեան:

Լսեցաւ մի պարոնի դրուոր առաջարկութիւնը Բէնի «Երթութիւնը իրրև զխտութեան առարկայ» վերնագրով գիրքը գերմաներէնից հայերէն թարգմանելու, համառօտելով և ինքնուրուշնայար մշակելով: Մանուկտողովը որոշեց յայտնել թարգմանչին որ թիւիւր համաձայնի ուղղակի Բէնը համառօտելով թարգմանել, առանց իր և ուրիշների դադաւարները բնագրի մէջ (տառներու) գիրքը կը տպուի:

Նախընթաց նախն ստացուելէր պ. Գ. Միրզյեանցի ուղարկած «Ռօբինյօնի արկածները» ռուսերէն լեզուով (հրատարակութիւն «Комитетъ Грамотности»), որ յարմար համարուելով թեթև փոփոխութիւններով հայերէն թարգմանուելու, մասնաւոր կերպով յանձնուելէր երկու անձանց՝ որոնք յանկութիւն էին յայտնել այդ

գործով պարապելու, յիշեալ գրքոյկի առաջին գլուխը առանձին առանձին թարգմանել: Այդ թարգմանութիւնները ժողովի մէջ կարդացուելուց և իրարու հետ բաղդատուելուց յետոյ, որոշուեցաւ Ռօբինզօնի թարգմանութիւնը յանձնել Տէր Գիւտ Աղանեանցին: Միևնոյն ժամանակ թուղթ գրուեցաւ վարչութեանը այս հրատարակութեան համար պէտք եղած պատկերների մասին տնօրէնութիւն անել:

Վարչութիւնից ստացուելէր Յովհան Գուտաէմբերգի կենսագրութիւնը «Մի ձեռք ծափ չի տալ» նշանաբանով և յանձնուելէր անդամներից մէկին քննելու: Պ. զեկուցատուն յայտնեց նախ՝ որ գրքոյկի բովանդակութիւնը այնքան հետաքրքրական չէ, և թէ չէ երևում թէ ինչ հասակի համար է գրուած: Գալով լեզուին՝ նա ասաց թէ տեղ տեղ պարբերութիւնները երկար ու խորթ են և հայկական ոճով չեն թարգմանուած: Այս հիման վրայ Մանուկովը որոշեց չհրատարակել այս թարգմանութիւնը:

Ապրիլի 2-ի նիստ: Ներկայ էին՝ Ասենապետ, պ. Դամբարեան, անդամք Մանուկովը և պ. Չիգեանեան, Նահապետեան և Ատենադպիր՝ Պալասանեան:

Վարչութիւնից ստացուեցաւ «Մամնան կառու» վիպիկը երեխաների համար, որի համար ռուս հեղինակը Ֆրէդէյի մրցանակին է արժանացել: Մանուկովը վճռեց հրատարակել այդ պատկերազարդ գրքոյկը, իսկ պատկերների համար որոշեց դիմել վարչութեան տնօրէնութեանը:

Խօսուեցաւ Ելիպէ Տրկիւլի Աշխարհագրութեան Լոպկաս մասի վրայ, որ նախընթաց նիստերից մէկի մէջ առաջարկութիւն էր ևս չէր հայերէն թարգմանելու: Մանուկովը ի նկատի ունենալով որ շուտով հրատարակուելու է նոյն հեղինակի Փոքր Ասիայի հատորը, ուր անշուշտ Հայոց վրայ ընդարձակ տեղեկութիւններ կը լինին, վճռեց առայժմ յետաձգել այս խնդրի վճիռը:

Ատենադպիր խմբ. Մանուկովի Ս. ՊԱՆՍԱՆԵԱՆ

Ծ Ա Ղ Կ Ա Ք Ա Ղ

(Հայ եկեղեցւոյ վեճակագրութիւնը Կովստոյ 1837 թուին): Ս. Էջմիածնի մէջ բացած Սինոդոսի հրամանաւ 1837 թուին թեմական առաջնորդները ներկայացրին վեհ. Կաթողիկոսին հետագայ վեհապաշտօնական տեղեկութիւնները:

Ա. Թէմ վարաստանի: Թիֆլիս քաղաք՝ 1 վանք, 22 եկեղեցի, 3 մատուռ. Կամ ժամատուն, 2 արքեպիսկոպոս, 4 վարդապետ, 11 աւագ քահանայ, 61 քահանայ, 4 ամուսնացած սարկաւազ, 13 ամուսնացած և 1 վանական դպիր, 22 կուսանք, 1 ուսումնարան (Ներսիսեան—բացուեց նորից 1837 թուի օգոստոսի 22-ին իբրեւ ճարգային հոգևոր դպրոց Տփլիսայ առանց Ներսէսի անուն. դասատուութիւն երկու լեզուաց, 3 դասատուն, 8 վարժապետք):

Թիֆլիսի մերձակայքում՝ 5 եկեղեցի, 5 քահանայ:

Սղնախ (չըջակայքով)՝ 13 եկեղ. 2 աւ. քահանայ և 20 քահանայ:

Թէլաւ (չըջակայքով)՝ 22 եկեղ., 1 վարդապետ, 1 աւ. քահանայ, 12 քահանայ, 5 ամուսնացած դպիրք:

Ախալցխայ (չըջակայքով)՝ 53 եկեղ., 3 վարդապետ, 4 աւ. քահանայ, 63 քահանայ, 4 ամուսնացած սարկաւազ, 167 ամուսն. դպիրք, 12 դպրոց (որոնցից 11 մասնաւոր զիւղերում):

Գօրի, Դուշէթ, Իմերէթ (չըջականքով)՝ 43 եկեղեցի, 16 ժամատուն, 3 աւ. քահանայ, 36 քահանայ, 5 ամուսն. սարկաւազ:

Սոմխէթ. Կամ Բօրչալու՝ 19 եկեղեցի, 1 ժամատուն, 1 վարդապետ, 1 աւագ քահանայ, 22 քահանայ, 1 ամուս. սարկաւազ և 1 ամուս. դպիր:

Շ ա մ շ ա գ ի ն՝ 1 վանք, 13 եկեղեցի, 16 քահանայ, 19 ամուս. դպիր:

Ղ ա զ ա խ՝ 1 վանք, 12 եկեղեցի, 1 մատուռ, 2 վարդապետ, 1 վանական դպիր, 1 առաք. քահանայ, 45 քահանայ, 32 ամուս. սարկաւազք և դպիր:

Ք ա ն ձ ա կ՝ 4 վանք, 18 եկեղեցի, 1 վարդապետ, 8 արեղայ, 1 ա. քահանայ, 38 քահանայ, 5 ամուս. դպիր:

Ս ա ն ա հ ն ու վ լ յ ա կ՝ 3 վանք, 20 եկեղեցի, 7 մատուռ, 1 եպիսկոպոս, 4 վարդապետ, 2 արեղայ, 21 քահանայ, 2 սարկաւազ, 4 դպիր:

Գ ու մ ար ն՝ 10 վանք, 240 եկեղեցի, 28. ժամատուն, 2 արեկախոյոս և 1 եպիսկոպոս, 16 վարդապետ, 10 արեղայ, 24 առաք. և 339 քահանայ, 18 սարկաւազ, 246 դպիր, 22 հուսանք, 13 հոգևոր ուսումնարան կամ դպրոց (չոցանից 11 մասնաւոր):

Բ. Թ է մ՝ Ղ ա ր ա բ ա ղ ու ՝ 3 վանք, 53 եկեղեցի, 32 ժամատուն, 1 եպիսկոպոս, 6 վարդապետ, 2 արեղայ, 117 առաք. քահանայ և քահանայ, 10 սարկաւազ, 98 դպիր, 6 հուսանք, 3 դպրոց:

Շ ա ք ի՝ 2 վանք, 45 եկեղեցի, 3 վարդապետ, 60 քահանայ, 62 դպիր, 1 դպրոց:

Գ. Է ջ մ ի ա ծ ն ա յ Թ է մ: Է ջ մ ի ա ծ ի ն՝ 1 վանք, 1 կաթողիկոս, 13 եպիսկոպոս, 4 վարդապետ, 24 արեղայ, 2 ա. սարկաւազ, 11 սարկաւազ, 22 դպիր, 1 դպրոց:

Ս. Հ ա ի փ ա ի մ է՝ 1 վանք, 2 արեղայ, 1 սարկաւազ, 3 դպիր:

Ս. Գ ա յ ա ն է՝ 1 վանք, 2 արեղայ, 3 դպիր:

Ս. Շ ո ղ ա կ ա թ՝ 1 վանք, 1 եպիսկոպոս, 2 արեղայ, 2 դպիր:

Ս ռ զ ն ի՝ 1 վանք, 3 արեղայ, 1 սարկաւազ, 2 դպիր:

Ս և ա ն՝ 1 վանք, 13 վարդապետ (3 զաւառմեալ), 1 սարկաւազ, 6 դպիր, 6 մահաւոսի, 13 վարձկան ծառայ:

Խ ու ը վ լ ի ր ա ղ՝ 1 վանք, 2 վարդապետ, 2 դպիր, 12 վարձկան ծառայ:

Ս. Գ ե ղ ա ր ղ՝ 1 վանք, 2 վարդապետ, 4 դպիր, 4 ծառայ:

Ս. Յ ա կ ո բ՝ 1 վանք, 1 վարդապետ, 1 քահանայ, 2 դպիր, 8 ծառայ:

Ղ. Վ չ ա ղ՝ 1 վանք, 3 վարդապետ, 4 դպիր, 4 ծառայ:

Ս. Կարապետ Երնջակուն՝ 1 վանք, 1 վարդապետ, 4 դպիր, 2 մահաբեհ, 6 ծառայ:

Կարմիր վանք՝ 1 վանք, 1 վարդապետ, 3 դպիր, 7 ծառայ:

Թովմայ առաքեալ (Աղուլիս)՝ 1 վանք, 2 վարդապետ, 1 տարկաւազ, 4 դպիր, 7 ծառայ:

Ս. Աստուածածնայ անապատ՝ 1 վանք, 1 վարդապետ, 2 դպիր:

Երեւանի Թէմ (Էջմիածնի Թէմին է պատկանում), այն է՝ դաւառ Երեւան, Սարգարապատ, Սուրմալու, Շարուր, Նախիջևան, Գումրի և Տաթև՝ 18 վանք, 443 եկեղեցի, 51 վարդապետ, արեւելայ, 599 քահանայ, 1078 եկեղեցական աստիճանաւոր, 4 կուսանք, 3 մասնաւոր դպրոց, իսկ ուսումնարանն Երեւանայ տակաւին կիսակառար:

Ընդամենը՝ 47 վանք, 841 եկեղեցի և մատուռ, 1 կաթողիկոս, 18 եպիսկոպոսք և արհիք, 151 վարդապետ և արեւելայ, 1140 քահանայ (և աւագ), 1581 եկեղեցական աստիճանաւոր (տարկաւազ, դպիր), 32 կուսանք և 22 հոգեւոր դպրոց (14 մասնաւոր):

(Սինոդի օրագրութիւնից քաղուած)

(Ծառայ Կոնստանտին Բէնէ) Ս. Էջմիածնայ տպարանից 1871 թուին հրատարակուեցաւ տասներորդ դարում ծաղկած Սեբաստացի Ռախտանէս եպիսկոպոսի գրած Հայոց պատմութիւնը, որ մինչև այդ օրը ամենևին լոյս աշխարհ չէր տեսած ու միմիայն անունով յայտնի էր հ. Չամչեանին և հ. Խնձիճեանին: Ս. Էջմիածնայ հրատարակութիւնը տպագրուած է դժբաղդաբար մի թերատ օրինակից, որի մէջ պակաս է եղել երկրորդ գլխի վերջը և բոլորովին բացակայ երրորդ գլուխը: Չեռագրի ճակատին գրած է՝ «Չպատմութիւնս յերիս «հաստուածս, զոր ասացեալ է տեառն Ռախտանէսի Սեբաստացւոյ «եպիսկոպոսի ի խնդրոյ հաւրն Անանիայի Նարեկավանաց առաջնորդի «և նախաշար վարդապետի, հաստուածն առաջին յարագս թաւ «գաւորաց և հայրապետաց մերոց, և երկրորդ՝ վասն բաժանման «վրաց, և երրորդն՝ յաղագս մ'կրտութեան ազգին այն «միկ Ծագն կոչեցեալ»: Այնուհետև իւր աշխատութեան ա-

ուաջին գլխի մէջ Ուխտանէսը խոստանում է Անանիա Նարեկացուն, որ գրքի երրորդ մասում նա պատմում է զմկրտութիւն ազգին, որ Յադն « կոչի. նաև զգաւառւս, և զգեղս զլիաւորս, և զքաղաքս, և զբերդս « իւրաքանչիւր գաւառօք՝ որ են յաշխարհին այնմիկ... և զվանօ « րայս հանդերձ վանականօք՝ անուամբ իւրաքանչիւրօց, և զանա « պատս միայնաւորաց» և այլն (տես Ուխտանէս եր. 14): Միով բանիւ Ուխտանէսի գրութեան մէջ մենք պիտի գտնէինք Յադ ազգի վերաբերութեամբ պատմական, աշխարհագրական, վիճակագրական և բարքագրական տեղեկութիւններ:

Մինչև այսօր այդ Յադ ազգի և երկրի անունը չէ յիշուած մեր ոչ մի պատմական գրութեան մէջ և ուրեմն յայտնի չէ թէ քրն է այդ Յադ ազգը, ո՞ւր, ե՞րբ և ի՞նչ պէս է ապրել: Այն ինչ Ուխտանէսի ակնարկութիւնից երևում է, որ ծաղըցիք դեռ ևս տաաներորդ դարում մի վայրենի և դաւանաբարց աղգ էին, որոնց մէջ քրիստոնէութիւնը տարածուեցաւ Սմբատ (առաջին թէ երկ-րորդ — յայտնի չէ) Բագրատունի թագաւորի հրամանաւ, ձեռամբ ոմն Գրիգոր եպիսկոպոսի, որին աջակից է եղել և Ուխտանէսը:

Ռուսաստանի Հնախօսական երրորդ ժողովի մէջ, որ տեղի ունեցաւ 1874 թուին Կիևի քաղաքում, դիտնական Յ. Կարաժնեւաց-կին մի ցուցակ ներկայացուց, որի մէջ պարոնը թվում էր լիով (իւ-վով) քաղաքի մատնադարաններում եղած ռուս և սլավոնական ձեռագիրների բովանդակութիւնը: Ի թիւս այլոց նա յիշում է պատ-րիարք Նիկոնի «Խրատ, ո՞ւր զուած առ Յադ անուանեալ հայ ծագումն ունեցող ճգնաւորներն»:

Այստեղից երևում է նախ՝ որ ծաղըցիք օտար երկիրներում իւրեանց հայ ծագման էին վերաբերում, երկրորդ՝ որ դոքա ռուսացը ծանօթ են և երրորդ, որ՝ ռուս հոգևորականութեան կար-ծիքով ուղղափառութիւնից մինչ այն աստիճան շեղուած են, որ խրատի կարօտութիւն ունէին:

Ո՞վ են այդ ծաղըցիք, որոնց մասին մենք ոչինչ չգիտենք, թէ և դոքա հայք են կոչվում:

Ցանկալի է, որ այս մասին տեղեկութիւն ունեցողները չննայեն մեզ իւրեանց գիտեցածը:

(Թիւ 4-այ պաշտօնէից պետական ուսումնարաններէ մէջ): Անցեալ 1880 թուին հրատարակած պաշտօնական տեղեկութիւններէց երևում է, որ ամբողջ Եւփկասեան փոխարքայութեան մէջ նոյն տարին կային մօտ 3111 ուսումնարան, զպրոց և վարժարան (բացի հրէից և մահմետականաց), որոնց մէջ պաշտօն վարողների թիւը համարւմ էր 4880 հոգւոյ: Գոյտնից պետական ծառայութեան մէջ զանազակ և արքունական հաշուով կային՝

Ընդհանուր թիւ		Թիւ հայ	
		պ ա շ ա տ օ ն է ի ց	
Գպրոցական կեդրոնական վարչութեան մէջ	30		3.
4 Գիմնազիոնների մէջ	120		5.
6 Պրօզիմնազիոնների մէջ	71		5.
3 Իշալական դպրոցներում	64		4.
1 Ուսուցչական ճեմարանում (ինստիտուտ)	10		1.
2 Ուսուցչական ուսումնարաններում	22		1.
5 Գաւառական ուսումնարաններում	30		1.
5 Օրիորդական գիմնազիոնների մէջ	181		12.
5 Օրիորդական պրօզիմնազիոններում	101		15.
18 Քաղաքային դպրոցներում	116		27.
5 Լեւնական ազգերի համար բացած դպրոցներում	34		3.
19 Գլխական օրինակելի ուսումնարաններում	46		9.
16 Քաղաքային սկզբնական վարժարաններում	54		11.

Ընդամենը 89 արքունական հաշուով

գոյութիւն ունեցող դպրոցներում 879, որոնց մէջ 93 հայ:

Ասել է թէ 100 պաշտօնեաներից մօտ 10¹/₂ հոգի հայք էին: Սոցանից ոչ մինը ուսուցչութիւնից կամ պատուաւոր հոգաբարձուից բարձր պաշտօն չէ կրում: Աչքի առաջ ունենալով ամէն տարի գիմնազիոններում և համալսարաններում աւարտող հայ ուսանողների քանակութիւնը և նոցա ձգտումն դէպի մանկավարժական ասպարէզը, այս տոկոսիքը շատ անշան պէտք է համարել:

ՕՒՆՈՒ ԳԱՆՁՈՒ ԵՎ ԴՆՁՈՒ ԿՐԻՍՏՈՍԻԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԶԱՄԱՐԻ

- I. ՅԱԿՈԲ ՇԱՀԱՄԻՐԵԱՆՅԻ ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ԴՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՆԴԿԱՍՏԱՆՈՒՄ. ՏԻԿԼԻՆ Ս. ԵՐԵՅԵԱՆ:
- II. ՀԱՅՐ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՕՏԱՐՆԵՐԻ ԱԶԳՈՒՄ. ՀՐԱՊԱՐԱԿԱՆ ՂԱՍԱԽՈՍՈՒԹԻՒՆ ԱՔԳ. ՅԱՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆԻ:
- III. ՇԱՀԷՆ. ԱՂԳԱՅԻՆ ՎԵՍԻ. Ա. ՊԱՕԶԵԱՆԵՅ:
- IV. ՈՌԻՍԻՈՅ ՀԱՅՈՅ ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ. Ա. ԵՐԵՅԵԱՆ:
- V. ՎԱՆԵՅՈՒՆ ԵՐԳ. ԲԱՆԱՍՏ. Գ. ԲԱՐԽՈՒՂԱՐԵԱՆԵՅԻ:
- VI. ԱՊՈՒՇ. ԿՐԵՅ ՏՕՆԻ ԲԷՎԼԵՆԻ:
- VII. ՆԵՐՍԻՍԵԱՆ ԴՊՐԱՆՈՅԻ 56-Դ ՏԱՐԵԴԱՐՁԸ. * * *
- VIII. ԾԱԳԱՔԱԿ. ԹԱՀԱՆԱՐ ԿԱՅ ՌԱՄԱՆՆԵՐԸ ՈՒՍԱՍԱԿԱՆԻ ԲԱՐՅՐԱԳՅՆ ՀԻՃԱՐԻՆԵԱՆԵՅ ՁԵՂ: ՀԱՆՐԱՎՃԱՍ ԴԻՍԱՐ ՎԵՐԵԼԵՅ: ԿԱՐԱՆԻ ԱՂԽԱՐՀԻ ԿԱՅ:
- IX. ՔԱԳԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ:
- X. ԳՐԻԲՈՆԴՈՎԻ ՕՒԵԼԻՑ ՊԱՏՈՒՀԱՍՈՒՄ. ՀԱՅԱԿԱՆ ԲԵՐԻ ՎՐԱՅ. ԻՋԽԱՆ ԴԱԼԻԹ ԵՐԽԹՈՒԼ:
- XI. ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ:

Ն Ո Ր Տ Պ Ա Ր Ա Ն

ՄԱՐԿԱՆ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆՅԻ ԵՒ ԸՆԿ

ԳԱՆՈՒՍԿԱՆԱ ՎՈՂՈՅ, ՄՈՒՆ ԻՂԽ. ԲԷՀԵՐԹՈՒԼԻ

Այս օրերս բանալով թիֆլիզում լիակատար տպարան իւր ամեն պարագայիւրը, ընդունում եմ տպելու ամեն լեզուով և ամեն տեսակ պատուէրներ, այն է՝ գրքեր, լրագրեր, ամսագրեր, բլանկներ, հաշուեցողային կնիքներ, հաշուեկտրային կնիքներ, տոմարային կնիքներ, չափի և ծխախոտի եւ աղիկներ (զանազան գոյներ) և այլն:

Տպագրութեան մաքրութեանը և տպարանական կանոնների ճշտութեանը իբրեւ մասնագէտ պատասխանատու եմ լինում միշտ: Պատուէրները կը կատարուին կարճ միջոցում, ամենամատչելի ներով: